

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ПОЛЬСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В ЖИТОМИРІ**

С. Я. Сухачов

**ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ:
СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Монографія

Житомир
2008

УДК 331.104:572.025
ББК 60.025.22

Сухачов С.Я.

С – 91 Трудові відносини: соціальний механізм функціонування. – Житомир: ЖДУ імені Івана Франка, 2008. – 153 с.

У монографії досліджується сутність, структура соціального механізму трудових відносин, особливості його прояву як в умовах радянського соціалізму, так і ринку. Показано, що в багатогранну структуру цього механізму входить ставлення до праці та потреба в ній. Встановлено, що формування потреби в праці слід розглядати як на тлі тенденцій індустріалізації, які мали місце в радянські часи, так і тих, які проявляють себе в умовах розгортання технологічної революції, котра неминуче вимагає наявності у значних мас працездатних саме потреби в праці, яка іманентно притаманна особистості як суб'єкту трудових відносин.

Висвітлюються такі особливості трудових відносин сучасної України, як відсутність у значних масштабах працюючих власників, загрозливі обсяги тіньової економіки, висока питома вага ручної, малозмістовної праці, яка обумовлює те, що остання має самостійну цінність для відносно невеликої частки працездатних, що унеможливує повсюдне становлення і розвиток громадянських структур соціуму.

Монографія адресована науковцям, викладачам, студентам, всім, хто цікавиться проблемами осмислення сутності шляхів розвитку трудових відносин сучасного українського суспільства.

Рецензенти:

Буслинський В.А. – доктор філософських наук, професор Київського славістичного університету.

Муляр В.І. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Житомирського інженерно-технологічного університету.

Рибачук М.Ф. – доктор філософських наук, професор, проректор Українського гуманітарного інституту.

Друкується згідно з рішенням Вченої радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол №4 від 23 листопада 2007 р.)

УДК 331.104:572.025
© С.Я. Сухачов, 2008

ISBN

ЗМІСТ

Вступ	С.3-5.
Розділ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	С.6-46.
§1. Особливості функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах радянського соціалізму та ринку.....	С.6-37
§2. Філософські мотивування лексичних позначень омонімів розвитку трудових відносин	С.38-46
Розділ II. СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ СОЦІАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	С. 47-105
§ I. Ставлення до праці як критерій розвитку трудових відносин	С. 47-78
§2. Специфіка ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі ринкових реформ.....	С.79-105
Розділ III. ПОТРЕБА В ПРАЦІ ЯК БАЗОВИЙ ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН	С .106-130
§1. Потреба в праці - основа функціонування соціального механізму трудових відносин	С.106-118
§2. Особливості формування потреби у праці в умовах ставлення й розвитку ринку.....	С.119-130
Висновки	С.131-132
ЛІТЕРАТУРА	С.133-153

Світлій пам'яті моїх батьків
Якіма Семеновича
Олени Іванівни
присвячую

ВСТУП

В умовах становлення української державності на шляхах ринкових перетворень усіх сфер суспільного життя тільки високопродуктивна праця всіх і кожного здатна згуртувати, об'єднати, сконсолідувати наше суспільство. "Тільки ... інтегральна, всестороння праця, – наголошував Іван Франко, – зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів" [1]. У контексті реалізації цього вкрай важливого положення великого мислителя досить актуальною є проблема функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах становлення й розвитку суверенної і незалежної демократичної, соціальної, правової Української держави [2].

У свою чергу ані правова, ані соціальна держава не можуть існувати поза творчим, небайдужим ставленням до праці широких верств населення, насамперед молоді. Предметом особливої уваги даного монографічного дослідження є саме аналіз специфіки функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах радянського соціалізму, який не витримав випробування часом та ринку.

Сьогодні, коли з великими труднощами йде процес утвердження громадянських структур та подолання інфляційних процесів, кошти у виробництво вкладаються далеко не у повному обсязі, що створює своєрідне замкнуте коло: виробництво не працює на повну потужність через брак інвестицій, при цьому останні відсутні тому, що не працює у повному об'ємі виробництво, особливої актуальності набувають проблеми трудового виховання молоді, готовності її трудитися.

Сподівання на поміч західних інвесторів, очікування блискавичних, позитивних, стабілізуючих заходів із будівництвом терміналу, не дадуть бажаних наслідків, поки всі працездатні – не будуть зацікавлені у самому процесі праці, її якісних результатах, тобто не буде впроваджений принципово новий механізм стимулювання праці та активної мотивації до неї і підприємницької діяльності. Причому не стільки у сфері збуту, скільки в масовому виробництві товарів та наданні послуг.

Жодні промови з високих трибун, заклики краще працювати не стануть результативними доти, доки не вирішаться, перш за все на політичному рівні, два принципових питання. По-перше, яке насправді суспільство ми будуємо, якими шляхами маємо йти до ринку. По-друге, що з соціалізму відкидаємо, а що беремо, так би мовити, на "озброєння" і використовуємо для ефективного будівництва незалежної України. На наш погляд, встановлення міри, межі відрахунку в цьому випадку і може служити відправним пунктом виходу з кризової ситуації. Сьогодні непослідовне проведення державної соціально-економічної політики, яка, до речі, базується саме на адміністративному підвищенні цін та певній емісії грошей, вже призвело до втрати мотивації праці та її скорочення. При цьому не будемо забувати, що якраз низька мотивація праці, відсутність реального механізму залучення до неї, у першу чергу молоді, і послужила однією із важливих причин краху радянської моделі соціалізму. В цьому плані всі засоби, форми, методи трудового виховання мають бути орієнтовані на формування у молоді творчого, особистісного ставлення до праці, поза яким втрачають смисл усі ринкові реформи.

Ось чому ставлення до праці, яке відбиває духовний зв'язок працівника і праці, розглядається в монографічному дослідженні у якості істотного компонента соціального механізму функціонування трудових відносин. Разом з тим слід зазначити, що подальший аналіз цієї актуальної проблеми не може не ускладнюватись тим, що нині в соціально-філософській літературі проблема сутності ставлення до праці залишається поза увагою дослідників. У наш час, справедливо вказує проф.Г.Соколова, "особливості формування ставлення до праці практично не досліджуються ані в контексті суспільства, ані в рамках галузей окремих організацій" [3].

В свою чергу, проблема сутності соціального механізму функціонування трудових відносин є також практично не дослідженою в сучасній соціально-філософській науці, про що свідчить, наскільки нам відомо, відсутність публікацій з цієї тематики. Як виняток можна вказати на монографію А. Арсеєнка, в якій розглядається соціально-економічний механізм регулювання трудових відносин на прикладі США, Канади, Великобританії¹. В певній мірі осмисленню змісту соціального механізму функціонування трудових відносин сприяє дослідження В. Пилипенка, в якому проаналізована природа соціальної регуляції трудової поведінки². Разом з тим потрібно сказати, що в соціально-економічній, соціально-філософській літературі знайшли висвітлення питання про сутність соціального механізму розвитку економічних відносин³, духовності особистості⁴, адаптації молоді до ринкових умов⁵. Певним внеском у дослідження проблеми змісту соціального механізму є стаття В. Беха, в якій автор аналізує механізм дії соціального організму країни⁶.

Розширенню наших уявлень про сутність соціального механізму функціонування трудових відносин сприяють публікації сучасних польських вчених, які детально аналізують суспільну організацію бізнесу в структурі трудових відносин⁷, зміни ринку праці⁸, кадрову політику в процесі гуманізації трудових відносин⁹, взаємозв'язок праці і організації в процесі змін¹⁰, сутність трудових відносин на прикладі розвитку конкретних галузей економіки¹¹.

Отже, комплексний аналіз соціального механізму функціонування трудових відносин, в основі якого лежить ставлення до праці, потреба в ній, стимули до праці, задоволеність нею, значною мірою обумовлює усвідомлення змісту соціально-економічної, соціально-політичної ситуації, яка нині склалася, сприяє подальшому дослідженню проблеми наступності поколінь, фундаментом якої є саме праця.

Нинішня реальність полягає в тому, що найнебезпечним у соціально-політичному аспекті є нерозуміння державою сучасного першого ринкового покоління, оскільки, бажаючи того, чи ні, йому надана можливість пливати за течією. В даному випадку заслуговують на увагу результати харківських соціологів, за якими лише третина опитаних студентів та молодих фахівців має намір працювати за обраною спеціальністю [4]. Здебільшого молодь пов'язує своє майбутнє з комерційною діяльністю. Тому ті, хто пізнав смак "швидких" грошей, вже ніколи добровільно не стануть до пульману, до верстату. Цю особливість становлення ринкових реформ і мають всебічно враховувати всі засоби і методи трудового виховання молоді.

Крім того трудове виховання повинно формувати у молоді яскраво виражену потребу в праці як базового елементу соціального механізму функціонування трудових відносин. Дана потреба може широко себе проявляти при відповідному належному стимулюванні як фізичної, так і інтелектуальної праці, що є важливим напрямком розвитку незалежної української держави, оскільки без істотного підвищення стимулювання праці всі наміри України закріпитися на рівні європейських держав можуть залишитися добрими побажаннями, без відповідної соціально-економічної бази, значного збільшення ваги споживчого кошика пересічного українця.

¹ Див.: Арсеєнко А. Социально-экономический механизм регулирования трудовых отношений (на примере США, Канады, Великобритании). – К. – 1995.

² Пилипенко В. Социальная регуляция трудового поведения (социологический анализ). – К., 1993.

³ Заславская Т. О социальном механизме развития экономики. – Новосибирск, 1985; Косалс Л. Социальный механизм экономических инноваций в постсоветской России // Автореф. дис. докт. экон. наук. – М., 1998; Тропініна В. Соціальна функція держави та фінансовий механізм її реалізації // Економіка України. – 2006. – №11. – с. 54-62;

⁴ Баранівський В. Соціальний механізм розвитку духовності особистості // Автореф. дис. докт. філос. наук. – К., 1996.

⁵ Цудло С. Соціальний механізм адаптації молоді до ринкових умов (регіональний аспект) // Автореф. Автореф. дис. канд. соціол. наук. – Харків, 2000.

⁶ Бех В. Філософській вимір соціального організму країни: ідея, сутність, зміст та механізм дії // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – Житомир. – 2006. – Вип. №1. Філософські науки. – С. 11-23.

⁷ Spoleczne organizacje biznesu w Polsce a stosunki pracy. Redakcja: Wiesława Kozek. – Warszawa, 1999.

⁸ Czy zmierzch pracy? Praca zbiorowa pod redakcją Danuty Walczak-Duraj. Tom III. Zmienne rynki pracy a nowe strategie zarządzania zasobami ludzkimi – Płock - Warszawa, 2003.

⁹ Polityka kadrowa w procesie humanizacji stosunków pracy. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2004.

¹⁰ Praca i organizacja w procesie zmian. Redakcja Bohdan Roznowski, Adam Biela Augustyn Bańka. – Poznań. – 2006.

¹¹ Radomir Miński. Stosunki pracy w sektorze MSP na przykładzie Kiepińsko – Ostrzeszowskiego Zagłębia Meblowego. – Leszno, 2007.

Більш того, потреба у праці – не лише основа, фундамент функціонування соціального механізму трудових відносин, а й істотна умова їх прояву, розгортання цивілізованих, а не гендлярських ринкових трудових відносин, які і передбачають за рахунок значного підвищення матеріального й морального стимулювання чесної, професійної праці, різке зростання її продуктивності. Без цього не може бути й мови про утвердження ринкових, громадянських структур сучасного українського соціуму, що здійснює закономірний процес трансформації від радянського соціалізму до сучасного капіталістичного, постіндустріального суспільства, що передбачає принципово новий статус людини праці, яка б посіла належне місце не лише як виробника матеріальних і духовних благ, але і як господаря власної долі та держави, боротьба за яку тривала протягом багатьох століть.

Автор висловлює теплі слова подяки рецензентам цієї монографії, доктору філософських наук, професору Буслинському Володимирі Андрійовичу, доктору філософських наук, професору Муляру Володимирі Іллічу та доктору філософських наук, професору Рибачуку Миколі Філімоновичу, які своїми порадами, настановами та критичними зауваженнями сприяли написанню даної роботи.

Написання цієї праці уможливилось завдяки цінним порадам та високопрофесійним настановам наукового консультанта – доктора філософських наук, професора Миколи Миколайовича Мокляка.

Розділ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

§1. Особливості функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах радянського соціалізму та ринку

Сьогодні мало хто буде заперечувати те, що командно-адміністративна система забезпечувала саме примусові зв'язки в економіці, соціальних, трудових відносинах, у політичній та духовно-ідеологічній сферах соціалістичного суспільства, мало рахуючись з дійсними національними інтересами республік, що входили до складу СРСР. Але ж незаперечна істина, що доведена логікою розвитку буржуазного суспільства і практикою становлення нового ринкового, капіталістичного ладу в пострадянських республіках на величезних просторах СНД (за винятком держав Балтії), полягає в тому, що демонтаж командно-адміністративної системи автоматично, об'єктивно не веде до створення таких передумов, які б відкривали широку дорогу процесу становлення ринку, громадянського суспільства.

У цьому плані постає надзвичайно складна політична, соціальна, економічна, психологічна проблема: як бути з розпадом примусових зв'язків, які забезпечувала командно-адміністративна система, і як їх компенсує ринкова структура суспільних зв'язків і відносин, що встановлюється. Очевидно, що даний вкрай суперечливий процес так чи інакше торкається інтересів усіх класів, соціальних груп, прошарків, бо перехід до якісно нових, не рідко діаметрально протилежних форм господарювання, управління, організації та функціонування трудових відносин саме за життя одних і тих же людей, які, якщо можна так висловитися, хто більше, хто менше пожили при соціалізмі, а тепер, у силу існуючих реалій, повинні перебудовуватись, адаптуватись до ринку, капіталізму, не може не бути різко протилежним, таким, що мало піддається осмисленню та керуванню.

Ну хто б міг ще років п'ятнадцять тому припустити, що Україна з її високими стартовими можливостями у справі становлення ринку, про що чимало говорилось у засобах масової інформації, опиниться у такій соціально-економічній, політичній кризі, наочним показником якої є те, що на сьогоднішній день наша Батьківщина займає третє місце у світі серед країн з кількості бажаючих змінити своє громадянство (тобто виїхати з країни) [1].

Отже, при переході від командно-адміністративної системи до ринкової невблаганно постає глобальна соціальна і політична проблема: куди подіти мільйони працюючих, котрі вже сьогодні ніби відчужуються ринковими, капіталістичними відносинами, що формуються. У такому випадку мова йде про мільйони людей, чия професійна кар'єра цілковито пов'язана з виконанням малокваліфікованої, важкої праці, рутинної у своїй основі, а також про більш як мільйон жителів сіл і селищ України, котрі ще декілька років тому їздили на роботу у міста, про так званих "маятникових" мігрантів, до яких у середньому по країні належав кожний п'ятий працездатний сільський житель [2].

До того ж, до даної категорії людей здебільшого можна зарахувати майже все працездатне населення, не кажучи вже про пенсіонерів, ветеранів із усталеними стереотипами мислення і поведінки, перед якими ринок висуває досі невідомі для них вимоги і, у першу чергу в сфері трудових відносин і орієнтацій. До аналізованої категорії людей, яким ринок пред'являє такі якісно нові, невідомі досі вимоги, слід віднести армію працівників так званих збиткових, нерентабельних підприємств промислового та аграрного секторів, котрі тримаються сьогодні так-сяк на плаву за рахунок державних дотацій, пільг, кредитів і які не знаходять, зазвичай, місця в складній структурі ринкових відносин.

Домінуюча ще у недалекому минулому паразитична в своїй основі і масі впевненість у соціальній захищеності, властива мільйонам, в певній мірі забезпечувалась, гарантувалась соціалістичною державою сьогодні замінюється невпевненістю у завтрашньому дні, а часом і небажанням високопродуктивно, якісно, без браку і халтури працювати. Величезна маса людей із відносно низькою, ніяк не відповідаючою вимогам сучасної технологічної революції, професійною кваліфікацією не бажає, чи не в змозі її підвищити. Важливо зазначити, що вони звикли отримувати зарплату, а не заробляти її, і розуміють працю не як її кінцеві результати, потрібні всім і в першу чергу собі; яка вважала і продовжує вважати, що платити повинні тільки за перебування на роботі. Сьогодні

ця частина суспільства перебуває у стані шоку, не розуміючи і часто не сприймаючи тих ринкових реформ, які здійснюються.

Цілком очевидно, що саме від цієї багатомільйонної маси людей, а не від суб'єктивних бажань політиків різних рівнів у першу чергу, залежить доля ринкових реформ, реалізація на практиці тих політичних, соціально-економічних моделей суспільного розвитку, за які так агітують як "ліві", так і "праві". Зрозуміло, що ці багатомільйонні, поки що, на щастя, трудові, в своїй основі, маси піддаються щоденній, щогодинній ідеологічній обробці з боку тих же полярних політичних сил.

І мало хто наважиться заперечувати, що у когось з них у певний момент не може не виникнути спокуси за допомогою сили, як не раз вже було в нашій трагічній історії, втягнувши в це значну частину населення, "довести" свою історичну правоту, котра за певний час, можливо (що не можна виключати), перетвориться на протилежність. Такий шлях, руйнівний і згубний, отримав у літературі останніх років визначення "югославізація" подій, ймовірність яких не можна не враховувати з метою недопущення подібного варіанту розвитку, який призводить до занепаду, регресу суспільства.

В зв'язку з цим виникає запитання: а які саме конкретні практичні кроки, що є зрозумілими пересічному громадянину, зроблені державою, можуть подалі відвести суспільство від можливості реалізації на практиці конфліктної ситуації, а тим більше – її ескалації. На наш погляд, існує чотири напрями, які дозволяють не тільки уберігти суспільство подалі від так званого "югославського" варіанту розвитку подій, але мирними, еволюційними шляхами здійснити трансформацію командно-адміністративної системи як атрибута соціалізму в соціально орієнтовану модель розвитку сучасних капіталістичних відносин.

Отже, до аналізованих напрямів подальшого розвитку цивілізованого ринку, ринкових базових відносин, слід віднести, по-перше, об'єктивну необхідність створення за всебічної підтримки держави, десятків тисяч фірм, підприємств, виробників матеріальних і духовних цінностей, у працівників яких наявна висока мотивація праці, що забезпечується такими заробітками, які дозволяють на належному рівні задовольняти широкий спектр розумних потреб, особливе місце серед яких займає саме потреба у праці, через яку особистість самостверджується, самореалізовується як у сфері трудових відносин, так і в інших сферах суспільного життя. Саме праця за покликанням особи – це одна з суб'єктивних фундаментальних основ еволюційного розвитку суспільства, яке не знає, як відомо, гострих соціальних конфліктів, соціального протистояння. Не випадково Г. Сковорода стверджував, що праця за покликанням – умова щастя. Виконувати працю, до якої ми не "сродни", – це у нього ближче до "живої смерті"[3]. Відомо, що теорія "сродності" передбачає заняття кожною людиною працею відповідно до природних уподобань та нахилів. Цілком закономірно Г. Сковорода наголошує, що праця має бути не стільки вимушеною, як засіб для існування, скільки спорідненою, бажаною, тобто працею за покликанням [4], як визначальна сфера самоствердження особистості.

По-друге, для максимального безболісного переходу українського суспільства від командно-адміністративної системи, у жорстких рамках якої людина праці не мала, як відомо, дійсної можливості розкрити всі свої потенційні сили, до ринкової, яка дає максимальний, гранично широкий простір для творчої трудової ініціативи і змагальності, що виходить саме від висококомпетентних як виконавців, так і керівників, необхідне створення і чітке функціонування великої маси фірм, підприємств, які реалізують вже створений матеріальний чи духовний продукт саме за законами цивілізованого, а не гендлярського, за примітивним принципом "купи-продай", як багато в чому зараз, ринку.

В цьому випадку значна маса так званих посередників, яка отримує у нинішні часи на найрізноманітніших операціях величезні прибутки, що ніяк не сприяють насиченню прилавків високоякісними, а головне, доступними для населення товарами, при функціонуванні саме тисяч фірм, які реалізують свою продукцію за законами цивілізованого ринку, повинна невідворотно лишитись без джерел для існування. Не секрет, що дана категорія осіб, хоч називає себе "бізнесменами", "підприємцями", престижно споживаючи саме те, що перепродує, об'єктивно не зацікавлена, як не парадоксально, в установленні цивілізованого ринку, і при збігові певних обставин може зімкнутися з тими силами, котрі наполегливо закликають всіх у командно-адміністративне минуле.

По-третє, для успішного становлення і функціонування цивілізованих ринкових відносин

необхідне прийняття на законодавчому рівні відповідних нормативних актів, які надійно і гарантовано захищатимуть приватних підприємців та виробників матеріальних й духовних цінностей від зростаючих із кожним днем намагань злочинного світу, рекету. За таких обставин має бути наявна чітка, високопрофесійно скоординована, ефективно стимульована всіма можливими засобами робота всіх правоохоронних органів держави, які ведуть реальну, безкомпромісну боротьбу з усіма формами організованої та неорганізованої злочинності, яка часто-густо використовує на досить високому кваліфікованому рівні різночитання у відповідних правових актах, що регулюють усю систему економічних, трудових відносин суспільства.

Не ставлячи перед собою завдання всебічного аналізу настільки складної проблеми, від вирішення якої багато в чому залежить як доля ринкових реформ, так і майбутнє української державності, зазначимо, що поки немає серйозних підстав говорити про вирішальний, незворотний перелом у боротьбі з тіньовою економікою, злочинністю, рекетом, а, отже, і про незворотність ринкових реформ у нашому суспільстві. Про це красномовно свідчить хоча б той факт, що, за підрахунками вчених, з України, яка вже стала великим економічним та інтелектуальним донором для розвинених країн Заходу, вивезено близько 40 млрд доларів США. Зрозуміло, що це зробили не ті, хто існує на мізерну заробітну плату. Адже 40 млрд доларів це не багато не мало, а майже 5 річних бюджетів України. Тобто за роки незалежності майже половину часу українська економіка працювала не на людину праці, а виключно на кишені окремих людей [5]. Саме цих грошей достатньо для реального початку структурних зрушень в економіці країни, які б нарешті стали основою практичного виходу українського суспільства з глибокої системної кризи.

І, нарешті, по-четверте, всі наші міркування, а що найважливіше – практичні заходи з впровадження ринкових механізмів у процес функціонування трудових відносин, можуть виявитись не більше, як благими намірами, якщо чесний, законослухняний виробник матеріальних і духовних благ не буде як на рівні відповідних юридичних законів, так і в реальному житті ефективно, надійно захищений від вимогань рекету, вже не "крутих" хлопців, а інтелігентних, манірних, інтелектуальних у своїй масі чиновників, які користуються відомою недосконалістю правових актів, обкладають своєюрідною, нерідко непомірною даниною тих же виробників, які в остаточному рахунку бажають змінити "правила гри" на свою користь, але не в змозі, як правило, сьогодні цього зробити на практиці.

Зрозуміло, що від ефективності реалізації в реальному житті зазначених вище чотирьох напрямів у значній мірі залежить дієвість ринкових реформ, які проводяться в нашому суспільстві, подолання всього, що асоціюється із залишками, рецидивами командно-адміністративної системи у сфері економічних, соціальних, трудових відносин. Повсюдна матеріалізація зазначених чотирьох напрямків, втілення їх у практику становлення громадянського суспільства неминуче призведе до такої ситуації, коли переважна більшість працездатного населення буде займатися ділом, потрібним як усьому суспільству, так і конкретному громадянину, а не імітацією праці, яка у широких масштабах існує при командно-адміністративній системі, і що в своїй сутності цивілізований ринок не сприймає.

Не виключено, що на створення подібної ситуації, яка є ніби критерієм, показником ефективності всіх ринкових перетворень, може знадобитись не одне десятиріччя, що потребує творчої, пошукової за своїм змістом праці цілих поколінь.

На практиці це означає здійснення якісних, революційних за своєю суттю перетворень у всіх галузях життєдіяльності українського суспільства на основі науково-технічного прогресу, який розгортається у всьому цивілізованому світі. І у першу чергу, в сфері трудових відносин шляхом формування у кожного робітника в результаті оптимального поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці, індивідуально-особистісного, хазяйського, творчого ставлення до неї, що в принципі не властиве у плані масовості для радянського соціалізму і його атрибута – командно-адміністративної системи.

При цьому не будемо забувати про те, що поки на величезних просторах СНД (до якого належить і Україна) тільки розпочинається творення ринкових суспільств, сьогодні у цивілізованих західних країнах уже йде активний пошук такої принципової моделі постіндустріальної економіки ХХІ століття, котра передбачає наявність чітко функціонуючого механізму ефективних засобів подолання

відчуження особистості від знарядь праці і засобів виробництва і, що не менш важливо, результатів саме творчої, пошукової, а не рутинної праці. Остання запрограмована, приречена на те, що її атрибутом, як правило, є відчуження, яке класичний капіталізм і соціалізм, як свідчить історія, подолати в принципі не в змозі.

У даному випадку можна багато сперечатись про те, який суспільно-політичний лад, яка суспільно-економічна формація створила більше чи менше, хоча б у кількісному, арифметичному плані, об'єктивних і суб'єктивних передумов для максимального виявлення процесу подолання відчуження робітників від засобів виробництва і результатів праці, але суть при цьому буде, очевидно, єдина – ні капіталізм середини ХХ століття, не кажучи вже про ХІХ ст., ні радянський соціалізм, який не витримав випробування часом, зробити цього не змогли.

Разом з тим, слід особливо підкреслити ту обставину, що сьогодні "...настав кінець розвитку капіталізму як суспільства, де задоволення потреб робітничого класу було його особистою справою. Держава пішла шляхом соціалізації, задоволення потреб робітників" [6]. Тому не випадково, що, скажімо, в Берлінській програмі СДПН, яку було прийнято у 1989 р., навіть нема і згадки про відносини експлуатації. Суспільство, як зазначається у цій програмі, вже досягнуло такого стану, коли "праця – не тільки умова існування, але і вирішальна міра людського буття" [7].

Але також можна припустити, що не будь-який розрив з соціалізмом та його атрибутом командно-адміністративною системою означає те, що суспільство одразу ж, в силу невблаганної логіки, нібито запрограмовано, автоматично почне розвиватися шляхом ринкових, капіталістичних перетворень, тим більше зразка початку ХХІ століття. Не виключено, що на якомусь етапі, після політичного демонтажу командно-адміністративної системи, а тим більше політичних декларацій, у суспільстві на певний період, можуть переважати не ринкові, у конкретному значенні цього слова, а доринкові, докапіталістичні, феодалські стосунки, які до того ж несуть на собі важкий тягар минулих радянських традицій у багатьох сферах життєдіяльності і, в першу чергу, – у трудовій.

Найбільш показовими у цьому плані виступають традиції колективізму, котрі не позбавлені рис псевдоколективізму, як антипода індивідуалізації, що лежить у основі саме цивілізованого ринку, капіталізму. В зв'язку з цим необхідно особливо підкреслити, що суспільство має дві чітко виокремлені тенденції у своєму розвитку, а саме: соціалізації та індивідуалізації.

Перша тенденція, очевидно, знаходить свій яскравий прояв у ствердженні, пануванні принципу колективізму, який бере свій початок від селянської общини і який набув широкого розвитку в епоху соціалізму, котра заперечується вже періодом становлення громадянського суспільства, сучасних ринкових відносин, що хронологічно почався у серпні 1991 р.

Друга ж тенденція – до індивідуалізації – певною мірою є антиподом, альтернативою першій і властива формаціям, в основі яких лежить не суспільна, колективна, власність, а тим суспільно-економічним, суспільно-політичним устроєм, яким властива приватна, індивідуальна форма власності. З цього приводу, на наш погляд, має право на існування така точка зору: зазначеним двом тенденціям суспільного розвитку відповідає певне ставлення до праці, а саме: колективістське, що заперечує багато в чому індивідуальне, особистісно-специфічне, особистісно-самобутнє начало, ставлення до праці, як відображення тенденції до соціалізації, й особистісно-зацікавлене, хазяйське ставлення до праці, яке виявляє в своїй основі суть тенденції індивідуалізації.

Причому, якщо дотримуватися логіки, то друга, сьогодні явно домінуюча, тенденція може призвести до ідеї індивідуалізації всієї цивілізації, бо ж усі явища необхідно, як відомо, розглядати до "упору", якщо почали, образно кажучи, підніматися сходишками, треба знати, що буде далі, куди взагалі веде ця драбина. Можна також припустити й те, що процес набуття Україною 24 серпня 1991р. та підтвердження підсумками референдуму 1 грудня 1991 р. політичної незалежності є нічим іншим, як реалізацією на політичному рівні тієї другої тенденції суспільного розвитку, яка аналізується, а саме: індивідуалізації.

Немає сумніву, що цій тенденції ще належить себе скрізь виявити та утвердити у таких сферах життєдіяльності суспільства як економічні, соціальні, духовно-ідеологічні і, звичайно, трудові відносини. Зрозуміло, що часові рамки даного процесу в залежності від конкретних історичних, національних, трудових особливостей України можуть бути суттєво іншими, ніж для держав Балтії, не

говорючи вже про східноєвропейські країни.

Таким чином, саме розвиток масового підприємництва, трудової конкуренції та суперництва, орієнтованих у першу чергу на виробництво високоякісних товарів та послуг – ось той шлях, який веде до громадянського миру, благополуччя, процвітання як всього українського суспільства, так і кожного його члена, що не бажає зупинитися на досягнутому результаті праці, яка належним чином стимулюється.

Хіба можна назвати підприємництвом те, що продукцію п'ятнадцяти українських металургійних заводів повного циклу вже всередині 90 рр. ХХ ст. продавали 1200 суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності [8]. І коли ми намагаємося аналізувати таке парадоксальне явище нашого часу, що виробництво лише за три роки, з 1992 по 1994 рр., впало у 2 рази, а рівень життя переважної більшості населення України зменшився в 10 разів [9], то причину цьому слід шукати, як це не дивно звучить, у сфері розподілу, перерозподілу, а не виробництва. Як тут не згадати положення марксизму, що "будь-який розподіл предметів споживання є завжди лише наслідком розподілу самих умов виробництва. А розподіл останніх виявляє характер самого способу виробництва" [10].

І те нестримне зростання цін, яке ми спостерігаємо не перший рік, багато в чому пояснюється недосконалістю саме розподільчих відносин в умовах переходу до ринку. Адже ця недосконалість, як відомо, призвела до того, що трудівник отримує мізерну частину тієї продукції, ціна якої на ринку в сотні, тисячі разів вища за заробітну плату. Таким чином, заробітна плата втрачає роль стимулу трудової діяльності, що загрожує серйозними негативними соціальними, політичними та економічними наслідками, які об'єктивно створюють умови зростання настроїв соціального обурення, які виступають у якості істотного фактору розвитку суспільства за "югославським" варіантом.

Стратегічним напрямком, який відхиляє суспільство від подібного варіанта розвитку, виступає, як зазначалось вище, створення (в якійсь мірі із запізненням) як у промисловості, сільському господарстві, так і у сфері інтелектуальної праці величезної кількості фірм цивілізованих робітників, творчу, пошукову в своїй масі діяльність яких цілком стимулює досконале законодавство, що не залишає жодних шансів для криміналітету в економіці.

У цьому плані марні всілякі надії на одуження економіки, а тим більше – на стабільний, якнайшвидший її вихід із затьожної системної кризи, якщо продовжувати наділяти правами та очікувати стабілізуючих дій не від суб'єктів, а псевдосуб'єктів. Адже у даному випадку відбулася заміна, яка важко піддається виявленню. Суть цієї заміни в тому, що у відомих законодавчих актах, які визначають статус різноманітних форм власності, а, отже, й власників, конкретні соціальні групи не присутні у тій мірі, як цього вимагають ринкові відносини. Такі соціальні групи нерідко замінюються організаціями, підприємствами. І коли постає питання про розподіл власності та розпорядження нею, про механізм користування отриманими правами, мало який трудовий колектив як у промисловості, сільському господарстві, так і у працівників інтелектуальної праці, не загрузне в дрібних сварках і не розпадеться при цьому на велику кількість угруповань, кожне з яких уже бачить себе у ролі ображених.

У зв'язку з цим не можна не звернути увагу на ту вкрай важливу обставину, яка виступає, на наш погляд, як об'єктивний фактор функціонування соціального механізму трудових відносин: в пострадянських державах у "сфері політики представлені поки головним чином ідеологічні інтереси, пов'язані з переконаннями людей і національними інтересами, пов'язані з етносом, а не з їх належністю до тієї чи іншої соціальної групи" [11].

У контексті цього положення, що має важливе методологічне значення для осмислення динаміки розвитку всіх суспільних відносин, особливе місце серед яких належить саме соціальним, а, отже, і трудовим відносинам, неважко виявити, у якому напрямку може за певних обставин (що ніяк не можна виключати) піти реальна, широкомасштабна, повсюдна спроба роздержавлення монопольної державної власності, що "несе на собі родимі плями радянського соціалізму", який зазнав краху. Саме соціалістична власність, як правило, відкидає принципову суть ринкових реформ: пріоритет індивідуального над колективним, суспільним породжує байдуже, безвідповідальне ставлення до неї з боку трудящих. І, навпаки, приватна власність "потребує такої форми організації виробництва, – наголошують В. Андрущенко і М. Михальченко, – яка базується на розумному індивідуалізмі індивіда,

його внутрішній відповідальності, заповзятливості, незалежності, й творчості. Класична форма приватної власності – капіталістична власність; саме вона породжує й стимулює розвиток зазначених якостей індивіда, створює умови для їх розвитку"[12].

Заради справедливості потрібно зазначити, що історії відомі приклади (Югославія часів Тіто) функціонування ринкових відносин в умовах соціалізму, який забезпечив досить значний рівень життя населення з високою мотивацією праці, у порівнянні хоча б з СРСР, не кажучи вже про Монголію, В'єтнам, Китай, КНДР тих часів та сучасною Кубою. Сьогодні ми можемо лише гадати, чому так сталося, що саме територія колишньої Югославії, населена споконвіку різними народами, що сповідують не одну світову релігію, стала ареною кривавих, братовбивчих подій, які тривають уже не перший рік, на самому початку яких Папа Римський Іоан Павло II побачив примару нової світової війни і сказав, що її перші жертви (італійські солдати-миротворці) можуть скласти смертоносний для всього людства відлік цієї планетарної трагедії, яка існує поки що, на щастя, на рівні нереалізованої можливості.

Отже, говорячи про практику (що стала вже набуттям історії) сполучення ринкових і соціалістичних відносин, яка в цілому вже реалізувалася, не будемо забувати про те, що югославська модель соціалізму мала також надійний рівень соціальної захищеності громадян. У цьому плані не можна не сказати, що найслабшим, найвразливішим місцем, власне ахілесовою п'ятою втілюваних в Україні економічних реформ, котрі ґрунтуються на приватизації основних засобів виробництва, є саме відсутність надійних, ефективних, чітко функціонуючих механізмів соціального захисту населення, поза якими втрачають зміст всі міркування, політичні гасла і програми, що покликані мобілізувати маси для активної участі у побудові громадянського суспільства.

Ось чому, коли постає питання про темпи, шляхи, терміни, методи, ідеологію приватизації в Україні, варто підкреслити правомірність твердження про те, що "російська приватизація вже вагітна революціями"[13]. Якраз це твердження, на наш погляд, має стати предметом найсерйозніших наукових, не кажучи вже про політичні, пошуків. Не ставлячи перед собою завдання його всебічного аналізу, зазначимо, що відставання України від Росії у цьому напрямку може стати позитивним моментом, який не можна не використати на відповідному професійному, висококваліфікованому рівні.

Усе це свідчить про те, що настав час усвідомити не стільки юридичну цінність соціальних відносин, скільки істинну цінність праці особистості, яка виконує в житті різноманітні соціальні ролі, здійснення яких, в принципі, неможливе поза основною, що визначає об'єктивно всі інші, – трудовою. Навіть імітація праці, яка широко практикувалася в умовах панування командно-адміністративної системи, вимагала певної "професійної майстерності" для виконання подібної ролі.

Разом із тим, не будемо забувати, що сотні тисяч, а можливо й мільйони людей, які звикли до виконання подібної ролі, сьогодні, в умовах становлення ринку, всерйоз міркують про те, аби повернути старі часи. Відомо, що імітація праці є однією з форм тієї соціальної пасивності, як антипода активності, котра займає далеко не останнє місце в надзвичайно складному соціальному механізмі функціонування трудових відносин.

Ось чому постає архіскладне завдання постійного підвищення загальної правової, юридичної культури абсолютної більшості населення, що стане необхідною умовою зростання культури праці, без якої немає підстав вести мову про масове виробництво конкурентоспроможних товарів, а отже і про незалежність українського суспільства. І це вже мають бути якісно нові виробничі одиниці – фірми, кооперативи, фермерські господарства, акціонерні підприємства, які функціонують у контексті того поєднання різних форм власності, яке, в свою чергу, виступає відбитком специфіки, самобутності входження українського суспільства в надзвичайно складну структуру ринкових відносин, що гармонійно враховують потреби, інтереси, ціннісні орієнтації усіх класів, соціальних груп, верств, у тому числі й демографічних.

Власне, мова йде про такі виробничі одиниці, які ми маємо сьогодні у вигляді всіляких спільних підприємств, кооперативів, що беруть свої витoki з часів славнозвісної перебудови, які часто паразитували вчора і сьогодні на недосконалості законодавства, й нахабно прибирають до своїх рук "прихватовані" ласі шматки, (створені тяжкою працею не одного покоління) нерідко зайняті не

виробництвом а перепродажем, перерозподілом готового, або в кращому випадку незавершеного продукту.

З цього приводу ми поділяємо позицію тих дослідників, які наголошують на тому, "що домінуючим у філософії приватизації в Україні має бути не прагнення перерозподіляти порівну все добро в державі, а формування елементарної культури приватності особистого життя як суттєвої засади структурованого громадянського суспільства"[14]. І саме процес становлення елементарної культури приватності особистого життя багато в чому здійснюється у сфері трудових відносин і створює об'єктивні умови для формування на основі функціонування різноманітних форм власності нового типу робітника з небайдужим, хазяйським ставленням до праці, поза яким втрачають сенс ринкові реформи.

А поки можна тільки дивуватися з одного боку – довготерпінню основної, багатомільйонної маси чесних трудівників, які перебувають у ролі сторонніх спостерігачів всього того, що відбувається в сфері приватизації, тобто роздержавлення монопольної державної власності, а з іншого боку – впевненості, що й надалі подібним шляхом, можна прибирати до рук, а не заробляти важкою працею стартовий капітал, як свого часу це робили Мамонтови, Морозови, Терещенки, Третьякови.

Не бачити цього, робити вигляд, що це не надто важливо, означає впадати в ілюзії, утопії, хоча вони і здаються привабливими для багатьох, а також у схоластичні абстрактні сподівання, що ніяк не враховують реалій.

Тому, цілком ймовірно, українському суспільству якоюсь мірою доведеться пройти, з урахуванням реалій сьогодення, щось на кшталт перших років НЕПу, або перетворень китайської економіки часів Ден-Сяо-Піна. Не випадково в 1993 р. І. Плющ, тодішній Голова Верховної Ради України, одразу ж після прибуття з Пекіна до аеропорту Бориспіль заявив, що нам потрібно взяти максимум з повчального китайського досвіду реформування суспільства саме на ринкових засадах.

Проте за правильним словом не постало діло.

Якщо в 1921 р. запропонований НЕП був ефективним саме завдяки тому, що основна маса населення зберегла досвід господарювання в умовах домінування приватної власності, тобто ринку, а в людей було відповідне бажання і вміння за них працювати, яке базувалося на відповідному хазяйському, зацікавленому ставленні до праці, то сьогодні, коли майже три покоління вирости, сформувалися в умовах заперечення ринкових цінностей і норм, всерйоз вести мову про швидкоплинну, без протиріч, "демократичну" атаку на соціалізм, тобто на антиринкові ціннісні орієнтації, традиції, звички, переконання, носіями яких є не стільки консервативно налаштовані "ліві", скільки мільйони робітників, селян, представників інтелігенції, було б жодним чином непереконливо, якщо не наївно.

Адже емпіричний, життєвий досвід колишніх "радянських" людей, яких сьогодні іронічно називають "совками", не в змозі похитнути, а тим більше здолати красномовність далеко не всіх ораторів-нарцисів, які нещодавно ратували за соціалізм і описували сцени "жахів" капіталізму, а сьогодні закликають під знамена ринкових реформ, ні казки про солодке, під товстим шаром рекламного шоколаду, життя кожного громадянина США, на якого, до речі, працює 10 африканців і латиноамериканців [15].

Більше того, за умов суцільної американізації нашого способу життя, особливо кінематографу, телебачення, вітчизняному глядачеві охоче показують, як американський громадянин веселиться, мандрує, відпочиває, але практично в жодному фільмі, сюжеті телебачення, радіопередачі немає навіть натяку на те, як саме працює простий американець, які в нього суто життєві, а не рекламні турботи. А саме ставлення американців до праці, з урахуванням нашої дійсності ми й повинні перейняти, воно має бути наріжним каменем у фундаменті ринкових реформ.

Очевидно й те, що подібне творче, зацікавлене, пошукове, засноване на постіндустріальній техніці та технологіях ставлення до праці, яке припускає високу трудову честь, моральність, відповідальність, формувалося, складалося у США, інших західних країнах далеко не одне десятиліття, якщо не століття. Таке ставлення до праці, на жаль, не можна запатентувати, імпортувати, ввести будь-яким наймудрішим декретом.

Суворі реальності нашого часу полягає в тому, що у багатьох наших співвітчизників і, насамперед,

у молоді складається спотворене уявлення про життя в країнах Заходу як "райське", яке передбачає отримання лише насолод, подібно рекламним "Баунті", що самі залітають у рот, як галушки відомому гоголівському персонажу. Ось чому, на жаль, установку готовності до виробничої праці саме в сфері матеріального виробництва, помноженої на відповідну фахову підготовку в світлі вимог сучасної технологічної революції, ми не можемо фіксувати у більшості молоді, про що свідчать відповідні соціологічні дослідження. Так, на питання соціологів, які цінності є головними, пріоритетними для молоді в житті, отримано наступні відповіді: сімейне щастя, кохання – 53%, бізнес – 70%, гроші, матеріальний добробут – 61,3%, вільний час – 34%, освіта – 25% [16].

Як бачимо, у наведеній ієрархії ціннісних орієнтацій сучасної молоді саме виробнича праця, самоствердження не є провідними. Це дозволяє констатувати, що для молоді проблема духовної орієнтації є досить гострою та актуальною.

Причому, якщо така негативна тенденція у сфері трудових відносин, як падіння престижу, авторитету чесної праці не лише в сфері матеріального виробництва, а і в духовній, інтелектуальній площині буде й надалі набирати силу, то вже в недалекому майбутньому може постати питання про конфлікт поколінь, відсутність їх наступності з досить негативними наслідками.

Іншими словами: психологія "купи-продай" буйно розквітла за останні роки і вражає в першу чергу молодь – це своєрідна міна уповільненої дії. Вона об'єктивно (свідомо чи несвідомо – це вже інше питання) закладається у підвалини нашого життя і передусім трудового. У контексті нашої аргументації слід згадати актуальне положення ідеолога слов'янської єдності Ю. Крижанича про те, що "... кожний прибуток є ненадійним, якщо здобутий без праці і поту, або без затрати достатнього часу, або несправедливо, або жорстоким чи ганебним засобом. Всякий надійний прибуток має бути заснований на праці і поті, збільшуватись поступово, а приймати його слід справедливо і гідно"[17].

Отже, у нашого телеглядача, особливо молодого, дуже зрідка виникає питання, як створюється американський добробут. Ось якби американці (особливо українського походження) перейнялись всерйоз проблемою формування у нашого народу і молоді зокрема, того цивілізованого ринкового ставлення до праці, яке властиве абсолютній більшості американських трудящих, то навряд чи тоді ЗМІ США спрямовували на Україну той величезний шквал садизму, порнографії, культу тваринної, часто позбавленої контролю людського розуму, сили, в першу чергу, через відповідні кінострічки, відеокасети, показ яких, до речі, широкому американському загалу суворо обмежений і дозований, орієнтований, насамперед, на мешканців негритянських, латиноамериканських кварталів.

Життєвий досвід колишнього радянського робітника, колгоспника, якоюсь мірою інтелігенції, не кажучи вже про пенсіонера-ветерана, говорить про те, що в епоху "розвинутого соціалізму", навіть якщо він отримував, працюючи, наприклад, двірником, сторожем, скотарем, лаборантом, мінімальну зарплату у розмірі 70 крб., йому було конституційно гарантовано такий споживчий кошик, який сьогодні доступний, як відомо, вчителю, інженеру, лікарю.

Інша справа, що нерідко робітники в умовах панування командно-адміністративної системи за результатами своєї праці, споживацьким ставленням до неї, випускаючи часто-густо брак, халтуру, реально не заробляли, а отримували цей мінімум, що об'єктивно породжувало настрої трудової інертності, байдужості, паразитичної впевненості у (хоч і в мінімальних межах) соціальній захищеності, агресивну заздрість до кожного чесно заробленого карбованця, понад офіційно прийнятий рівень.

Саме гарантований, не завжди адекватний до результатів праці, мінімальний рівень зарплати як найважливіший компонент соціального механізму трудових відносин, підкріплений відомими ідеологічними догмами та нормами і жорсткими, малорухомими стандартами, в чималій мірі примушував людей ініціативних, творчо та самостійно мислячих, неординарних не "висовуватися", задовольнятися тим, що є у всіх, і жити, "як всі", гальмував зрештою творчі трудові починання, що передбачали не казенний ентузіазм, а реальну відповідальність за працю.

Однак чимала частина робітників за радянського соціалізму трудилася чесно, творчо, якщо не з максимальною, то значною віддачею. І не їх вина, а біда в тому, що керівництво, як у центрі, так і на місцях, як правило, задовольнялося існуючим господарським механізмом, і який далеко не в повній мірі стимулював хазяйське ставлення до праці, блокував намагання значної маси робітників заробляти

чесною працею більше, щоб жити краще.

До речі, так і не доведена до свого логічного завершення спроба О. Косигіна та його однодумців ще в 1965 р. вдосконалити, реформувати, в деякій мірі перебудувати існуючий механізм радянської економіки, а, отже, й опосередковано, а, можливо, й навпаки, соціальний механізм функціонування трудових відносин, була, як нам здається, з одного боку, намаганням поступово, еволюційним шляхом створити якісно новий, прогресивний механізм мотивації праці десятків мільйонів, що гнучко реагував би на вимоги НТР, а з іншого – свого роду показником, що став очевидним не тільки для вузького кола осіб, недосконалості радянської моделі соціалізму, яка почала втрачати свою привабливість як на широких просторах країн соцтабору, так і поза його межами.

Повсюдний же успіх здійснення аналізованих реформаторських кроків у колишньому СРСР об'єктивно вів радянське суспільство до неминучої постановки доленосного питання: що робити, як бути з величезною армією людей, у тому числі й тих, що працювали в галузевих відділах парторганів, які не виробляли безпосередньо матеріальних і духовних цінностей, але контролювали нерідко на належному професійному рівні трудовий процес десятків мільйонів. Тобто керівникам усіх рангів, від бригадира і закінчуючи міністром, працівникам відповідних галузевих відділів ЦК КПРС потрібно було не на словах, а на ділі подати приклад підлеглим, всьому своєму народу, в ім'я якого й було розпочато революційні, якісні за своєю суттю перетворення окремими прогресивно мислячими керівниками країни, а "підтримані" були лише на словах переважною більшістю керівних осіб, які задовольнялися існуючим станом справ у сфері трудових відносин, суттєві зміни якого нестримно привели б до реальної перебудови всієї системи суспільних, насамперед, політичних відносин.

Ймовірно, саме ця обставина знову, але з більшою силою соціальної енергії суспільства дала про себе знати в середині 80-х років минулого століття, спричинивши в чималій мірі прихід до влади М. Горбачова та його команди. Аналіз цього феномена виходить за межі даного монографічного дослідження.

Отже, по-перше, саме в рамках радянської командно-адміністративної системи, в принципі малосприятливої до якихось трансформацій, а тим більше до тих, що зачіпають корінні, професійні, цехові, кастові інтереси людей, що мають реальну владу і відомий, хай відносний за стандартами країн, які стали на шлях науково-технічного прогресу, але на загальному тлі свого народу, високий рівень добробуту, подібні реформи в середині 60-х років і часів славнозвісної перебудови під керівництвом М. Горбачова мали досить невисокий шанс на успіх.

У цьому плані слід звернути увагу на те, що навіть М. Хрущов після свого візиту до США сказав А. Мікояну: "Вони вже побудували комунізм". Мікоян, який вважав, що давно побудував комунізм у своєму величезному маєтку, не був дуже здивований, і лише особисто відвідавши США, переконався, що живе на рівні середньостатистичного американського фермера"[18].

По-друге, необхідно врахувати й те, що переважна більшість радянського народу, особливо в середині 60-х рр., перебуваючи під впливом стереотипів офіційної пропаганди, м'яко кажучи, не виявляла особливого бажання перебудовуватись відповідно до вимог НТР, на шляхах якої більше вже почали випереджувати країни соцтабору держави, що розвивалися на основі ринкових, капіталістичних відносин.

Сьогодні немає нестачі в публікаціях, що аналізують конкретні шляхи входження України у лоно загальнолюдських цінностей, цивілізованих західних держав, які ґрунтуються на відповідних ідеологічних постулатах, і, зокрема у сфері праці й особливо у ставленні до неї. Саме особистісне, індивідуалістичне, пуританське, багато в чому прагматичне, яке заперечує взаємовиручку, дух общини, що притаманні, як відомо, православним, слов'янським народам, ставлення до праці західноєвропейців, американців, обрамлене відомими моральними постулатами, які часто сприймаються значною масою населення крізь призму певних релігійних канонів, визначило становлення, розвиток, прогрес західної цивілізації, що є для ряду держав, які утворилися після розпаду СРСР, орієнтиром у їхньому соціально-економічному, духовному відродженні, на шляхах трансформації поваленої, але не випаруваної, як ефір, командно-адміністративної системи у ринкову.

І як би там не було, вчорашня "проста" радянська людина, яка бере свій початок саме у командно-адміністративній системі і яка у своїй більшості жила і живе на зарплату, якщо така сьогодні є,

порівнюючи зі своїх чисто прагматичних позицій ефективність соціалістичного або ринкового політичного, а разом з тим, і соціально-економічного курсу, як правило, за наповненням споживчого кошика, нерідко робить висновок про перевагу першого над другим.

Однак це зовсім не означає, що людина, яка доходить до такого висновку, не сприймає цивілізований ринковий курс, залишаючись при цьому прибічником соціалізму, принаймні радянського. Такий інтегруючий показник, який відбиває всю складну гаму соціально-політичних, економічних, духовних відносин і соціалізму, і капіталізму, як упевненість у завтрашньому дні, дозволяє значній частині громадян України дотримуватися антиринкових настроїв, хоч би тих, які вже стали надбанням їх емпіричного життєвого досвіду.

Ось чому на запитання соціологів: "Чи виїхали б ви з країни, якби була реальна можливість?" – кожний четвертий з опитаних представників усіх соціальних верств України хотів би залишити свою країну. Причому, чим молодша людина, тим сильніше у неї таке бажання [19]. До думки про від'їзд за кордон підштовхує саме невпевненість у завтрашньому дні, відсутність перспективи, а також неможливість самостверджуватись, реалізувати свої потенційні можливості, зробити життя своїми руками, тобто шляхом трудової діяльності, як у сфері матеріального, так і духовного виробництва. Тому готовність залишити Україну висловило так багато тих, що навчається – 57,1%, військовослужбовців – 42,9%, безробітних – 42,4%, підприємців – 36,4 % і навіть багато керівників середньої ланки [20].

Не може не викликати занепокоєння те, що більшість молоді у віці 17–18 років готові, насамперед психологічно виїхати з України. В цьому зв'язку можна зробити висновок про наявність у перехідний період від командно-адміністративної системи до ринкової своєрідного вакууму в плані реального і ефективного функціонування тієї соціальної бази громадянського суспільства, яка все ще декларується на рівні прийняття політичних рішень і програм.

Тим більше, якщо взяти до уваги те, що ступінь несприйняття ринкових цінностей у цілому в представників середнього і особливо старшого покоління, яке перебуває сьогодні на межі бідності, вищий, ніж у молоді. Автор далекий від думки, що нібито бажання залишити країну є абсолютним показником ностальгії за "колективістським" минулим, а несприйняття ринкових цінностей – це пряма апологія радянського соціалізму, який зазнав краху. Подібний висновок свідчив би про механічний, украй спрощений підхід до аналізу таких дуже складних соціальних проблем як ставлення до праці в умовах ринкових реформ і панування командно-адміністративної системи. Тут з усією гостротою постає питання про необхідність прискореного формування ринкової економіки з притаманною їй багатоманітністю форм власності, плюралізмом незалежних політичних сил, недирижованою громадською думкою, що є передумовою якісних перетворень вкрай складної системи суспільних відносин на засадах демократії і гуманізму.

У зв'язку з цим слід звернути особливу увагу на положення ст. 13 Конституції України про те, що "власність зобов'язує"[21]. А зобов'язує вона, у першу чергу, власника бути відповідальним перед собою і суспільством у плані примноження цієї власності, для чого треба мати відповідні фахові знання, бажання, нахили, уподобання. Формування ж їх здійснюється насамперед у сфері трудових відносин, які багато в чому і створюють певний тип працівника з відповідним ставленням до праці: відповідальним, зацікавленим або безвідповідальним, байдужим.

Колишня командно-адміністративна система породила у людей незацікавлене, нерідко споживацьке ставлення до державної соціалістичної власності, яке проектувалося на відповідне ставлення до праці. Іншими словами, державна, колгоспно-кооперативна власність сприймалась багатьма, та ще й сьогодні – хоч і в менших масштабах – як така, що нікому не належить. І тільки наївні люди можуть вважати, що подібні настрої мають властивість зникати, лише при зміні соціально-політичних, соціально-економічних координат у розвитку суспільства. Більше того, саме подібні настрої, які в умовах ринкових перетворень зазнають відповідних трансформацій, істотно гальмують процес формування зацікавленого, господарського, відповідального ставлення до праці як важливого компонента соціального механізму функціонування трудових відносин.

Отже, в умовах зубожіння широких, перш за все трудових верств населення, невиплат зарплат, складаються, на жаль, об'єктивні умови для формування не стільки класу середніх власників, який є

основою всіх ринкових реформ, скільки маргіналів, які аж ніяк не можуть бути соціальною базою громадянського суспільства. Сьогодні ми говоримо про зростання "неприпустимої маргінальної фрагментації суспільства, екстремального збільшення провалля соціально-економічної нерівності, а також антагоністичної поляризації економічних і політичних інтересів різних верств і груп населення (передусім з масштабно відмінними рівнями особистих доходів і майнового стану)"[22].

Разом з тим, податковий зашморг, юридична невизначеність багатьох аспектів усієї системи сучасних трудових відносин, правовий нігілізм, низький рівень загальної, політичної культури, культури праці значної маси людей – все це об'єктивно спрацьовує не на формування середнього класу, національного виробника матеріальних і духовних цінностей, а на появу широких верств населення, які, як це не парадоксально звучить, часто-густо не здатні своєю працею утримувати себе і своїх дітей, і яким майже не притаманне розвинуте почуття власної гідності саме у сфері трудових відносин. А все це є своєрідною міною уповільненої дії, яка закладається у фундамент нашого суспільства.

Таким чином, важливими факторами становлення громадянського суспільства є як широкий прояв творчого, зацікавленого, пошукового ставлення до праці, так і формування у особистості потреби у власності, бажання бути власником цивілізованим, трудовим. Але потреба у власності не завжди ґрунтується на бажанні ефективно, творчо, високоякісно працювати, демонструючи при цьому особистісне, зацікавлене ставлення до праці, яке притаманне, як відомо, саме громадянському суспільству. Більше того, "потреба у власності може, – як зауважував відомий дослідник В. Табачковський, – знайти свою компенсацію у намаганні стати причетним до розподілу суспільного багатства (чи не тому ця потреба за певних умов виникає знову і знову?), а більш масовою – у переважанні розподільчих інтересів над виробничими, у постійній ностальгії за черговим перерозподілом, до якого відтак зводять увесь зміст соціальної справедливості"[23].

У нас немає вагомих підстав стверджувати, що за сучасних умов в українському суспільстві має широкий прояв потреба у власності, яка ґрунтувалась як на бажанні, так і на можливості мільйонів працездатних людей і, перш за все, молоді працювати ефективно, творчо у руслі всіх вимог сучасної технологічної революції, що об'єктивно унеможливило б широке розповсюдження настроїв людей залишити свою країну.

Аналізуючи сутність соціального механізму функціонування трудових відносин слід наголосити, що у його структурі особливе місце займає таке досліджуване соціально-економічне, політичне явище, як масовий виїзд працездатного населення за кордон у пошуках роботи, що виступає суттєвою соціальною проблемою сучасного українського соціуму, від вирішення якої багато в чому залежить його подальше входження у загальноєвропейський соціально-економічний, політичний, духовний простір.

Практичному вирішенню проблем українського заробітчанства аж ніяк не сприяє те, що вони не отримали відповідної політичної оцінки, оскільки аналіз передвиборчих програм тих партій, які пройшли у Верховну Раду у березні 2006 року, свідчать про відсутність в цих програмах не те, що визначення шляхів подолання аналізованого негативного соціального явища, а взагалі про наявність будь-яких згадок про стан сучасної української трудової міграції. Все це, з одного боку, унеможлиблює ефективне розв'язання саме на політичному рівні проблем українського заробітчанства, а з другого, аж ніяк не відповідає євроінтеграційним процесам сучасного українського соціуму.

Дані обставини не можуть не актуалізувати проблеми подальшого осмислення сутності трудової міграції, яка набирає все більших масштабів і виступає показником соціального неблагополуччя мільйонів пересічних українців. Так, згідно із результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу, що проводився Інститутом соціології НАН України в межах проекту "Україна на порозі XXI століття", досвід тимчасової трудової міграції за кордон набули члени 10,2 % українських сімей. Оскільки в країні нараховується близько 15 млн. сімей, це означає, що з метою заробітку за кордон виїжджали принаймні 1,5 млн. осіб. На підставі обстежень, здійснених центрами зайнятості низки областей за дорученням Міністерства праці та соціальної політики України, було зроблено висновок, що загальні обсяги трудової міграції з України сягають близько 2 млн. осіб [24].

За інформацією дипломатичних представництв України, у Польщі на заробітках перебувають 300 тис. громадян, у Італії та Чехії – по 200 тис., у Португалії – 150 тис., Іспанії – 100 тис., Туреччині – 35 тис., у США – 20 тис. У Росії лише офіційно (на основі ліцензії Федеральної міграційної служби цієї країни) працює близько 100 тис. українських громадян, загальна ж кількість українців, які працюють у цій країні, оцінюється в 1 млн. [25].

Певне уявлення про масштаби трудової міграції дає прикордонна статистика разом із результатами соціологічних опитувань міжнародних пасажирів у пунктах перетину кордону. Вони засвідчують, що з метою працевлаштування і торгового бізнесу виїждять відповідно близько 4% і понад 16% через західний кордон, 14% і 25% – на східному. Враховуючи різницю інтенсивності руху на різних ділянках кордону, а також, що за рік українці 15 млн. разів виїждять за кордон можна підрахувати, що громадяни України приблизно 1,4 млн. разів на рік перетинають кордон із трудовими і близько 3 млн. – із комерційними цілями [26]. Разом з тим існують й інші, значно більші оціночні дані про кількість українських працівників-мігрантів. Деякі економісти називають цифру до 5 млн. осіб. Політики піднімають її ще вище. Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Ніна Карпачова вважає, що на заробітки за кордон виїхали до 7 млн. громадян [27].

Поряд з тим не може не викликати занепокоєння та обставина, що за даними соціологічного опитування "Фонду демократичних ініціатив" і Київського інституту соціології 16 млн. українців хотіли б назавжди залишити Батьківщину [28]. І якщо до цих 16 млн. додати ще вище згаданих 7 млн. українських заробітчан, які працюють за кордоном, то маємо сумарну цифру 23 млн. громадян України, які сьогодні в принципі не пов'язують своє майбутнє з долею своєї Батьківщини.

До речі, трудові мігранти певною мірою сприяють розвитку української економіки. Важко назвати обсяги інвестицій, які отримує Україна завдяки заробітчанству, але за деякими оцінками, середньомісячні доходи громадян, які працюють за кордоном, сягають 2 млрд. грн., що можна порівняти з третиною номінальних грошових доходів усього населення. На думку інших фахівців, вони становлять 4-6 тис. доларів США на одного мігранта на рік. Множення цієї цифри навіть на мінімальну оцінку кількості заробітчан дає результат у 5 млрд. доларів США [29]. Лише на Тернопільщині, за оцінками місцевої влади, щорічні перекази від працівників-мігрантів становлять близько 100 млн. доларів. При тому, накопивши певні кошти, частина мігрантів вкладає їх у дрібне підприємництво, що об'єктивно спрацьовує на формування потужного прошарку працюючих власників як важливої умови становлення громадянського суспільства. А взагалі питання українського заробітчанства за кордоном як важливого чинника розвитку трудових відносин потрібно розглядати більш широко і саме в контексті функціонування європейського ринку праці, тих нагальних проблем, які сьогодні постають як соціальні і політичні проблеми ЄС, оскільки за деякими оцінками протягом наступних 25 років ЄС потребуватиме 35 млн. іммігрантів, щоб підтримувати кількість свого населення на рівні 1995 року, і ще 150 млн., якщо ЄС бажає підтримувати сьогоднішнє співвідношення пенсіонерів і працюючих [30]. Саме через призму даної вкрай важливої обставини слід досліджувати проблему ринку праці Європи і зокрема питання трудової міграції, які є досить актуальними для України.

Ось чому владі потрібно зробити усе можливе, щоб істотно скоротити кількість бажаючих виїхати на заробітки за кордон шляхом створення належних умов, які б відповідали саме європейським стандартам, насамперед у сфері оплати праці, що зрештою в наступному мінімізує відток робочої сили з України.

З цього приводу можна багато сперечатись про мотиви, мету від'їзду, але висновок буде однозначний: при високій ефективності ринкових реформ, які призводять до зростання, а не до різного зменшення абсолютної кількості населення, що маємо сьогодні, при підвищенні життєвого рівня трудящих, формуванні у них почуття соціальної безпеки, впевненості в завтрашньому дні, бажаючих залишити країну, було б дуже мало, але не навпаки.

Бажання значного числа громадян, причому молоді, залишити країну – є показником системної кризи, у першу чергу, в економіці, політиці, соціальних, духовних, і, природно, у трудових відносинах. Більш того, бажання залишити країну не може, як відомо, виникати у тих, хто цілком сподівається на сторонню допомогу. Людина, яка вирішила виїхати за межі Батьківщини дійшла висновку, що здатна

поліпшити життя власними руками, тобто працею, причому за умов, які здебільшого не надають жодних переваг над іншими.

Отже, такі люди, як відомо, здатні долати неминучі труднощі найперше у сфері трудових відносин. До того ж, ті, що вирішили залишити країну, орієнтують себе на можливість різкої зміни професійної кар'єри, необхідність опанування нової, а скоріше нових спеціальностей.

Все це не під силу ледарям, тим хто задовольняються невеликим та побоюються різкої зміни професійної кар'єри. Суспільство потенційно втрачає дуже багато, а саме – найактивнішу частину працездатного населення, яка є носієм зацікавленого творчого, певною мірою пошукового ставлення до праці, поза яким розмови про ринкові реформи мають вигляд благіх побажань.

Не будемо забувати, що саме проблема втрати трудових, насамперед інтелектуальних ресурсів безпосередньо пов'язана з досліджуваним питанням про соціальний механізм функціонування трудових відносин, адже країну залишають не стільки представники певної національності, скільки висококласні майстри, спеціалісти, нерідко дипломовані, які вдома послабляють ритмічну дію відповідної галузі виробництва. Саме галузі – машинобудування, верстатобудування, літакобудування тощо і пов'язані з ними виробництва – об'єктивно визначають розвиток сучасної технологічної революції, що покликана стати каталізатором прискореного прориву країни на шляхах не лише науково-технічного, але і соціального прогресу.

Хіба не звучить своєрідним сигналом тривоги, соціального неблагополуччя, не лише у сфері науково-технічної, а всієї трудової діяльності те, що тільки з Національної академії наук лише у 1998 році виїхало за кордон 2800 молодих вчених [31]. Тоді як на жовтень 1994 року загальна кількість докторів і кандидатів наук, які емігрували з Національної академії наук складала 280 чоловік [32].

Все це є свідченням вкрай негативної тенденції, змістом якої є те, що інтелектуальна праця в нашому суспільстві стає непрестижною справою, що не може не руйнувати соціальний механізм функціонування трудових відносин. І все це має свою об'єктивну основу, яка полягає у зменшенні бюджетного фінансування науки, рівень якого скоротився за останні роки більше ніж у 17 разів. Витрати на науку в 1998 році не перевищували 0,5% ВВП, а 1999 року було виділено лише близько 0,3% ВВП [33]. З приводу цього не можна не сказати, що у 1991 році загальні витрати на науку з державного бюджету Радянської України становили 3,1% ВВП, що відповідало середньому показнику по усіх країнах світу (за даними ЮНЕСКО, він становив у США – 2,8%; Японії 3,1%; ФРН – 2,6%; Франції – 2,4%), тепер Україна відкинута у розряд слаборозвинутих країн [34].

Дана обставина обумовлює те, що Україна перебуває на початковій стадії становлення інноваційної моделі суспільства як визначального фактору стратегічного розвитку будь-якого соціуму в контексті глобалізаційних процесів, оскільки частка інноваційної продукції в загальному обсязі промислового виробництва складає менше 7 %. На відміну від розвинутих західних країн, де 85-90 % приросту ВВП припадає на виробництво наукоємної продукції [35], українська економіка розвивається без належного використання результатів наукових досліджень, що об'єктивно не може забезпечити практичну реалізацію євроатлантичних устремлінь сучасного українського суспільства.

В цьому плані слід зазначити, що вартість підготовки лише одного доктора наук за міжнародними оцінками, становить в середньому 1,5 млн доларів США [36], у той час як за 1994-2004 рр. чисельність науковців в Україні зменшилась більш ніж удвічі, а фінансування – вдесятеро. Приховане безробіття в науці сягає 90 %. Близько 6 тис. українських докторів і кандидатів наук емігрували за кордон. Понад 90 тис. фахівців з вищою освітою щорічно виїжджають за межі України на заробітки. Через це країна щорічно втрачає близько 1 млрд. доларів США [37].

Більш того, дана негативна тенденція "втечі умів", яка певною мірою сприяє деформації соціального механізму функціонування трудових відносин, накладається ще на таку, як низький рівень освіченості людей праці, про це свідчить те, що сьогодні в Україні більш 30% працездатного населення мають вищу, чи незакінчену вищу освіту, а треба, виходячи з вимог сучасного глобалізованого суспільств, не менш 50% [38].

Згідно цього постає закономірне питання, хто як не вчені та висококваліфіковані працівники мають не лише створювати, а і впроваджувати у життя інформаційні технології, які є найсуттєвішою ознакою постіндустріального, інформаційного суспільства. Разом з тим слід пам'ятати, що обсяг інформаційних

технологій в світі складає близько 4 трлн. доларів, а транспортно-енергетичних – лише 2 трлн. доларів США [39].

Разом із тим треба не забувати, які величезні кошти витрачає держава на підготовку вчених, спеціалістів з вищою освітою, не кажучи вже про те, що на це потрібні довгі роки, десятиліття. На превеликий жаль, процес масового виїзду з України спеціалістів, у тому числі і вчених, набирає обертів, що вкрай негативно позначається на функціонуванні соціального механізму трудових відносин. Про це свідчить хоча б те, що ще у 1998 році Конгрес США виділив спеціально для емігрантів, у тому числі і для вихідців з України, 120 тисяч віз, а саме для спеціалістів з екстраординарними здібностями у мистецтві, науці, бізнесі, освіті, спорті, осіб з вченими ступенями, досвідчених робітників із спеціальністю, яка потребує 2-х років навчання та практики, тобто спеціалістів з вищою освітою [40].

Внаслідок залучення інтелектуальних ресурсів, країни, до яких приїздять спеціалісти, набувають великих можливостей, значно економлячи власні кошти національного прибутку, які йдуть на їх багаторічну підготовку, істотно нарощують не лише науково-технічний, але й економічний потенціал. З цього приводу не можна не звернути увагу на досить показові та красномовні дані, хай і не сьогоденні, але які наочно відбивають значимість тенденції масового виїзду робочої сили, у першу чергу з вищою освітою, що підпадають під визначення "втрата умів".

Так, "...за даними експертів ООН, з 1975 по 1985 рр. США, Канада і держави Західної Європи завербували з Африки, Азії, Латинської Америки майже 800000 висококваліфікованих спеціалістів, які їм дали прибуток понад 120 мільярдів доларів. З 1960 по 1987 рр. африканський континент залишило приблизно 70000 спеціалістів з вищою освітою. Це дорівнює 30% всієї робочої сили цього рівня кваліфікації, що існує сьогодні у африканських країнах, прибутки, отримані США, Канадою, Великобританією внаслідок переміщення компетенцій з держав, що розвиваються, за один рік дорівнюють 6 мільярдам доларів. Протягом одного десятиріччя через еміграцію кваліфікованої робочої сили країни, що розвиваються, втратили 50 мільярдів доларів"[41].

Ось чому, в світлі сказаного вище, потребують свого подальшого аналізу саме ті дані київських соціологів про Україну, як країну "чемоданних настроїв", які свідчать про те, що найбільше охочих залишити країну є саме в західному регіоні, хоча за логікою тих соціально-політичних, соціально-економічних, духовних процесів, які відбуваються у суспільстві впродовж останніх років, зафіксований показник стосовно західного регіону має об'єктивно зведений, якщо не до нуля, то вже не до такого великого (40,8%) числового вираження [42].

За аналізом діалектики трудових відносин, можна констатувати, що у західному регіоні України, в силу історичних реалій, переважає яскраво виражене, не колективістське ставлення до праці, яке бере свій початок ще з общини і притаманне, як відомо, багатьом у східній частині країни, а, на наш погляд, індивідуально-зацікавлене, що нерідко виділяло у доброму розумінні цього слова вихідців з цих місць серед так званих відходників "шабашників", які їхали на заробітки з України у різні куточки колишнього Союзу.

Зауважимо, що передусім за трудовою логікою носіїв сучасного індивідуально-зацікавленого ставлення до праці саме в умовах незалежної України, становлення ринкових відносин, які передбачають таке ставлення до праці, як не в західному регіоні, працездатні люди мають подати приклад, довести на практиці, а не на мітингах, як ці ринкові, капіталістичні за сутністю реформи мають бути реалізовані, об'єктивно зменшуючи таку велику кількість бажаючих виїхати. Як би там не було, наведені дані київських соціологів не впливають на формування, зміцнення соціальної бази ринкових реформ і свідчать про наявність в українському суспільстві серйозного соціального, малодоступного для осмислення явища у сфері трудових відносин, яке потребує подальшого комплексного вивчення. В якійсь мірі аналіз цього явища можна продовжити, звернувши увагу на наведені дані соціологів про те, що найменше бажаючих залишити свою Батьківщину на північному заході України (14,9%) та в Криму – 16% [43].

Не ставлячи перед собою завдання бодай поверхово проаналізувати дані по Криму, зауважимо, що північно-західна частина України (Волинська, Рівненська, значна частина Житомирської області), яка в силу історичної долі, на відміну від усього західного регіону, аж до 1917 р. перебувала в складі

Російської імперії, у якій серед східних слов'ян і особливо росіян панував дух селянської общини, колективістського ставлення до праці, яке відрізнялось від соціалістичного, радянського.

Безперечно, це зовсім не означає, що індивідуально-зацікавленого, хазяйського ставлення до праці не має у цьому регіоні України, але як яскраво виражена, а, може, і домінуюча тенденція, особливо під час проведення таких видів сільгоспробіт, які саме й передбачають спільне докладання зусиль у сфері трудових відносин, переважало колективістсько-общинне ставлення до праці, орієнтоване на негласно гарантовану саме селянською громадою взаємодопомогу у здійсненні традиційних трудових операцій, функцій, освячених своєрідним вектором притаманної для кожної локальної місцевості незаперечної громадської думки, що виступає ніби апіорі, аксіомою для кожного трудівника.

При цьому стародавні традиції толоки в українському є у нашому випадку показником колективістського ставлення до праці учасниками того чи іншого конкретного трудового процесу. В цьому плані дуже цінний матеріал можна почерпнути у фундаментальному виданні всесвітньо відомого вченого Д.Зеленіна, яке вперше вийшло у 1927 р. у Берліні і перекладене на російську мову лише у 1991 р. Причому кордони розселення народів, які є предметом його вивчення, далеко не збігалися з кордонами РРФСР, УРСР, БРСР того часу (1927 р.). Тому ймовірно, що змальований звичай безкоштовної спільної допомоги усієї общини одному з її членів, який зберігся до середини 20-х рр. ХХ ст. у білорусів, стосується досліджуваного нами регіону – північного заходу України, тобто українського та білоруського Полісся.

Так, до погорільця, пише Д. Зеленін, на поміч приходять уся община. Люди не лише безкоштовно працюють, а й дістають будівельні матеріали. При цьому "молодь схильна перетворювати такі колективні роботи у змагання, а дорослі дівчата намагаються завоювати репутацію вмілих робітниць, з яких можуть вийти гарні дружини та господині"[44]. Чим не об'єкт для наслідування, копіювання, тиражування. Але, на жаль, сьогодні прикладом дедалі стає усе американське, західне, яке нічого спільного не має з працею, що аж ніяк не сприяє не те що запізнілому запуску ринкових механізмів, а нормальному, ритмічному, безперебійному функціонуванню вкрай складної системи суспільних відносин, серед яких особливе місце посідає таке соціально-психологічне явище як ставлення до праці.

Разом із тим, за наявності нині як домінуючої тенденції серед робітників промислового та аграрного виробництва саме колективістського, в соціалістичному, радянському розумінні, ставлення до праці, притаманного переважно не західній частині України, ми не можемо, очевидно, зробити однозначний висновок про те, що його носії є безкомпромісними прибічниками радянського соціалізму, які відкидають цивілізовані ринкові реформи в усіх галузях суспільного життя і передусім – трудовій, як основоположній сфері будь-якого суспільства, що не живе за рахунок загарбницьких війн, навал, набігів тощо.

Отже, говорячи про те, що у західному регіоні України, особливо у Галичині, маси не сприймають колективістське, не кажучи вже про соціалістичне ставлення до праці, а, отже, і колективних форм організації праці на селі (а у східних областях навпаки колективістське, нерідко у радянсько-соціалістичному розумінні цього слова, ставлення до праці, притаманне для значної частини робітників промислового й аграрного секторів), не можна не зробити висновок про те, що справді, об'єктивно між цими не лише географічними поняттями є серйозні відмінності у сфері трудових відносин, які потім проєктуються на економічні, соціальні, політичні та духовно-ідеологічні сфери суспільного життя.

Тому є всі підстави вести мову про зворотний зв'язок, який має свою логіку, механізм. Не секрет, що зазначені відмінності у ставленні до праці, які склалися історично, можуть бути істотним гальмом не лише ринкових реформ, але й порушити громадянський мир у країні, зі всіма вже відомими з новітньої історії наслідками, які зачіпають інтереси десятків мільйонів людей.

В цьому плані аргументовано звучить висновок про те, що сьогодні "політичний маятник майже залишив поле інтуїтивно-романтичного, "унітарного" націоналізму і впритул наблизився до соціально зорієнтованого регіонального сепаратизму. Постійні довибори, здається, раз і назавжди розвіяли байки про надуманість розділення країни на Захід, Схід та Південний Схід, Крим. Тут не тільки різниця в економічному потенціалі відповідних регіонів, але й відмінності у ставленні їх населення до національних та соціальних цінностей"[45]. І саме праця, ставлення до неї, виступають у нашому

випадку багато в чому показником відношення західного та східного регіонів України до національних та соціальних цінностей.

Все це, безперечно, має бути враховано як на рівні прийняття відповідних політичних рішень, так і в конкретній практиці функціонування соціального механізму трудових відносин. Обізнані люди говорять, що нібито у краплині води можна побачити океан. Можливо, саме аналіз соціального механізму функціонування трудових відносин може якоюсь мірою служити тією краплиною, у якій проглядається хоча б якесь наближено-цілісне відображення того океану діалектично суперечливих, химерно заплутаних, прихованих від дослідників закономірностей становлення цивілізованих ринкових відносин, механізму їх запуску, що найголовніше, практичного їх втілення в життя за побудови громадянського суспільства в Україні.

Більш ніж зрозуміло, що у даному випадку існують потреби, інтереси, цілі, бажання не лише окремої особи, але й таких складних соціальних утворень як класи, стани, прошарки, обрамлені відповідними гаслами, програмами, заявами, зверненнями широкого спектра політичних партій, лише незначна частина з яких сьогодні тримають руку на пульсі влади.

У контексті аналізованих проблем не можна не звернути увагу на глибокі роздуми В. Абліцова, який у публікації "О, якби хвилю вдать, що слова слуха..." розглядає складні питання відродження духовності українського народу, яке, на наш погляд, насамперед, стосується сфери трудових відносин. Ось що він пише: "Сьогодні ми часто чуємо про те, що економічні гаразди принесуть нам і розквіт культури. Це думка прагматика, який заради ефективного, але епізодичного успіху готовий кинути у вогонь і книжки, й ікони, й малярські полотна. Це вже було у нашій історії – забуття традицій і занепад духовності оберталися манкуртством і економічною стагнацією. Але історія нас нічому не вчить. Формуємо свої ідеологічні П'ємонти в Західній Україні і Вандеї у східноукраїнських областях, реанімуємо псевдоідею федеративного устрою України, потураємо новітнім русифікаторам..."[46]. У руслі наших міркувань зазначимо, що В.Абліцовим чітко і справедливо визначається факт наявності існуючих об'єктивних відмінностей у західному і східному регіонах України, які мають бути враховані на рівні прийняття політичних рішень.

Зауважимо, якщо ідеологічні П'ємонти для Західної України сьогодні вже набули досить помітних форм, то, на щастя, Вандея, про яку пише В. Абліцов, нібито лише формується, не набувши, і не приведи Господи, тих окреслень, знання про які дають нова і новітня історії, незалежно від суб'єктивного, а, можливо, й суб'єктивно-об'єктивного прагнення відомих політичних сил розглядати її з позицій саме своєї ідеологічної шкали відрахунку.

В. Абліцов не без підстав пише про те, що забуття традицій та занепад духовності оберталися манкуртством та економічною стагнацією. Не маючи сумнівів у його правоті зауважимо, що традиції самі по собі не існують, бо мають завжди своїх носіїв, конкретних людей, які в реальному житті, виконують десятки, сотні соціальних ролей. На заводі, наприклад, як добрий або поганий робітник, вдома – зразковий або незразковий сім'янин, у громадському транспорті – пасажир з квитком або без квитка.

І саме традиції трудові, мовні найбільш консервативні, мало рухомі, не підвладні швидким змінам, стають надбанням наступних поколінь, які вносять у них свої корективи, своє бачення речей. Але основа, корінь, живильне середовище, власне, трансформується протягом десятиліть, століть. Причому принципова, якісна зміна цих коренів може нерідко набувати форми своєї протилежності. І не таємниця: те, що основною масою населення сприймається як традиції в західному регіоні України, у східній частині країни може таким не бути і навпаки.

Таким чином, виникає питання: забуття (хоча б у суто арифметичному, кількісному плані) яких традицій та занепад якої духовності обертається манкуртством та економічною стагнацією? Адже показники економічної стагнації тьм'яніють на тлі становища економіки України, що не має історичних аналогів. Злам ХХ–ХХІ століть для України – це період подальшого уповзання в кризу, її поглиблення, бо якщо держава утратила дві третини обсягу ВВП і "нахапала" зовнішніх боргів стільки, що для погашення їх кожен працездатний громадянин України має безоплатно відпрацювати цілий рік, то це аж ніяк не можна назвати подоланням кризи"[47].

Ось чому ще більшої складності потребує відповідь на питання: забуття яких традицій та занепад якої духовності стосовно, наприклад, східного регіону України, може обернутися манкуртством і економічною стагнацією для даної частини країни? Ми залишаємо осторонь проблему аналізу шляхів, які призвели до економічної стагнації, її відмінності, співвідношення з теперішньою політичною.

Відомо, що насамперед спадок соціалістичного минулого, а, отже, і відповідні трудові традиції, втілені у відомому ставленні до праці, виступають у якості істотного гальма усіх ринкових реформ, значущою причиною економічної кризи.

Таким чином, саме індивідуально-зацікавлене, хазяйське ставлення до праці, що притаманне чималій кількості робітників західного регіону, є надійною основою для запуску всіх ринкових механізмів, успішне функціонування яких, звичайно, за рік-другий не може створити всіх об'єктивних передумов для підвищення життєвого рівня громадян, із одного боку, і зростання, а спочатку – реанімації, відтворення, мотиваційних стимулів до праці у значній кількості працездатного населення, з іншого.

Ці процеси відбуваються як у просторі, так і в часі не як паралельні, а взаємообумовлені, взаємодетерміновані. Отже, за логікою речей, для успішного здійснення ринкових перетворень необхідно, щоб жителі східної частини країни виступали у своїй масі в ролі носіїв вже не колективістсько-соціалістичного, а ринкового, індивідуально-зацікавленого, хазяйського ставлення до праці. Проте в реальному житті декретом, указом протягом короткого проміжку історичного часу, що включає в себе нерідко життя цілого, а то й декількох поколінь, такого досягти сьогодні, навіть за допомогою примусу, навряд чи можливо.

Так, дійсно, забуття традицій і в першу чергу традицій чесної, сумлінної, якій не притаманні брак і халтура, праці, забуття трудової честі ведуть неминуче до занепаду духовності і обертаються манкуртством. При цьому, забуття традицій і занепад духовності – це взаємозв'язані процеси, і в основі других лежать перші й навпаки.

Безумовно, ті трудові, духовні, мовні традиції значної частини населення західних областей України, як би цього комусь не хотілося, сьогодні не є домінуючими, об'єднуючими, нарешті, для переважної більшості жителів східного регіону. Саме забуття, і в першу чергу трудових традицій, їх ігнорування, спроби силовими методами примусити людей, відразу, за декілька місяців, відмовитися від них на користь малозрозумілих, руйнуючих весь устрій традиційного життя українського населення, "традицій" псевдоколективної праці, спроби ще до 1941 р. і особливо після 1945 р. примусово зганяти чесних трудівників у колгоспи, не могли не викликати справедливую в своїй основі реакцію, опір трудящих міст і сіл західного регіону України.

Іншими словами, у післявоєнний період у західних областях України, особливо у Львівській, Станіславській (нині Ів.-Фр.) і Тернопільській, спалахнула громадянська війна, яка мала в своїй основі не стільки національний фактор, скільки соціально-економічний, а саме: примусове знищення приватної власності, і в першу чергу на землю, а, отже, і відповідного індивідуально-зацікавленого, хазяйського ставлення до праці, та ще й силовими методами, що виключало урахування трудових, національних традицій населення, в результаті апробованої після 25 жовтня 1917 р. червоногвардійської атаки на капітал, повсюдне насадження чужих у своїй масі для населення традицій колективного соціалістичного, а нерідко псевдосоціалістичного ставлення до праці.

Таким чином, саме радянською владою була, об'єктивно створена свого роду соціальна база ОУН-УПА, яка поповнювалася тими, хто не хотів працювати в колгоспах, але бажав трудитися на власній землі так, як це робили батьки і діди. І ті репресивні заходи радянської влади, в результаті яких із 1944 по 1951 рік із західних областей було виселено 65906 родин – 203662 чоловіка [48], сьогодні, безумовно, дають про себе знати, свідчать про тисячі скалічених долей трудящих, до яких не байдужі їх діти і онуки. Інше питання: хто, з якою метою, в ім'я яких ідеалів використав справедливий народний протест, і що найсумніше сьогодні, через півстоліття, заробляє собі різні дивіденди, в першу чергу політичні.

Отже, визнаючи наявність у сфері трудових відносин нашого суспільства двох істотно різних видів ставлення до праці, які історично склалися і притаманні переважно західному і східному регіонам України, усвідомлюючи деяку умовність географічних окреслень даних соціальних характеристик, які

приймають наочні політичні контури, риси, зазначимо, що в суспільно-політичній літературі існує досить оригінальна точка зору щодо трьох форм соціалізму. Вона дозволяє в певній мірі пролити світло на проблему методологічних аспектів функціонування соціального механізму трудових відносин.

Так, польський дослідник Януш Кучинський не без підстав зазначає правомірність підходу, який дає можливість вести мову про три таких форми соціалізму, як індивідуалістична, централізована, плюралістична, а також універсальна, яка виступає синтезом перших двох. Перша форма соціалізму є відбитком, насамперед, прав особистості в руслі великої гуманістичної традиції. Вона нерідко сприймається як антиколективізм, або, що менш розповсюджено, але значно точніше – не колективізм [49].

Наше дослідження не має на меті аналізувати згадані форми соціалізму, які потребують відповідної аргументації. Однак у контексті роздумів про сутність індивідуального, індивідуалістично-зацікавленого, колективного, колективістського ставлення до праці зазначимо, що даний підхід має підстави відповідно до наведених положень польського вченого. Більше того, можна припустити, що на певних етапах розвитку соціалізму в Польщі всі три його форми у тій же послідовності, безперечно, мали місце.

А якщо врахувати, що саме індивідуалістична форма соціалізму певною мірою сягає своїми коренями в ХІХ – першу половину ХХ століття, то цілком логічно, що для значної частини населення західної України, яка мала спільні історичні періоди єдиної державності з Польщею, – ця форма соціалізму не могла не залишити свій істотний відбиток на традиції, в першу чергу трудові, трудящих Галичини, Волинської, Рівненської областей.

У зв'язку з цим постає, не позбавлене, на наш погляд, підстав, питання: який ринок, капіталізм, соціалізм сприймають або відкидають люди праці? Ринок, капіталізм періоду початкового накопичення, коли важка, ручна, малокваліфікована праця відіграє далеко не останню роль в утворенні багатства, яке почасти служить стартовим капіталом, або ринок, який наявний сьогодні у західних, як прийнято казати, пізнього капіталізму, країнах.

На нашу думку, істина міститься у відповіді на другу частину поставленого питання. Але ця відповідь має базуватися на фундаментальних, соціологічних, філософських, економічних, історичних, дослідженнях, які дозволяють багато в чому істотно розширити наші уявлення про соціальний механізм функціонування трудових відносин, динаміку становлення цивілізованого ринку виробників матеріальних і духовних цінностей у суспільстві, при поступовому переході з жорсткої радянської системи; але не гарантованому через дії об'єктивних факторів, як би знову, вже на новому витку історичного часу, не опинитися на периферії науково-технічного, а отже, соціального прогресу.

При цьому не варто забувати думку відомого філософа і соціолога Пітіріма Сорокіна про те, що пізнання лабораторії "соціальних явищ ... допомагає зрозуміти механізм останніх"[50]. Отже, багато в чому таємність, особлива складність у пізнанні соціального механізму трудових відносин в Україні полягає, найперше, в тому, що капіталізм, як будь-який суспільний лад, має свою історичну логіку розвитку, стадії, етапи, які не можна пропускати. "В історії буржуазного суспільства, – зазначає відомий американський вчений Даніел Белл, – мали місце кілька соціологічних "переходів", які радикально трансформували як сферу культури, так і економіки. В культурі відбулася радикальна зміна в значенні індивідуального від буття до "Я". У рівному сенсі відбулося зрушення від дотримання обмеження до прийняття імпульсу. В економіці докорінно змінився характер мотивацій, котрі вели людину до праці та ставили себе до роботи позитивно чи негативно"[51].

Як бачимо, важливим критерієм в становленні і розвитку певних етапів буржуазного суспільства у Даніела Белла не випадково виступає саме характер мотивацій, які і ведуть особу до праці та формують відповідне ставлення до неї, поза якими неможливий всебічний аналіз сутності соціального механізму функціонування трудових відносин.

Отже, ті вчені мужі, багато з яких стали сучасними політиками різних рівнів, які в свій час, і тепер, ніби за інерцією, малювали і малюють картини райського життя, скажімо в США або Німеччині, за допомогою описів багатих асортиментів магазинів влучали, як кажуть, у саме яблучко, граючи на невдоволенні вже "колишніх" радянських людей безперервними дефіцитами, які постійно твердять,

що "нічого немає". Дійсно, "нічого", крім черг і людей, причому нерідко платоспроможних і бажаючих придбати той чи інший товар, сьогодні недоступний для багатьох в силу недостатньої купівельної спроможності більшості населення, в умовах "розвинутого" соціалізму не було.

Скільки було описів у так званій демократичній пресі переваг західного способу життя з конкретними прикладами того, як деякі слабонервні радянські туристки, які перебували, скажімо, в Парижі, зомлівали у гастрономічних відділах магазинів, коли бачили відповідний асортимент м'ясо-ковбасних виробів. Але чомусь сьогодні мало які ЗМІ розповідають про зомління пенсіонерів, ветеранів, малозабезпечених, коли вони вже бачать не різноманітність гастрономічних виробів, а ціни на них.

Як у недалекому минулому, так і тепер ми мало в якому виданні прочитаємо те, що інтенсивність праці в цивілізованих ринкових суспільствах настільки велика, що за нашими мірками її в змозі витримати практично досить обмежена кількість висококваліфікованих працівників промислового і сільськогосподарського виробництва. Ось, мабуть, тут і "заритий собака" в ціні товару, в ціні робочої сили, в ціні великих і малих звершень радянського народу під керівництвом "наймудріших у світі" вождів різного масштабу, чимала частина яких вже сьогодні, при переході до ринку, знову претендуючи на лідерство і часто-густо виступаючи в якості останніх, закликає вчорашніх "совків", тобто сучасних виробників матеріальних і духовних цінностей, трохи потерпіти, будуючи ринкове, капіталістичне завтра.

Але в дійсності це "завтра" виявляється вчорашнім, навіть позавчорашнім днем капіталізму, тобто періодом початкового накопиченого капіталу, який, як свідчить історія, нерідко не визнає цивілізованих правил гри. Не випадково перехід від ринку зразка сучасних країн пізнього капіталізму об'єктивно вимагає підвищення вартості робочої сили, а таким чином і зарплати як перетвореної форми її вартості.

Низька ж ціна робочої сили веде до зубожіння, обмеження сукупного платіжного попиту, що викликає кризу збуту, яка гальмує становлення самого ринку, який передбачає отримання максимального прибутку на основі чіткого функціонування таких чотирьох фаз суспільного відтворення, як виробництво товарів, їх обмін, розподіл і споживання. Саме в силу вкрай низької вартості робочої сили, яка істотно підриває мотивацію праці, стає проблематичним безперервне функціонування зазначених форм суспільного відтворення, отже, і становлення цивілізованого ринку.

Причому тенденція заниження ціни робочої сили бере свій початок із радянських часів і посилюється вище зазначеними об'єктивними факторами сьогодні. У зв'язку з цим доречно звернутися до офіційних даних радянського часу, які свідчать про низьку вартість робочої сили, ніяк не збільшеної, а, навпаки, ще зменшеної вже нині та виступаючої в якості гальма, яке перешкоджає нормальному, ритмічному, неперервному функціонуванню соціального механізму трудових відносин.

Так, наприклад, у чорній металургії доля зарплати в одиниці вартості готової продукції в США складала 60%, а в Радянському Союзі – 30%. Американець від заробленого ним долара брав ще 20 років тому у свою кишеню 60 центів, а радянський робітник з карбованця – 30 копійок [52]. Більш того, наприкінці 1980-х років у розвинутих капіталістичних країнах ціна робочої сили зросла приблизно в 350 разів, а ціна капіталу лише в 2,5 – 3 рази. Отже, робоча сила порівняно з капіталом подорожчала у 115 - 140 разів [53].

Таким чином, саме низька ціна робочої сили, що значно деформує соціальний механізм функціонування трудових відносин, складає одну з особливостей становлення ринку взагалі і трудових відносин зокрема в пострадянській Україні.

Саме командно-адміністративна система, яка ґрунтується на мобілізаційній економіці, і котра заперечує багато в чому особисту зацікавленість робітника в праці, об'єктивно створює такі умови, коли "...безпосередні виробники десятиліттями вимушені діяти в умовах, коли матеріальна винагорода за працю не відповідає та і не може відповідати кількості, якості і інтенсивності праці. Держава, вирішуючи власні чергові завдання, заради яких мобілізуються ресурси, вилучає створені працею суспільні багатства, залишаючи для трудящих тільки те, що достатньо лише для зрівняльного розподілу в цілях підтримання фізичного існування виробників"[54].

Адже коли люди праці, яким багато в чому відкрили очі демократи, справедливо вимагали усунути такі потворні явища соціалізму, як нетрудові прибутки, протекціоналізм, імітація праці, які приймали все більш масовий, загрожуючий характер, а також утриманство певної частини, з дозволу сказати, робітників, які паразитували саме на принципі соціальної справедливості, коли класний майстер, спеціаліст, професіонал своєї справи і його колега по праці – ледар та халтурщик одержували майже однакову зарплату, народу у цей час свідомо або несвідомо почали навіювати думку про "райське" життя на Заході, зовсім "забувши" сказати і показати, як цей рай створюється напруженою працею мільйонів.

Першими на таку наживу "кльонули" ті, хто хотів солодко їсти і м'яко спати саме без праці, тобто значна частина молодих людей, та й не тільки їх.

Ведучи мову про переваги капіталізму перед радянським соціалізмом, адепти першого мали на увазі його теперішню постіндустріальну стадію, коли в результаті довготривалого, розтягнутого в часі на декілька століть, історично революційного і еволюційного розвитку буржуазне суспільство набуло рис масового споживання результатів праці, коли ті форми експлуатації людини людиною, описані марксистськими теоретиками, перестали існувати, а виробники, як відомо, стали співвласниками, акціонерами основних засобів виробництва і людина праці, яка має роботу, в змозі на належному рівні утримувати себе і свою сім'ю.

Прихильність же баченню саме такого суспільства як дійсної альтернативи не стільки радянському соціалізму, скільки вищеперерахованим його потворним викривленням, об'єднувала учасників масових мітингів, демонстрацій у кінці 80-х, початку 90-х років, які організовувались нерідко людьми не байдужими до долі свого народу, які вважали себе демократами, щиро вірили в те, що вони своїми діями приносять полегшення людям праці, які часто відповідали їм взаємністю.

І мало хто з демократів і мільйонів людей праці, які встали під їх прапори, усвідомлювали те, що в радянському суспільстві вже існувала виняткова складність процесів, які ніяк не можна вирішити лише шляхом зміни ідеологічних орієнтирів, тобто соціалістичних, скоріше всього, псевдосоціалістичних на капіталістичні, що нібито автоматично тягнуть за собою "вирішення" глобальних, в першу чергу соціально-економічних проблем і, до того ж, за лічені роки.

Як не парадоксально, але в даному випадку відбулося ніби "повторення" на новому витку історичного часу фатальної помилки більшовиків після захоплення влади, що полягає у надмірній абсолютизації саме політичних методів і засобів вирішення таких надто складних, суперечливих економічних, соціальних проблем, як подолання докапіталістичних, феодалських відносин, які стояли на шляху прогресу, повсюдної ліквідації безземелля, малоземелля селян, що сягало своїм корінням у післяреформений (1861р.) період, нагальна потреба переведення всього народного господарства країни на індустріальні рейки, усунення засилля іноземного капіталу тощо.

І замість дійсного вирішення цих доленосних задач історичного розвитку країна з огляду ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів була вкинута у вир кривавої, братовбивчої громадянської війни, що забрала мільйони життів переважно людей праці і призвела до економічного занепаду і розрухи, які відкинули суспільство на багато десятиліть назад.

Саме фатальною помилкою, здійсненою вже на рубежі 80-х – 90-х років ХХ ст., виявилось те, що політичним керівництвом була практично не врахована, проігнорована реальна ситуація в сфері соціальних відносин, яка вже тепер накладає свій відбиток на всі економічні, політичні, духовно-ідеологічні процеси, що відбуваються в українському суспільстві. Суть досліджуваної ситуації полягає в тому, що в межах соціальної структури у нас переплелись три різноякісні групи елементів, які пов'язані з типологічно різними техніко-технологічними рівнями виробництва – доіндустріальним, індустріальним і постіндустріальним.

Причому особлива складність прориву в постіндустріальну стадію, що, можливо, потребує не одного десятиріччя, а звідси і складність всього епохального процесу становлення і розвитку цивілізованих ринкових відносин пояснюється багато в чому саме слабкістю якісно нових, прогресивних елементів громадянського суспільства і незвичайно високою питомою вагою соціальних груп доіндустріального і ранньоіндустріального типу.

Не можна не бачити і те, що в останні десятиріччя у суспільстві виникла додаткова значна дестабілізуюча умова, що ніяк не усувається сьогодні і веде до неминучого струшування незастиглої соціальної магми. Це пов'язане з переходом від доіндустріальної та індустріальної основи виробництва до його найновіших техніко-технологічних параметрів і характеристик.

У країнах пізнього капіталізму, як відомо, здійснена реіндустріалізація, а виробництво, ставши на більш прогресивний шлях розвитку, перейшло до високих технологій та інформатики, що визначають інтелектуалізацію праці в умовах бурхливого розгортання сучасної технологічної революції. Разом з тим, якісні, прогресивні у своїй основі зміни викликали зростання структурного безробіття, звуження питомої ваги індустріального пролетаріату і зростання чисельності працівників, зайнятих у постіндустріальному, автоматизованому, комп'ютеризованому виробництві, насамперед у сфері послуг, освіти, науки, охорони здоров'я, рекламі тощо. Про це яскраво свідчить хоча б те, що валовий продукт США складається в основному (понад 80% – за визначенням экс-президента Б. Клінтона) з результатів роботи сфери послуг та інтелектуальних технологій [55], що в принципі можливо при небайдужому, відповідальному ставленні до праці широких верств трудящих, їх високому освітньо-кваліфікаційному рівні. Ця обставина є свідченням того, що західні постіндустріальні країни пройшли етап структурної перебудови економіки, який виступає для сучасного українського соціуму нагальним завданням подальшого соціально-економічного розвитку.

Україні, щоб не опинитися на узбіччі світової цивілізації, конче потрібно пройти із великим прискоренням, цей історичний шлях структурної перебудови економіки в умовах зростаючої з кожним днем соціальної напруженості, що має потенційно, як відомо, тенденцію трансформації до соціального обурення, а то й вибуху.

При цьому не будемо забувати, що Західні країни вже здійснили стрибок до постіндустріальних технологій, нині, образно кажучи, не стоять на місці і продовжують досить успішно нарощувати свій інтелектуальний потенціал, а звідси – і подальший розвиток на шляху економічного і соціального прогресу. Ось чому стратегія, не кажучи вже про тактику, "наздоганяючих" у даному випадку, зовсім не відповідає вимогам прискореного соціально-економічного розвитку України.

І як результат розвитку відзначених тенденцій ми маємо на сьогодні те, що маємо: реальність переходу від соціалізму до капіталізму, від адміністративно-командної системи до ринкової, часові рамки якого мало кому відомі хоча б тому, що історія не знає подібних аналогів, прецедентів.

Знову, як і 80 років тому, але вже на якісно новому зламі історії, виникає питання, в чому полягає специфіка цього перехідного періоду, еволюційної по суті трансформації командно-адміністративної системи в цивілізовану ринкову, радянського соціалізму в ранній, середній чи пізній капіталізм. Не виключено й те, що часові переходи, як еволюційні, так і революційні, від одної стадії розвитку капіталізму до іншої – більш вищої, можуть тривати зрештою не менше ніж зазначена вище цифра, яка вибирає по суті рівень середньої тривалості життя у таких цивілізованих країнах, як Швеція чи Японія.

При цьому, не можна не зазначити, що існує можливість свого роду "стиснення", "ущільнення" історичного часу при переході від нижчої до вищої стадії розвитку ринкового, капіталістичного суспільства. Разом з тим не можна і не враховувати різних розтягувань на тривалий час, що охоплює життя декількох, а, можливо, й більше поколінь, переходів від аналізованих стадій ринкового, капіталістичного суспільства, і, звичайно, не слід заперечувати можливості зворотного руху, що може при збігові об'єктивних і суб'єктивних факторів привести до принципової зміни його історичної направленості, беручи до уваги події, що вже відбулися на території колишнього СРСР.

Отже, аналізуючи сутність переходу від соціалізму до капіталізму, від командно-адміністративної системи до ринкової, поза яким практично не можливе осмислення соціального механізму функціонування трудових відносин, не можна не згадати ідеї В. Леніна вже про перехідний період від капіталізму до соціалізму, коли він констатував, що ми маємо у всіх сферах суспільного життя "риси або властивості обох цих укладів суспільного господарства"[56].

Тепер ми знову, як і 80 років тому, маємо ці риси, властивості, шматочки вже зруйнованого соціалізму, а скоріше псевдосоціалізму радянської модифікації: величезний рівень монополізованої державної власності, широке розповсюдження в суспільстві, особливо серед осіб середнього, похилого віку, багато в чому зрівняльних, "справедливих" тенденцій і настроїв, які ніяк не орієнтують всіх і

кожного на заробляння хліба насущного саме завдяки інтенсивній, що вимагає постійного напруження, праці, наявності псевдоколективістського ставлення до неї, що не передбачає, як відомо, орієнтацію на її якісні результати, що не несуть у собі родимі плями браку і халтури, окомилування та імітації праці; відсутність середнього класу як у кількісному, так і в якісному значенні цього слова, що об'єктивно віддаляє кінцевий успіх усіх ринкових перетворень, які не можуть реалізуватися за лічені роки.

В якості досить хитких, цілком не гарантуючих незворотності ринкових реформ, рис, властивостей, шматочків сучасного капіталізму, можемо назвати демократизацію політичних процесів, що ліквідували монополію однієї політичної сили на істину в останній інстанції та становлення, різноманітності форм власності шляхом приватизації, акціонування, паювання. Вони роблять об'єктивно, але не автоматично, трудящих співвласниками на підставі зформованого в них хазяйського ставлення до праці, утвердження правових основ функціонування трудових відносин в умовах ринкової економіки.

Особливістю в соціальній сфері перехідного періоду трансформації радянського соціалізму в ринок, капіталізм є те, що важливою рисою соціальної структури суспільства виступає, не маючи про цьому аналогів в країнах пізнього капіталізму, система статусів, яка обертається навколо відносин у сфері доступу до благ, шляхом причетності до влади, що має, як відомо, можливість участі в розподілі та перерозподілі товарів, що в підсумку утворює ранжовані структури соціальних статусів, які на формальному або неформальному рівні фіксуються як теоретичними, так і буденними зрізами суспільної свідомості.

Нерідко відсутність реальної можливості для десятків мільйонів чесною, висококваліфікованою працею заробити на гідне життя з усіма його атрибутами: машиною, дачею, престижним житлом, одягом, нерідко створюють свого роду ажіотаж, шум, а то й галас, при появі хоч найменшої можливості шляхом, скажімо, участі й перемоги у передвиборчому марафоні, опинитись у того чи іншого претендента на жаданій, відповідній сходинці в ієрархії політичної влади.

Саме нездатність владних структур організувати дієвий перехід у стимулюванні праці від зарплати до стимулювання її підприємництвом, що є показником цивілізованого ринку, подекуди не виплати зарплат, пенсій, стипендій мільйонам людей об'єктивно сприяють зростанню настроїв апатії, бездіяльності, безперспективності, сподівань, що "добрий" керівник вирішить всі нагальні проблеми сьогодення. Все це унеможлиблює практичну реалізацію таких проблем сучасності, як побудова громадянського суспільства, формування середнього класу, поза якими неможливо вести мову про ефективне функціонування соціального механізму трудових відносин. "Пріоритет влади перед власністю, – справедливо пишуть автори монографії "Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення", – є споконвічною традицією слов'янського менталітету. Практичніше мати владу ніж власність, а тому у нас сьогодні так багато охочих до зайняття державних посад, створення своїх політичних партій. Як і колись у Київській Русі, сьогодні в Україні кращі інтелектуальні сили прагнуть до влади, а не до створення власних фермерських господарств, акціонерних товариств, кооперативних підприємств, самостійного підприємництва" [57].

Ось чому на одне і теж місце, скажімо, в депутати різних рівнів нерідко претендує 20 – 30 чоловік, що робить неможливим вибір, хай і найдостойніших, з першого туру голосування. Така активність, масова спрямованість представників відомих соціальних груп при недостатній політичній активності трудових верств, наочно підтверджує масову орієнтацію людей, особливо молоді, не на працю, а на іншу діяльність, що дає значно більше матеріальних і духовних цінностей, ніж їх безпосереднє виробництво, що об'єктивно не може не вести до уповільнення темпів не стільки економічного зростання, скільки рівня розвитку виробничих сил, що визначають успіх запуску усіх ринкових механізмів, особливе місце серед яких належить соціальному механізму функціонування трудових відносин.

Разом із тим слід підкреслити, що за останні роки в українському суспільстві на тлі загострення політичної кризи та протистояння помаранчевих і біло-блакитних політичних еліт все більше вимальовується негативна тенденція неучасті працездатного населення, насамперед молоді, у виробництві матеріальних та духовних благ, що в свою чергу не може не деформувати соціальний

механізм функціонування трудових відносин. У цьому плані слід звернути увагу на те, що в сучасному українському суспільстві існує таке специфічне явище як "політичний туризм", як дзеркальне відображення, з одного боку саме неучасті працездатних, перш за все молоді у виробничому процесі, а з другого – як показник загострення протистояння відомих політичних еліт України. Про це яскраво свідчить те, що згідно опитуванням газети "День" в Інтернеті на питання "Що означає для вас політична криза в Україні?" 5,6% опитаних відповіли – "можливість заробити гроші"[58]. І не приведи Господи, що б у подальшому зростала кількість таких людей, які б у такий спосіб "заробляли" собі на хліб насущний. Ця відповідь є яскравим свідченням того, що значна кількість працездатного населення сучасної України не задіяна безпосередньо у сфері виробництва матеріальних і духовних благ і сучасна політична криза об'єктивно сприяє тому, що така категорія населення має тенденцію до збільшення, що об'єктивно веде до політичної і соціальної дестабілізації суспільства.

Крім того, цей процес потрібно розглядати на тлі негативної тенденції істотного зменшення зайнятості працездатного населення, передусім у сільському господарстві, за рахунок збільшення працюючих на своїх присадибних ділянках у своїх господарствах. На відміну від Заходу, де розгортання технологічної революції призводить до повсюдного витіснення важкої малокваліфікованої ручної праці на периферію суспільного виробництва, в Україні, особливо на селі, відбувається ніби зворотній процес, коли "проявляється дедалі більша залежність великої кількості працюючих від клімату і природних умов, властивих тому чи іншому регіону"[59]. Така зростаюча залежність значної кількості працюючих від клімату та природних умов є одним із показників розвитку традиційних доіндустріальних суспільств минулих століть, свідченням того, що багатомільйонні верстви позбавлені реальних важелів впливу на державну владу, як важливої ознаки політичних відносин.

І в результаті маємо підстави констатувати таку вкрай негативну тенденцію сучасного українського суспільства, яка полягає в тому, що з одного боку, зростає залежність значної маси працюючих від так званого "географічного фактора", а з другого – обмеженого впливу на політичний процес широких верств саме бідного населення, що є показником недостатнього розвитку продуктивних сил.

У зв'язку з цим доречно сказати про те, що не позбавлене здорового глузду положення марксизму, за яким недостатній рівень розвитку продуктивних сил може відродити бідність і стару мерзоту [60], які зараз серйозно заважають створенню якісно нового мотиваційного механізму трудової діяльності, а звідси і становленню ринку, коли перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки, тобто до якісно іншої системи соціально-економічних координат, не може бути плавним та безболісним.

Більш того, як нам уявляється, наявні всі підстави, щоб в умовах системної кризи українського соціуму, історичних рамках його перехідного періоду від державного соціалізму до ринкового, капіталістичного, постіндустріального суспільства, вести мову про необхідність проходження вже стабілізаційного періоду, поза яким всі спроби становлення й подальшого розвитку громадянського суспільства, може виявитись добросердим побажанням.

Отже, практичний вихід з соціально-економічної кризи неминуче передбачає вирішення кількох завдань стабілізаційного періоду. Серед них слід назвати такі, як повсюдне включення механізмів приведення в дію потенційних, поки не втрачених можливостей країни; гарантована авторитетом держави пріоритетна увага саме питанням прискореного соціального оздоровлення на шляху негайного відновлення роботи всіх непрацюючих підприємств; скорочення кількості людей, що злидарює не стільки за межею бідності, скільки фізичного виживання; поступове перевищення народжуваності над смертністю; безкомпромісна, наступальна, адекватна наявній ситуації боротьба з організованою злочинністю, корупцією, рейдерством.

Без сумніву, особлива роль у приведенні в дію механізмів мобілізації потенційних можливостей суспільства, що передбачають своїми діями спочатку забезпечити, закріпити становлення і розвиток стабілізаційного періоду, а потім реалізацію на практиці закономірностей переходу від адміністративної до ринкової економіки, радянського соціалізму до постіндустріального, громадянського суспільства, належить досліджуваному соціальному механізму функціонування трудових відносин.

Причому соціальний механізм функціонування трудових відносин у такому випадку включає в себе, по-перше, принципово нову систему гранично високої оплати якісних результатів праці в автоматизованому виробництві з суттєвою питомою вагою розумової праці, а також інженерно-технічної, науково-педагогічної, медичної, словом, інтелектуальної праці, що об'єктивно має високий соціальний престиж у суспільстві, яке не вражене системною кризою.

По-друге, соціальний механізм функціонування трудових відносин містить в собі істотно видозмінену систему розподільчих відносин як форми виробничих відносин, що діють нині і склались частково за командно-адміністративної системи, а звідси – не відповідаючих вимогам продуктивних сил, що розвиваються в умовах становлення ринку, громадянського суспільства.

При цьому розподіл виступає в якості ефективного засобу соціальної політики, за допомогою якого відбувається регулювання і подальший розвиток суспільства, що переходить від соціалізму до ринку, капіталізму. Отже, ринковому, багатокладному, плюралістичному суспільству потрібна істотно видозмінена система розподільчих відносин, яка б знаходила своє втілення перш за все через механізм зворотної дії, за допомогою якого певні форми розподілу сприяють зростанню соціально-економічної визначеності самого виробництва, надають самим умовам виробництва і їх представникам своєрідний суспільний зміст.

Таким чином, мова йде про якісно новий механізм розподільчих відносин, що ніяк не дають жодної можливості чесному, ініціативному, небайдужому виробнику матеріальних і духовних благ, в умовах справжньої, об'єктивної оцінки результатів високопродуктивної праці, перебувати на межі, або за межею бідності, що спостерігається досить часто в наш час і виступає серйозним гальмом на шляху всіх ринкових реформ.

І якщо згідно офіційної статистики до категорії бідних в Україні віднесено 28% населення, а до злиденних – майже кожний шостий громадянин країни [61], то все це є показником недосконалості сучасного механізму розподільчих відносин українського суспільства.

Більш того, подальше впровадження структурних реформ значною мірою залежить від ефективності механізму розподільчих відносин, від того чи вдасться Україні, з одного боку, досягти запланованого подвоєння ВВП протягом наступного десятиліття [62], що, безумовно, позитивно позначиться на вирішенні таких вкрай важливих соціально-економічних проблем сучасного українського соціуму, як широкомасштабне утвердження авторитету чесної професійної праці, шляхом дієвої мотивації на основі істотного зростання зарплат, пенсій, стипендій, значного скорочення рівня безробіття, постійного збільшення видатків на розвиток науки, освіти, охорони здоров'я, і взагалі відчутного підтягування всіх соціальних стандартів до рівня європейських держав, у союз із якими прагне долучитися наша країна. З іншого боку, саме по собі зростання ВВП ще не може бути остаточним показником подальшого просування українського суспільства на шляху становлення й утвердження цивілізованих, а не гендлярських ринкових реформ, оскільки нині результати зростання ВВП переважно осідають у верхньому прошарку суспільства і лише крихти перепадають низовим верствам населення [63].

Саме тут корениться причина хронічної бідності досить значної частки населення, яка в силу об'єктивних обставин часто-густо демонструє незацікавлене, байдуже, споживацько-утриманське ставлення до праці, що є певною "родимою плямою" радянського соціалізму, який зазнав краху, завдяки насамперед недовірі, неефективності розподільчих відносин взагалі і низькому рівню соціального захисту трудящих зокрема.

З цього приводу заслуговують на увагу дані соціологічних досліджень, проведених Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка та центром "Соціальний моніторинг", згідно яких за самооцінками свого матеріального становища "достатнім для нормального життя респонденти, в середньому, вважають дохід на одного члена родини розміром 1638 грн., що перевищує отримувані доходи більш ніж у 2 рази"[64].

Зрозуміло, що увесь зміст соціальної політики держави на сучасному етапі розвитку українського суспільства має спрацьовувати на зменшення істотного розриву між реальними доходами громадян та їхніми самооцінками свого матеріального становища.

Лише в такому разі є всі підстави вести мову про забезпечення необхідної пропорційності як у

самій економіці, внаслідок якої виникає місткий платоспроможний ринок, в результаті чого стимулюється виробництво необхідних товарів, зростає прибуток, а з ним і можливість проведення повноцінної структурної перебудови, реконструкції виробництва, так і в усьому суспільстві, в якому здійснюється відтворення якісної робочої сили, розвиток науки, освіти, культури, охорони здоров'я. Таким чином, держава міцнішає, багатішає, задовольняючи свої фінансові потреби не за рахунок грабіжницької фіскальної політики, а за допомогою розвитку людини праці.

В цьому проявляється зворотний зв'язок соціального захисту на заробітну плату і навпаки, як важливих складових соціального механізму функціонування трудових відносин саме при переході від командно-адміністративної системи, державного соціалізму до ринку. З цього приводу слід зауважити, що у листопаді 1917 року всесвітньо відомий вчений М. Туган-Барановський, аналізуючи можливість запровадження централістичної системи саме державного соціалізму, передбачав небезпечність її практичного втілення, оскільки широкі масштаби централізації безпосередньо ведуть до суттєвого обмеження ініціативи та свободи особистості, до панування примусу, бюрократизації всього суспільного життя і, зрештою, до господарського занепаду замість планового прогресу, що є наслідком втрати виробником рушійної мотивації до праці.

У змістовній праці "Соціалізм як позитивне вчення", яка побачила світ у 1918 році, вчений пише: "У непідготовленому соціальному середовищі соціалізм замість того, щоб стати царством свободи і загального багатства, мусить стати царством рабства й загальних злиднів"[65].

По-третє, соціальний механізм функціонування трудових відносин містить і необхідність істотного поліпшення умов праці мільйонів за рахунок повсюдного витіснення малокваліфікованої, тяжкої, монотонної фізичної праці, що уособлює в собі мануфактурне виробництво періоду первісного накопичення капіталу, в результаті широкого розгортання технологічної революції, впровадження гнучких, автоматизованих технологій, машин з вмонтованим інтелектом. Функціонування соціального механізму трудових відносин саме в умовах ринку: постіндустріального суспільства передбачає поступове створення такої інфраструктури, яка ґрунтується на надвиробничих системах отримання, обробки інформації, якісно нових параметрах, принципах роботи транспорту і зв'язку.

Зрозуміло, що вивільнена при цьому робоча сила, яка в умовах ринку є товаром, повинна перекваліфіковуватись, перенавчатись і не протягом короткочасних, мало що змінюючих курсів, що мало місце в недалекому минулому, а протягом досить-таки тривалого часу, що вимагає серйозних матеріальних затрат з боку держави у суворій відповідності до вимог сучасної технологічної революції. Але не всі робітники через індивідуальні якості спроможні це зробити і тим самим змінити свій соціальний статус за допомогою праці над собою, заради свого ж майбутнього, майбутнього своїх дітей та внуків.

І нарешті, по-четверте, до соціального механізму функціонування трудових відносин необхідно віднести формування, створення таких засобів, шляхів залучення до праці за допомогою привабливості її матеріальної винагороди, тобто зарплати, а також і самого процесу, що надає його учаснику певну радість, можливість самоствердитись, самореалізуватись через результати саме трудової діяльності. Остання має в суспільстві високий соціальний статус, що об'єктивно означає на практиці реалізацію демократичного, цивілізованого шляху залучення до праці, антиподом якого є антигуманний, антилюдський, насильницький метод, який довів свою антигуманну сутність в умовах панування фашистських, тоталітарних режимів, для яких людина праці – це лише засіб для втілення маніакальних ідей, що суперечать самій людській сутності.

Найважливішою особливістю функціонування соціального механізму трудових відносин є те, що за умов переходу від адміністративно-командної системи до ринку, тобто плюралізму, який встановлюється в муках і несе немінучі "родимі плями" як раннього, пізнього капіталізму, так і радянського соціалізму, нові багатоукладні форми економіки певний час об'єктивно будуть у меншості. А це означає, що прихильники цивілізованих, зразка початку ХХІ століття реформ як сьогодні, так і завтра, напевно, не можуть розраховувати на можливість бути в абсолютній більшості у кількісному та сутнісному значенні цього слова.

За збігом відповідних об'єктивних і суб'єктивних факторів, особлива роль серед яких і належить соціальним, трудовим, у певний історичний час, який може розтягнутись на довгі десятиріччя,

досліджувана реформаторська меншість може трансформуватись еволюційно і стрибкоподібно у свою протилежність, але вже за наявності, в багато чому здійснених, революційних по суті, перетворень у нових формах економіки, які уособлюють ринкову, плюралістичну, постіндустріальну модель розвитку суспільства. Адже будь-який "еволюційний процес, розглянутий у широкому плані, – зазначає академік Б.Кедров, – включає в себе не лише кількісні і якісні зміни; з огляду на це він завжди передбачає наявність двох протилежних, що взаємодіють між собою, моментів: стрибків (тобто якісних змін) і поступовості, причому поступовість являє собою не лише необхідну форму кількісних змін, але і можливу за певних умов форму якісних змін"[66].

У процесі становлення таких якісно нових багатокладних форм ринкової економіки, що містять "родимі плями" раннього, манчестерського капіталізму і вже поваленого радянського соціалізму, як, скажімо, наявність багатомільйонної армії людей, соціально, почасти довічно закріплених за виконанням тяжкої, малокваліфікованої, рутинної фізичної праці, яка багато у чому обумовлює специфіку функціонування соціального механізму трудових відносин і проявляється у концентрованому вигляді, висловлюючись термінологією Б. Кедрова: стрибок і поступовість.

Але при цьому не будемо забувати, що класична буржуазна індустріальна модель виробництва і споживання ніяк не може вважатись зразком для наслідування, бо наступне дотримання її загрожує потенційною небезпекою незворотних, що зачіпають глибокі інтереси десятків мільйонів людей, екологічних катастроф. У зв'язку з цим дуже актуальним є положення, яке аргументує академік Н. Моїсеєв, про те, що саме людство було і є головним сміттєвиробником: воно виробляє відходи органічного походження, вилучаючи їх з природного кругообігу речовин, у 2000 разів інтенсивніше за всю іншу біосферу. В наш час стає більш очевидним, що навантаження від людської діяльності, найперше – трудової, на оточуюче середовище, не просто визначає його еволюцію, а і зростає так швидко, що вести мову про якусь рівновагу біосфери і одночасно про збереження гомеостаза виду *homo sapiens* вже немає необхідності [67].

Адже оптимальна модель розвитку українського суспільства не може не враховувати взаємообумовленості, тріади: суспільства, виробництва, на основі певної науково-технічної бази і природи, до якої сучасний, не говорячи вже про майбутнє, виробничий потенціал повинен всіляко пристосовуватись, але аж ніяк не навпаки, що характерно для періоду первісного накопичення капіталу, раннього, манчестерського капіталізму, з проблемами якого повною мірою зіткнулися сьгодні країни, які утворилися на теренах колишнього СРСР.

Виходячи з тих соціально-політичних, економічних, духовно-ідеологічних реалій українського суспільства, потрібні не стільки спроби скоротити, стиснути історичні рамки періоду первісного накопичення капіталу і найшвидшого тим самим досягнення стадії постіндустріального капіталізму, що ставить нас у становище наздоганяючих, скільки розумне, з урахуванням історичного досвіду будівництво дійсно демократичного, процвітаючого суспільства, в якому людина праці повинна бути надійно, зовсім не так, як нині, соціально захищена і з огляду на це виявляє хазяйське, зацікавлене ставлення до праці, що служить надійною основою впевненості в майбутньому.

Тому всі спроби повернутись до радянського соціалізму або форсувати просування до постіндустріальної стадії капіталізму, що посилюють соціальну диференціацію а, отже, і соціальну напругу до критичних меж, поспішна зміна соціальної конфігурації суспільства потенційно загрожують "югославізацією" всього життя в країні.

Крім того, спроби тиску з буд-якого боку полярних таборів ризикують появою, так би мовити, третьої політичної сили, яка, як не раз траплялось, може повести маси, виснажені тривалим, що веде до різкого зниження життєвого рівня людини праці, протистоянням різних політичних полюсів. У даному випадку не можна не нагадати слова великого французького філософа Шарля Луї Монтеस्क'є про те, що "все, що існує, має свої закони"[68].

Говорячи про наявність періоду трансформації соціалізму в капіталізм, необхідно підкреслити, що марксизм-ленінізм пояснює неминучість перехідного періоду між ними тим, що капіталізм економічно зародився в надрах феодалізму. Оскільки ці лади базуються на однотипних виробничих відносинах приватної власності, то економічною основою соціалізму, що заперечують експлуатацію людини людиною, виникнути в умовах буржуазного ладу не можуть, оскільки їм нібито повинен передувати

переворот політичний – пролетарська революція і диктатура пролетаріату, що ніби дає простір принципово новій колективістській формі власності.

В свою чергу, перехідний період від радянського примусового соціалізму до ринку, громадянського суспільства не заперечує можливості зміцнення тоталітаризму і підтверджує, що руйнація верхнього символічного шару "радянськості" ще не призвела до формування нових цінностей, орієнтацій та мотивацій, які стимулюють активність, ініціативу, відповідальність, поза якими втрачається всякий сенс аналізу соціального механізму функціонування трудових відносин.

Саме відсутність надійного прогностичного потенціалу марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку і стала однією з причин краху радянської моделі соціалізму, який, відтак, і не створив ефективно працюючий соціальний механізм функціонування трудових відносин. І взагалі "всі моделі соціальної зміни, що існували досі, виявилися такими, що мають низький прогностичний потенціал, що призводило до особливо тяжких наслідків у тих випадках, коли вони ставали підґрунтям соціальної практики"[69].

Сьогодні в умовах становлення ринку саме недоведеність до логічного кінця капіталістичного розвитку і їх "перервність" після жовтня 1917 р., помножені на породжені "розвинутим" соціалізмом, "родимі плями" призвели до того, що все знову немов повертається у свої рамки.

Але в даному випадку не варто забувати про людський фактор, людський матеріал, істотною рисою якого є те, що існує сформована людина, хоч не нова, але така, що в певній мірі, нерідко не сприймає необхідність ринкових реформ, багато в чому зіпсована "зрівнялівкою", непослідовним здійсненням принципу соціальної справедливості, що звикла здебільшого чекати милості від держави, тобто від мудрих, справедливих, наділених унікальною властивістю всіх розсудити, керівників усіх рівнів. "Якщо говорити про прогрес Європи, – зазначає М. Драгоманов, – особливо західної, то він обумовлений в першу чергу, копіткою, впорядкованою тривалою працею багатьох поколінь, що багато в чому визначало і визначає усю палітру громадського життя. Але в Росії орієнтири масової свідомості були, як відомо, дещо іншими і пов'язані з сподіваннями на краще, яке має прийти від "доброго царя, розумного керівника", який раптово водночас зробить усіх щасливими"[70].

Цілком очевидно, що подібна установка значної кількості працездатних осіб не на працю у влаштуванні власної долі певною мірою ще більше зміцнилась і розвинулась саме в роки радянської влади.

В цей час у гонитві за валовими показниками, в тому числі й у сфері соціальних і особливо розподільчих відносин, розуміючи, наприклад, нерівність у доходах як "пережиток" капіталістичного минулого, майже замовчувалось, що розподільчі відносини соціалістичного суспільства не можуть не бути відносинами неповної рівності, тобто фактичної нерівності у задоволенні його членами постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб.

Причому використання соціальної нерівності, за справедливим зауваженням дослідника М. Руткевича, як важеля для просування до все більшої соціальної рівності – така вельми загальна закономірність розвитку соціалізму, діє як при оплаті праці за її кількістю та якістю, так і при здійсненні першої частини... формули "від кожного за здібностями"[71].

Таким чином, така чітко зафіксована й аргументована вченим закономірність як використання соціальної нерівності як необхідної умови для досягнення повнішої соціальної рівності є нічим іншим як констатацією того, що сама по собі соціальна нерівність – це свого роду найважливіший стимул у соціальному механізмі функціонування трудових відносин, який спонукає тих, хто сьогодні бідний, працювати краще з усіма наслідками, що виходять звідси, і тим самим за допомогою високоякісної праці вирватись з орбіти малозабезпеченості, бідності.

Інша справа, що для цього, крім елементарного бажання, робітнику потрібно мати відповідну професійну придатність, яка має щоденно підтверджуватись на основі копіткої праці не лише зі знаряддями й предметами праці, а в першу чергу над самим собою. Аби все це відбулося, потрібно підвищувати кваліфікаційний рівень, доводячи тим самим здібність, виконувати ті чи інші престижні у своїй масі функції, які відповідним чином матеріально і морально стимулюються у суспільстві.

Більш того, зазначена М. Руткевичем соціальна закономірність, якщо не замовчувалась, то не отримувала свого подальшого дослідження в силу часто-густо повторюваного, як заклинання,

положення про те, що бідність як негативне явище – це доля докомуністичних формацій і їй не може бути місця при соціалізмі. Ось чому на практиці, якщо дотримуватись відомого ленінського положення про те, що в "новому кращому суспільстві не повинно бути ні багатих, ні бідних, усі повинні працювати"[72], просякнутому негативним ставленням до самої можливості наявності бідних при соціалізмі, офіційне радянське керівництво тим самим не приділяло уваги другій частині твердження, про те, що всі повинні працювати, нерідко забуваючи, що праця від праці різниться, що вона здійснюється не для самої себе, не для ритуалу, за яким неминуче двічі на місяць слідує відповідний підпис у відомості про зарплатню, а для виробництва товарів, які своєю якістю не поступаються кращим зарубіжним аналогам.

Саме відсутність реальних уявлень про складові елементи, а тим більше про їх субординацію, соціального механізму функціонування трудових відносин, особливе місце серед яких займає питання про соціальну нерівність, вірніше, про оптимальні граничні масштаби даного неминучого соціального явища, і порушення яких як в кількісному, так і в якісному відношенні викликає зростання соціально-політичної напруженості, яка є підґрунтям соціальних катаклізмів, революцій, багато в чому і стала причиною неминучого краху радянської моделі соціалізму.

Разом із тим, якщо дотримуватись подібної логіки, не виключено й те, що, не осмисливши, а тим більше не запустивши на повну потужність даний механізм у відповідності не з прагненнями політиків будь-якого рангу, а з вимогами ринку зразка ХХІ ст., цей процес може потенційно не відбутися. В даному випадку автор не ставить завдання аналізу такої ситуації, яка гіпотетично має право на існування.

Причому не будемо забувати, що в будь-якому суспільстві є певна кількість осіб: пенсіонерів, дітей, інвалідів, що в силу відомих обставин не беруть участі в виробництві матеріальних та духовних благ і яким держава повинна гарантувати задоволення мінімум їх потреб. А при соціалізмі, основою якого мав би стати принцип соціальної справедливості, була створена нерівномірність між групами населення в реальному користуванні матеріальними та духовними благами, які отримуються вже безкоштовно з суспільних фондів споживання.

За вимогами соціальної справедливості найбільша кількість життєвих благ, що отримуються безкоштовно або на пільгових умовах, за логікою речей повинна була припадати на представників малозабезпечених груп населення, а не навпаки, як часто бувало в реальній соціалістичній дійсності. Більше того, через недосконалість розподільчого механізму радянського суспільства, доперебудовної і особливо перебудовної доби, розподіл безкоштовних благ з суспільних фондів споживання, за чисельними соціологічними дослідження складався "на користь не менш, а більш високооплачуваних груп населення"[73], що не могло не підривати стимули до високоякісної праці значної частини працівників.

Крім того, дана тенденція, що не дозволяла соціалістичному суспільству повністю забезпечити проголошені і закріплені у відповідних законодавчих актах соціальні гарантії стосовно представників малозабезпечених груп населення і саме за рахунок суспільних фондів споживання максимально задовольнити їх соціальні пріоритетні потреби в охороні здоров'я, освіті, житлі, мала не короткочасний, а довгостроковий характер, оскільки висновки соціологів більш ніж двадцятирічної давності вже фіксували її прояви. І серйозним політикам, якщо вони дійсно претендували на таке високе звання, слід було зробити далекоглядні висновки, що багато в чому дозволило б пом'якшити ті соціальні протиріччя, які об'єктивно визначали у великій мірі крах радянської системи.

Більш того, ще наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ століття соціологи встановили, що навіть у межах одного міста групи з більш великим рівнем доходу часто користувались благами з суспільних фондів споживання в більшій мірі, ніж категорії з меншими доходами, хоча все повинно було бути якраз навпаки, якщо слідувати проголошуваним принципам соціалізму, то це ніяк не спрацьовувало на посилення привабливості соціалістичних ідеалів серед трудящих, особливо молоді. Так, охоплення дошкільними закладами дітей із малозабезпечених сімей складало 48,2%, високооплачуваних – 91,6%, охоплення позашкільними заняттями учнів відповідно – 20,1% та 34%, піонерськими таборами і дитячими санаторіями – 11% та 14,2%, будинками відпочинку і санаторіями осіб старших 16 років – 4,1% та 14,6% [74].

Зрозуміло, що зазначені негативні тенденції у сфері соціальних відносин, так би мовити, соціалістичного походження в умовах становлення громадянського суспільства ще більше посилюються, породжуючи зростання соціальної напруженості, створюючи об'єктивно далеко нерівні стартові можливості входження в ринкові відносини для різних груп населення.

Отже, наведена вище аргументація про деякі особливості становлення соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах ринку, його особливостей до жовтня 1917 року і радянської доби неминуче вимагає дальшого всебічного комплексного осмислення свого роду історичного тла. В цьому плані відзначимо справедливість думки відомого американського політолога радянського походження О.Янова про те, що, аби зрозуміти сутність процесів, які відбуваються на території колишнього СРСР, необхідний аналіз за 70 – 100 років, а вивчення історії, найменше десяти поколінь [75].

Одним із важливих компонентів такого історичного тла, аналіз якого багато в чому сприяє осмисленню сутності соціального механізму функціонування трудових відносин, є дослідження хоч би в самих загальних рисах ролі і місця робітничого класу у становленні тих соціальних передумов, які обумовлюють перехід українського суспільства до ринку. Відомо, що робітничий клас, який після жовтня 1917 р. складав не більше 15% населення [76], не міг би зберігати керівної позиції, якби не залучив у союзники більшість трудящого населення, а саме – селянство.

В інших умовах, у країнах так званої народної демократії, такий союз об'єднував робітничий клас, все селянство разом із так званими "куркулями", міську дрібну, а часом і середню буржуазію. Але марксизм середини і другої половини ХХ ст. не виключив можливості і того, що в майбутніх соціалістичних революціях, які нібито повинні мати місце відповідно до логіки "наукового комунізму", можливий більш широкий за соціальними параметрами союз антиімперіалістичних сил, що пригнічуються міжнародними, транснаціональними монополіями. У такому випадку марксистки розуміли соціальні революції як такі, що ведуть в силу дії найскладнішого комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, до неминучої зміни одної суспільно-економічної формації іншою, одного способу виробництва іншим, одної соціально-економічної форми організації праці іншою.

І серцевиною подібних змін, виступає якісна зміна форм власності, що веде революційними, еволюційними, мирними та немирними, парламентськими та авторитарними, диктаторськими шляхами до перебудови соціальної структури суспільства. Уся післяжовтнева історія СРСР та історія інших країн соціалістичного табору яскраво свідчить, що заради реалізації в сутності утопічних постулатів марксизму-ленінізму про приватну власність як джерело антагонізмів та соціальну революцію як локомотив історії на практиці були знищені так звані експлуататорські класи, включаючи десятки мільйонів селян-трударів та ремісників. "Криваві революції, – попереджував герценівський "Колокол" 1 лютого 1858 року, – повторюються судорожно та безплідно, приносячи замість громадянської свободи ганебний деспотизм"[77].

При цьому, вельми схожу оцінку сутності соціальних революцій, але вже крізь призму проблем трудової самооцінки особистості, що займає істотне місце в соціальному механізмі функціонування трудових відносин, дає М. Горький, відзначаючи, що "...революція не має в собі ознак духовного відродження людини, не робить людей чеснішими, відвертішими, не підвищує їхньої самооцінки та оцінки їхньої праці"[78].

Більш того, всі ці зміни, що торкаються інтересів, ціннісних орієнтацій трудящих, чи сприймаються, схвалюються переважною чи хоч би значною масою населення, або, навпаки, відкидаються їхньою ж трудовою діяльністю, сприйманням чи запереченням якісно нового ставлення до праці. В такому випадку виникає цілком закономірне питання, чому саме за допомогою трудової, а не, скажімо, суспільно-політичної чи духовної діяльності, маси можуть більш-менш правильно чи неправильно судити про близькість, співзвучність їм, чи, навпаки, несприймання ними тих чи інших політичних доктрин, теорій гасел, установок та програм.

Навіть, якщо виходити з суто кількісного підходу, то саме за допомогою трудової діяльності, як найбільш масового процесу, ніж, скажімо, політичний, трудові верстви населення, що є більшістю в будь-якому суспільстві, через власне "Я" пропускають той широкий спектр політичних програм, гасел, обіцянок, посул будь-якої влади, не кажучи вже про періоди революційно якісних змін, що ведуть до

заміни одної форми власності іншою, одного способу виробництва іншим, одної соціально-економічної форми організації праці іншою.

Хоча треба сказати, що історії відомі випадки здійснення революції в їх надто антагоністичних, винищуючих формах, коли масовою, переважно на якийсь час стає не трудова, а політична і навіть озброєнна діяльність, коли багато чого в суспільстві вирішує "людина з рушницею", а не зі знаряддями праці, за допомогою яких робітник виробляє найбільш потрібні в усі часи та епохи матеріальні та духовні блага.

У цьому зв'язку навряд чи хто буде всерйоз піддавати сумніву положення про те, що у кінцевому рахунку ефективність соціально-політичного, економічного курсу, будь-якої політичної сили, яка претендує на владу, а тим більше взяла її в свої руки, визначається народом, тим же виробником, за допомогою таких традиційних критеріїв, як: "що мені дає моя трудова діяльність"; "що можу я, а також мої ближні мати, чи, навпаки, не мати, отримуючи за її результати". А в тому, що особистість як представник конкретного соціуму ніколи не зупиняється на досягнутому і справедливо бажає мати причому, часто не тільки матеріальних, але й духовних благ більше, ніж учора, немає нічого ганебного, нічого, що суперечить людині як істоті суспільній.

Тим більше в цьому зв'язку не можна відмовити в правомірності ленінського підходу, що відкрив загальносоціологічний закон підвищення потреб [79]. І цілком очевидно, що потреба в праці в контексті даного закону має ніби свою соціологічну нішу. Адже від реалізації потреби в праці залежить як економічна могутність будь-якого політичного устрою, так і задоволення постійно зростаючих матеріальних та духовних потреб особистості.

Таким чином, можна зробити висновок, причиною будь-якої соціальної революції в кінцевому рахунку є саме незадоволення трудящих мас існуючими соціально-економічними, політичними умовами здійснення, протікання трудової діяльності, результати якої їх не влаштовують. За подібною логікою зрозуміло чому процес становлення капіталістичних, ринкових відносин був навіть у Західній Європі таким тривалим, що розтягнувся не на одне століття.

В контексті положень, що аналізуються, можна підійти до пояснення, чому та ж буржуазна революція у Франції зазнала кілька етапів: 1789 – 1794 рр., 1848 – 1852 рр. У царській Росії прискорене утвердження ринкових, капіталістичних відносин, що інтенсивно почалося після скасування кріпаччини у 1861 р., відбувалося аж до жовтня 1917 р., увібравши в себе відразу дві революції: 1905 - 1907 рр., лютий 1917 р. Якщо в даному випадку виникає хоч найменша спокуса хоча б у загальних рисах проаналізувати сутність, причини, цілі, рушійні сили даних революцій, то ми неминуче виходимо за рамки нашого дослідження.

Імовірно, жовтнева революція 1917 р. була багато в чому реакцією багатонаціонального народу на криваву Першу світову війну. Поставлені царським урядом мільйони селян під рушницю поступово зрозуміли, що зброю можна направити й проти ненависних їм поміщиків, а отже й проти всього державного суспільно-політичного устрою. Усвідомивши себе як силу не тільки у військовому відношенні, солдатська маса, яку активно агітували більшовики, була впевнена, що у ситуації, яка склалася, вже не спрацює політика "приборкання", як було після поразки першої російської буржуазної революції 1905 – 1907рр. У цьому зв'язку, на наш погляд, чекає свого серйозного, безпристрасного наукового аналізу питання про історичні долі НЕПа, особливо його генезису, як небезуспішну спробу В. Леніна і його прибічників вмонтувати у соціалізм те, що може бути прийнятним, може дати простір творчій ініціативі людині праці, котрою в той час у Росії, Україні був здебільшого селянин. Саме у Леніна можна знайти вкрай важливий висновок, що "вдержатися можна, тільки взявши весь досвід культурного, технічного, прогресивного капіталізму"[80].

Як це не парадоксально звучить, але і сьогодні, коли суспільство трансформується навпаки, від радянського соціалізму до ринку, капіталізму, слова Леніна про те, що втриматися можна при умові, якщо взяти на озброєння увесь досвід культурного, технічного, прогресивного капіталізму, безпосередньо стосуються до влади належних і не лише в Україні, а на терені колишнього СРСР.

Але особлива складність, якщо не таємничість, нинішнього перехідного періоду, полягає в тому, що слова, проголошені В. Леніним майже дев'яносто років тому, адресовані, як це не дивно звучить, як і до тих, у кого в руках політична влада, так і до мільйонів людей, які в результаті щоденної, копійки

роботи, в першу чергу над самим собою, повинні змінити ставлення до праці як до прокляття, покарання за гріхи Господні на ставлення хазяйське, зацікавлене, особистісне, яке дозволяє і передбачає оволодіння культурно-технічним, а в наших умовах і науково-технічним, інтелектуальним досвідом прогресивного, зразка початку ХХІ ст., капіталізму.

У зв'язку з цим не можна не відмітити глибоку думку академіка М. Моїсеєва про те, як багато "часу було необхідно лютеранським країнам, щоб перетворити ставлення до праці, як до "Божої кари" в життєву мету"[81], до того ж народів, говорячи лєнінськими словами, які являють собою справді "прогресивний капіталізм". Дійсно, останні два слова, на наш погляд, можуть стати вихідними у дослідження проблеми соціального механізму функціонування трудових відносин, оскільки не визначивши у контексті яких соціально-політичних, економічних параметрів вони перебувають, неможливо говорити про соціальний механізм, який є в певній мірі відбитком, дзеркальним відображенням господарського, політичного, правового механізмів і навпаки.

Разом із тим "механізми дії соціальних закономірностей – це механізми, які формують середні рівнодійні величини, які характеризують соціальні відносини на різних рівнях соціальної організації суспільства"[82]. Більш того, дуже важко вести мову про соціальний механізм функціонування трудових відносин, до кінця не з'ясувавши суті, завдань, кінцевих цілей тієї політичної, економічної, соціальної, духовно-ідеологічної моделі розвитку суспільства, згідно законів, вимог якої відбувається розвиток нашої країни.

І як тут не згадати лєнінське положення про те, що "...хто береться за часткові питання без попереднього розв'язання загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе "натикатися" на ці загальні питання"[83].

Отже, капіталізм не завжди тотожний капіталізму, очевидно, як і соціалізм, інакше ми не ходили б, образно кажучи, з жовтня 1917 р. і по цей день навколо одного кола: капіталізм-соціалізм і навпаки. Автор розуміє, що його можуть звинуватити в усіх гріхах, приклеївши різноманітні ярлики та "ізви", але від цього суть проблеми, за нашим глибоким переконанням, не змінюється.

Отже, намагаючись з'ясувати відмінності власне капіталізму від капіталізму прогресивного, як писав у свій час В. Лєнін, а стало бути і ринку, так би мовити первісного, дикого, від ринку, знову ж таки культурного, прогресивного, з метою усвідомлення специфіки функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах становлення громадянського суспільства, не можна не поглянути на проблему, яка аналізується, під кутом зору оцінок розвитку суспільства не на формаційному рівні, а, якщо можна так сказати, на цивілізаційному.

У даному випадку, ми підійшли до питання про те, в якій цивілізації може мати місце максимально ефективна система управління трудовою діяльністю, яка реалізує на практиці позитивні сторони периферійного, так і централізованого управління. Відомо, що периферійний момент управління є базою всієї системи управління трудовою діяльністю, так як на периферії знаходяться об'єкти управління, тобто конкретний виконавець трудової діяльності, поза яким втрачає зміст будь-який трудовий процес і управління. Крім того, саме робітник у максимально периферійній системі управління виступає одночасно як суб'єктом, так і об'єктом управління своєї трудової діяльності. Більше того, в такій системі управління людина праці повністю розпоряджається тими матеріальними і духовними благами, які вона створює своєю працею, і в зв'язку з цим максимально периферійна система управління постає як найефективніша, тому що передбачає добровільну трудову віддачу людини, її глибоку зацікавленість у власній праці та її результатах, які втілюються в товарах матеріального та духовного споживання та послугах.

Говорячи про позитивні моменти централізованого управління, варто відмітити, що воно дозволяє "орієнтувати в просторі і часі однотипні дії окремих працівників і трудових колективів. Це надає їм однонаправлений і узгоджений характер, підсилює їх загальний ефект і в цілому дає можливість здійснювати таку трудову діяльність, яка не під силу адекватній кількості людей, які трудяться поодиноці"[84].

Таким чином, централізоване управління трудовою діяльністю створює необхідні умови для вдалої реалізації позитивного ефекту периферійного управління, яке найбільш рельєфно проявляє себе у трудовому процесі, що здійснюється в межах общини, які функціонують в рамках тієї чи іншої

цивілізації. Ця обставина зумовлює необхідність розгляду питання про общину як джерело формування колективістського ставлення до праці, яке виступає в якості важливого компонента соціального механізму функціонування трудових відносин, чому і присвячений наступний розділ цієї роботи.

Проте, беручи до уваги те, що серед таких різноманітних соціологічних об'єктів, як класи, право, система освіти, релігія, політика особливе місце належить мові [85], яка відображає в багатьох випадках приховані від дослідника закономірності функціонування соціального механізму трудових відносин; є правомірною, на наш погляд, спроба розгляду філософського змісту омонімів, похідних від такого родового поняття, як "труд", саме в контексті осмислення філософських мотивувань лексичних позначень омонімів розвитку трудових відносин, аналізу якого і присвячений наступний параграф монографії.

§2 Філософські мотивування лексичних позначень омонімів розвитку трудових відносин

"Омоніми, – як свідчить словник іншомовних слів, – це слова або форми слів, що вимовляються однаково, але мають різне значення (наприклад, дверний ключ, журавлиний ключ, скрипковий ключ, ключ води)"[86]. Таких слів в українській мові дуже багато, що переконує багатьох дослідників духовного життя нашого народу в невідпинності процесів словотворення у його середовищі. Процес словотворення відображає здатність осмислювати себе як суб'єкта історичної дії. Кожне нове українське слово – то новий крок нації у привласненні власної суті, у розвитку національної свідомості, в утвердженні духу українства. Адже в словах "закріплено підсумок пізнання людиною природи, що історично став вихідним рубежем для розвитку філософії"[87].

Безперечно, зазначений висновок має принципове значення для розвитку національної філософської думки, яка не так давно звільнилась від тенет тоталітарної ідеології. На перший план відразу ж вийшла проблема розробки української соціально-філософської термінології, аби успішно протистояти засиллю ідеології європоцентризму. Тому на наш погляд, розгляд питання про філософські мотивування лексичних позначень омонімів розвитку трудових відносин також сприяє подальшому уточненню і виробленню адекватної термінології в царині національної філософії.

Розвиток трудових відносин будь-якого суспільства здійснюється під істотним впливом соціальної пам'яті, функціонування якої "пов'язане з мовленням, здатністю створювати тексти, що фіксують події і повідомлення"[88]. Разом з тим мовлення як важливий елемент соціальної пам'яті міститься лише в умовах функціонування різноманітних соціологічних об'єктів: політики, права, моралі, науки, системи освіти, праці, виробництва, трудових відносин тощо. І саме мові серед цих соціологічних об'єктів, як предметів культури, належить неабияке значення, тому що вона відображає в багатьох випадках приховані від дослідника закономірності функціонування тої чи іншої сфери, зокрема і трудових відносин. Ця обставина приховування у мові існування об'єктів філософського дослідження, а часом вияв їх зовсім за протилежним значенням не може не актуалізувати питання про філософський зміст омонімів, похідних від такого родового поняття як "труд".

На думку автора, аналіз філософського змісту омонімів, похідних від поняття "труд", дозволить певною мірою розширити наші знання про методологічні аспекти дослідження соціального механізму функціонування трудових відносин. Адже не випадково вчений зі світовим іменем П. Бурд'є основне завдання соціологічного та філософського знання бачить саме у з'ясуванні найбільш потаємних, часто прихованих від аналізу мовних структур соціальних середовищ, які складають соціальний універсум, а також механізмів, що служать його відтворенню і зміні.

З погляду П. Бурд'є специфіка цього універсума полягає в тому, що мовні структури, які його формують, "ведуть подвійне життя". Вони до того ж існують у двох іпостасях: по-перше, як "реальність першого порядку", яка подається через розподіл матеріальних ресурсів життя і засобів їх привласнення, престижних у соціальному плані цінностей і благ; по-друге, "як реальність другого порядку", що виявляється в уявленнях, у схемах мислення і поведінки людей, тобто як символічна матриця їх практичної діяльності, поведінки, мислення, емоційних оцінок і суджень [89].

Зрозуміло, що символічна матриця практичної діяльності людей, їх мислення, суджень і емоційних оцінок не може бути всебічно осмисленою без розуміння значення праці та тих мовних засобів вираження і закріплення процесу трудової діяльності, котра лежить в основі трудових відносин.

Все це актуалізує питання про філософський зміст омонімів, похідних від поняття "труд". Розкриття цього змісту значно сприяє більш глибокому осмисленню суті соціального механізму функціонування трудових відносин людей у громадянському суспільстві. Адже поза конкретною мовою, що несе у собі яскраво виражене трудове смислове навантаження, неможливе розуміння як суті трудових відносин, так і соціального механізму їх функціонування.

Це явище чітко зафіксував відомий російський філософ Густав Шпет. Зокрема, він зазначав, що "...майже за кожним висловлюваним або сприйманим словом, приховується, як у засаді, омонімія. Маючи діло з омонімами, починають шукати їх загальне значення або спільне джерело. Психологічно

або лінгвістично, може, таке питання не позбавлене інтересу, але логічно воно парадоксальне"[90]. Те ж саме можна сказати і про філософсько-соціологічні концепції людського буття, де часом бувають діаметрально протилежними як поняття, так і терміну "труд", надаючи йому першорядного значення. Чому так трапляється? Щоб відповісти на це запитання, потрібно прослідкувати становлення філософського змісту омонімів, похідних від цього поняття. На перший погляд це зумовлене тим, що традиційне уявлення про працю як визначальну сферу життєдіяльності будь-якого суспільства хоч і розповсюджене, та є досить однобічним, оскільки не завжди враховують буттєву сторону праці, її особливу роль у формуванні не лише матеріального, опредмеченого світу, а ще й світу ідеального, неречового, духовного. Оця "неврахованість" і призводить до виникнення омонімів досить різноманітних за своїм значенням.

Адже не випадково трудові дієслова, що утворять омонімічний ряд, більш ніж різноманітні: правити – "правити світом", "правити бал", копати – "копати могилу", "копати яму", рубати – "рубати з плеча", "рубати під корінь" і т.п.

У зв'язку з цим вкрай важлива порада давньокитайського філософа Конфуція про необхідність для правителя, який приходить до влади, "повернути первісний зміст словам"[91]. У даному положенні видатного мислителя наявна яскраво виражена орієнтація саме на конкретно часовий аспект проблеми. Але, разом з тим, тут є й загальнозначиме – повернення первинного, тобто споконвічного змісту понять, слів. У контексті нашого аналізу варто особливо підкреслити, що досліджувані трудові дієслова, що є основою так званої філософської омонімії, хронологічно виникли і вживались безпосередньо у процесі праці, причому, як правило, фізичної та виступали на певному етапі історії конкретних народів надбанням саме людей праці, тобто тих, хто брав безпосередню участь у виробництві перш за все матеріальних благ.

Згодом дані дієслова, напевне, у міру відокремлення розумової праці від фізичної, оформившись як омоніми, стали – не відразу, а поступово – здобутком людей, які не брали безпосередньої участі у виробництві матеріальних цінностей, тобто осіб, зайнятих переважно розумовою працею. Не виключено, що даний процес відбувався, (а в ряду етносів, що лише консулітуються в народність, ще відбувається) впродовж століть. Осмислення цього процесу з точки зору поставлених нами проблем, безумовно, розширяє традиційні уявлення про значення самого поняття "труд".

Більш того, досліджувані "трудова" дієслова можна проаналізувати крізь призму уявлень про рух, простір, час як базові філософські категорії. Так, дієслово "ходити", поза яким неможливе осмислення будь-якого трудового процесу, має в одному випадку яскраво виражений зміст руху як філософської категорії – "ходити грошам", тобто обігу.

У другому випадку омонім "ходити кругом та навколо", утворений на основі відповідного дієслова, виражає переважно просторові характеристики філософської категорії, простору як атрибуту матерії. І, нарешті, у третьому випадку дієслово "ходити" та похідні від нього можуть утворювати омоніми: "хід сторії", "хід часу", "ходіння по муках", що відображають яскраво виражену сутність такої базової філософської категорії як час.

Крім того, подібний аналіз трудових дієслів і утворених на їх основі омонімів, можна продовжувати через осмислення сутності, скажімо, сільськогосподарської праці: "плести лико", "плести сіті", "плести інтриги", "плести нісенітницю"; промислової праці: "кувати підкову", "кувати гроші", "кувати щастя", "гострити найскладнішу деталь", "гострити зуби" і т.п.

Поряд з цим "трудова" дієслова і похідні від них омоніми, що аналізуються, можуть нести в собі яскраво виражений соціальний зміст. Так, дієслово "штовхати" в ряді випадків може набувати у формі відповідного омоніма чітко фіксоване соціальне навантаження, а саме: "штовхати по блату", "штовхати у прірву" особистість, суспільство. У першому випадку йдеться про цілеспрямовану, причому, штучну зміну соціального статусу особистості, що не володіє відповідними професійними даними для його отримання.

У другому випадку йдеться про свідоме, сплановане, цілеспрямоване усунення людини, яка заважає реалізації чийось інтересів, потреб, в тому числі й у праці. Правильніше, у сфері трудових відносин.

Спроба встановлення сутності поняття "труд", його філософії крізь призму лексикології несе в собі,

на наш погляд, елемент новизни і, безперечно, становить науковий інтерес гуманітарного знання: філософії, історії мови взагалі та лексикології зокрема. Адже "мова, – як справедливо зазначає соціолог світової величини П'єр Бурдьє – інституція міцніша, аніж внутрішні характеристики праці" [92].

Ось чому особливий інтерес становлять спроби комплексного аналізу поняття "труд" через осмислення філософії цього слова на основі дослідження дієслів, похідних від даного поняття і виражених відповідними омонімами. Більш того, у зв'язку з цим не можна не звернути увагу на досить важливе положення про те, що "проблема неомографічної омонімії повинна бути предметом особливого дослідження, методика якого незрозуміла внаслідок величезної кількості й неоднорідності таких випадків, як (як рос) "плач, плачь", (рос) "лож, ложь", "трут, труд"[93] і т. д.

Зазначимо, що неомографічна омонімія – це нова графічна розбіжність при написанні слів. У нашому випадку такими словами, що становлять предмет дослідження, є "труд", "трут", тобто омоніми, виражені різними словами, що співпадають за своїм звуковим оформленням. Причому, якщо взяти, наприклад, дієслова і основані на них омоніми, що мають скажімо, переважно сільськогосподарське походження: "сушити" – сушити голову; "рости" – рости спеціалісту; "зріти" – зріти змові, незадоволенню народу, тощо, то аналіз даних омонімів і дієслів, що лежать в їх основі, може певною мірою нагадували принцип матрьошки, але, так би мовити, навпаки. На простіші, що відображають, скажімо, переважно сільськогосподарське звучання, смисл трудові дієслова нанизуються: знизу вверх, складніші за своїм об'ємом дієслова. Отже, досліджуючи явище філософської омонімії, в основі якої лежать трудові дієслова, висновок можна зробити один: спільним для цього філософсько-лінгвістичного феномену буде її "величність праця", що формує людину, особистість.

І в мовних засобах вираження за допомогою аналізу лише частини мови, що означає дію чи стан предмета і відповідає на питання що робити?, що зробити? [94] ніяк не відображає всього багатства української, російської мов, дозволяє збагатити наші уявлення про зв'язок філософії, лінгвістики, лексикології.

Причому ліплення особистості працею в просторі і часі в цьому випадку вже не обмежується одною чисельністю конкретних носіїв, виразників інтересів певних соціальних груп, і за часом ця творчість безкінечна, відповідно до безкінечності існування як усього людства, так і носіїв відповідної мови.

Ми можемо вже з позиції російської мови зробити такий аналіз, відзначивши при цьому різноманітні відтінки, нюанси і т.д., але ключем до розуміння філософського змісту омонімів, похідних від поняття "труд", буде, безперечно, останній і так до безкінечності, точніше до числа всіх літературних мов нашої планети. Це в змозі здійснити спеціалісти, об'єднані в солідний колектив вчених: філософів, лінгвістів, соціологів, істориків, етнографів тощо.

У даному випадку не можна не відзначити важливе методологічне значення думки, яке має положення О. Потебні про те, що "різні мови в одній і тій же людині зв'язані з різними ділянками і прийомами мислі"[95].

При продовженні осмислення трудових дієслів, що аналізуються, і утворених на їх основі омонімів, які оформляються як так звана філософська омонімія, можна дещо змінити принцип підходу до їх висвітлення, беручи за вихідну точку дослідження лише, скажімо, дієслова доконаного чи недоконаного виду, перехідні чи неперехідні, за способами, часом, особами і числами, неозначеної форми дієслова тощо.

Як бачимо, поле для дослідження і розширення знань тут досить широке. Крім того, на рівні білінгвізму, у нашому випадку українсько-російського, можна встановити, що, володіючи засобами однієї мови (тоді поняття "білінгвізм" втрачає смисл у плані збіднення), неможливо в принципі зробити. Та й автор цих рядків, живучи саме в білінгвістичному українсько-російському середовищі, дякуючи йому, багато в чому, зміг спробувати аналізувати поставлені проблеми в даному науковому дослідженні, яке претендує на новизну.

Ось чому з даною багато в чому об'єктивною обставиною білінгвізму, який особливо поширений у східному регіоні України, не рахуватися не можна, тому що йдеться про інтереси мовні, а, отже,

трудо́ві мільйонів людей, оскільки "мова – аж ніяк не виплід гуртової уяви і в історії не раз виступала цілком матеріальною силою, демонструючи на практиці таку дійову "міць і посе́йбічність", з якою го́ден зрівнятися хіба що голо́д"[96].

При дослідженні філософського змісту омонімів, похідних від поняття "труд", доцільно на прикладі, скажімо, дієслова "докопатися" і утвореного на його основі відповідного омоніма "докопатися до істини" аргументувати ряд тверджень, що мають, на наш погляд, суттєве значення. Так, дієслово "докопатися" несе в собі яскраво виражене смислове навантаження праці фізичної. Але усвідомити, всебічно зрозуміти у нашому випадку істину за допомогою чисто фізичних зусиль, що полягають у відповідному виді трудових дій, неможливо.

Сам смисл дієслова "докопатись" пройшов період, певне, досить тривалої у хронологічному плані трансформації, наповнення своєї сутності складним змістом синхронно з процесом відокремлення розумової праці від фізичної. Адже, якби не було такого розподілу, наврядчи змогла б людина зафіксувати смисл розуміння істини в сучасному її звучанні.

Саме в рамках трудової діяльності впродовж століть відбувався процес становлення цього омоніму, трансформований від осмислення чисто фізичних дій ("докопатись") до рівня абстракції, фіксованої уже переважно розумовою працею самого змісту "істини", що є до того ж і філософською категорією. Відомо, що омоніми, як і дієслова, що є в їх основі, в кінцевому рахунку відображають собою суспільні явища, які ґрунтуються на трудовій діяльності. "Саме праця як система людських діяльностей, – зазначає відомий німецький філософ Ернст Кассієрер, – визначає коло "людського". Мова, міф, релігія, мистецтво, наука, історія – складові частини, різні сектори цього кола"[97]. Ось чому генезис, становлення й розвиток "трудо́вих" дієслів закладені в історичному потенціалі конкретних сфер трудової діяльності, що визначає в решті-решт такий суттєвий компонент кола "людського" як мова, поряд з наукою, релігією, мистецтвом тощо. Саме трудова діяльність, яка лежить в основі функціонування соціального механізму трудових відносин, її різноманітність, всебічність, продуктивність, результативність визначають багатство, досконалість, розмаїття мови. "Досконалість мови, – вказував Ю. Крижанич, – найнеобхідніше знаряддя мудрості і чи не найголовніша її ознака. Чим краще мова якого-небудь народу, тим успішніше і вдаліше займається він ремеслами і різними мистецтвами і промислами. Розмаїття слів і легкість вимови дуже допомагає створенню мудрих планів і більш успішному здійсненню різноманітних мирних і ратних справ"[98]. Досліджуючи омонім "докопатись до істини", як і будь-який інший, заснований на трудових дієсловах, необхідно зауважити, що останній без іменника не зустрічається.

Таким іменником у нашому випадку виступає "істина". Проте у цьому випадку не можна не звернути уваги на прийменник "до", який означає, на нашу думку, вододіл фізичної та розумової праці й хронологічно фіксований не одним десятиліттям, якщо не століттям у часовому відношенні, що має, певно, різноманітні, нехай навіть умовні, цифрові вираження у різних народів залежно від їх конкретно-історичних умов становлення й розвитку.

Причому це розмежування фізичної і розумової праці, а, отже, і слів, що фіксують його, умовне, і виникнути могло лише в результаті історичного розвитку як трудової, так і мовної діяльності. Останнє призвело на певному етапі до можливості конструювання аналізованого омоніма, який є до того ж конкретною фразою тієї чи іншої мови. "Якщо я можу завчасно замислити конструкцію будь-якої фрази, то це тому, що я можу говорити відповідною мовою", – зазначає Л. Вітгенштейн [99].

Досліджуючи сутність омоніма "докопатись до істини", варто підкреслити, що взявши в якості аналізу дієслово не "докопатись", а, скажімо, "підійти", побачимо, що воно на відміну від першого не є власне "трудо́вим" і порівняно з омонімом "підійти до істини" зачіпає лише момент наближення, підходу до неї, але аж ні як не її повне виявлення, а тим більше осмислення. У зв'язку з цим можна припустити, що відповідно до втрати дієсловом "підійти" свого первинного трудового звучання паралельно відбувається вже не осмислення, виявлення, "докопування", а лише наближення до істини, що фактично несе в собі елемент деякого віддалення від неї.

Елемент наближеності, у цьому випадку означає деякий віддалений, хоча й невеликий, простір як перешкоду на шляху, до досягнення, осмислення, "докопування" істини; а всього-на-всього підхід,

нехай і правильний, що фіксує момент її осягнення. Не будемо забувати, що існує і шлях відходу від істини, який виражається в відриві від практики, реальної дійсності в основі якої лежить саме праця.

Адже відомо: те, що істинне для наймита, часто не є істинним для пана, і навпаки. У такому випадку ми вже можемо говорити про безумовну наявність соціального аспекту в досліджуваних дієсловах, фіксованого нерідко так званими соціальними діалектами, причиною виникнення яких є виробнича, професійна і соціально-класова неоднорідність суспільства.

Під соціальними діалектами розуміють професійні говори і жаргони чи аргі, тісно пов'язані з суспільним розподілом праці.

Причому, "вони створюються поступово з розвитком відповідної професії чи відповідного ремесла, а засвоєння їх відбувається стихійно і непомітно. Професійні говори виконують суспільно корисну роль – вони служать мовцям для вираження певних особливих професійних явищ, для яких у літературній мові немає відповідних засобів"[100].

Говорячи про те, що причиною виникнення соціальних діалектів виступає професійна, виробнича, трудова визначеність суспільства, варто зазначити, що мовні засоби за допомогою так званих "службових" назв відображають таку яскраво виражену трудову, професійну спрямованість людської діяльності, фіксовану перш за все досліджуваними "трудовими" дієсловами. "Службові" назви означають переважно представників різних професій, тобто носіїв тих чи інших соціальних статусів, утворених саме на основі трудової діяльності. У функції "службових" назв, – зазначає дослідник О. Купчинський, – виступають погоничі – люди, які займалися "погоном", ловичі – люди, які ловили або брали участь у ловлі звірів і т.п."[101]. Відомо, що дієслова "гнати", "ловити", які, безумовно, мають "трудова", смислове навантаження, можуть утворювати відповідні омоніми: "гнати сумні думки", "ловити погляд (мить удачі)" і т.ін.

Отже, в соціальних діалектах, "службових" назвах мовними засобами відображена сутність багато в чому діалектично суперечливої, рухомої людської діяльності, в основі якої лежить саме праця, що виступає як процес і результат докладання відповідних зусиль особистості, колективу, суспільства.

Досліджуючи питання про значимість трудових дієслів, яскраво виражених у соціальних діалектах, "службових" назвах, ми тим самим під кутом зору конкретних філософських знань поглиблюємо наші уявлення про діалектичний принцип діяльності, що "все більше стає світоглядницьким принципом сучасної науки, яка шукає методологічних шляхів поєднання природознавства і суспільствознавства, гуманітаризації науки"[102].

Подальше, всебічне, комплексне дослідження філософського змісту омонімів, похідних від поняття "труд", що фіксує важливий аспект людської діяльності, саме і служить глибшому пізнанню тих стиків, які посідають певне місце між філософським і філологічним знанням, з одного боку, та шляхів гуманітаризації науки взагалі, з іншого.

Ведучи мову про філософський зміст омонімів, похідних від поняття "труд" треба сказати і про значення цього змісту, що допомагає розкрити етимологію самого слова "труд". Тоді лінгвістичний аналіз трудових відносин виступає певною методологією дослідження генези первісної основи теорії і праці. Більш того "мовне значення відповідних термінів, – зазначає польський дослідник Стефан Новак, – становить суспільно-культурний взірєць дій, що відбиваються цими термінами"[103]. Отже, на основі лінгвістичного аналізу можна встановити хронологію утворення "трудових" омонімів відповідно до мови того чи іншого народу. А це дозволяє вбачати серйозні соціально-філософські характеристики виникнення у різних народів ставлення до праці.

Отже, розвиток українського суспільства на шляху ринкових перетворень спричиняє виникнення таких соціальних груп як менеджери, дилери, брокери, які у діловому спілкуванні неминуче користуються відповідними "трудовими" дієсловами, соціальними діалектами, професійними говорами, що безперечно викликають інтерес вчених – лінгвістів, філологів, лексикологів, філософів.

Всебічний аналіз так званої "трудова омонімії" шляхом побудови безкінечних рядів дієслів, що мають, безперечно, образно кажучи, "трудова" походження, осмислення яких утруднюється без спеціальних професійних знань і що не менш, а, можливо, більш важливо – знань, навичок, доведених до професійної майстерності, віртуозності, майже як у Рафаеля, Шевченка, Пушкіна, конкретних видів трудових операцій, відповідних певним спеціальностям, як-от, скажімо, тесля чи муляр, токарь чи

слюсар, ткач чи швець, дозволяє глибше осмислити механізми, шляхи гуманітаризації науки, поза якими багато в чому неможливий аналіз основних напрямків розвитку сучасної технологічної революції.

Причому, на рівні теоретичних побудов аналіз досліджуваних трудових дієслів виходить за межі філологічних знань. Трансформуючись у поняття, що фіксують уже не стільки виробничі, трудові, скільки загальнолюдські моменти, він дозволяє підійти до осмислення самих стиків таких наук, як лексикологія і філософія, що безперечно, збагачує наші уявлення про реальні шляхи гуманітаризації науки.

При цьому, беручи в якості аналізу дієслова в контексті їх трансформації в омоніми, що, безумовно, несуть в собі відображення тієї діалектики конкретних, нескінченних трудових ситуацій, що шліфувалися тисячоліттями, мірадами відповідних трудових операцій, відмітимо, що подібних омонімів може бути стільки, скільки є в мові дієслів, які містять "трудова" смислове навантаження.

Слід особливо підкреслити, що чимало омонімів набувають форму приказок та прислів'їв: "Труть – правда і труд все перетруть"; "Колоти – правда очі коле"; "Молоти – перемелеться – мука буде"; "Відріж – сім разів відміряй, один раз відріж"; "Кувати – підкувати блоху" і т.д.

Таким чином, якщо взяти першу, ліву частину побудованого ряду, особливо похідну від конкретних трудових операцій, тобто змісту праці, то маємо справу з дієсловами, другу – з поняттями, які дозволяють підвестися на вищий рівень абстракції. Це дає простір для філософських узагальнень та висновків. Іншими словами, те, що філолог назве в нашому випадку дієсловом, для філософа, соціолога – є щось більше, яке не втрачає суті, не дивлячись на те, звернена на це увага чи ні. Це перше.

По-друге, цілком очевидно, що досліджувані дієслова, відображаючи, фіксуючи певні, що, безперечно, мають пріоритетне у даному випадку трудове походження, моменти, що нескінченно повторюються у процесі праці, свого роду її, як зазначалося, змістові характеристики, виражають при цьому переломні доленосні ситуації, поворотні пункти вже не стільки трудової діяльності, соціальної групи суспільства, скільки, безперечно, більш високий рівень абстракції, приймаючи форму і зміст, якщо не категорії, то поняття, поза якими осмислення механізмів життєдіяльності багатьох сфер суспільного життя практично не можливе.

Тому постає питання про носіїв, виразників даних рівнів, умовно названих нами високими і низькими. Маючи на увазі, що споконвічно, у часовому, в плані черговості (хто останній, а в нашому випадку – хто перший?), другий рівень, тобто низький, сам по собі поза мовою, мисленням виникнути не міг, через те, що "варився" немов у власному соку, в процесі праці чи трудовому процесі, що, до речі, не одне і те ж.

Аналізовані омоніми, в основі яких лежать "трудова" дієслова, як ми зазначали вище, виходячи за межі свого простору, – процесу праці, стають надбанням людей, які не обов'язково повинні брати безпосередню участь у праці, як необхідної умови "володіння" правом їх використання.

Причому через розвиток мови нації омоніми стають загальнодоступними. І ця загальна доступність значною мірою визначається тим, що "мова виступає як сховище для традицій, законів, норм, правил, накопичених у процесі розвитку культури. На цьому рівні використання мови людина вже не "грає" з мовою, оскільки вона сама детермінована нею"[104].

В цьому плані слід особливо підкреслити те, що розглядаючи мову як сховище для законів, традицій, правил і норм, накопичених у процесі розвитку культури, дослідник сутності "трудова" дієслів має всі підстави аналізувати їх в контексті розвитку як матеріальної так і духовної культури конкретного народу, нації. І цей аналіз має здійснюватися саме на осмисленні змісту традицій, норм, правил, законів, які в решті-решт визначають розвиток трудових відносин вже конкретного суспільства у відповідний історичний час. Подібний аналіз дає змогу більш глибше зрозуміти вже сутність механізмів (соціального, політичного, економічного), які під кутом зору поставлених проблем безперечно функціонують у сфері трудових відносин, незалежно від того усвідомлюють їх значення чи ні.

Більш того, треба не забувати, що людина яка користується символами (а явище омонімізації трудових відносин, напевне, можна розглядати як користування саме символами трудового процесу)

не є господарем свого положення, оскільки мова "має свій особливий порядок незалежного "життя", який нав'язує індивіду свої норми"[105].

Процес виходу, абстрагування розтягнутий у часі на століття, тисячоліття і є нескінченністю, оскільки мова належить не окремій особистості, а нації, яка не має меж свого існування. Навіть і при асиміляції націй, мова зберігається, хоч і в іншій формі. Таким чином, філософське мотивування омонімів, пов'язаних з трудовою діяльністю слугують прирощенню наших знань про працю як визначальну сферу життєдіяльності особистості та суспільства, які є важливою умовою осмислення ще маловивчених зв'язків між різноманітними гуманітарними науками.

У руслі наших роздумів про філософський зміст омонімів, похідних від поняття "труд", доцільно дати хоча б коротку характеристику його співвідношення з дієсловом "терти", поняттям "труд", що, безперечно розширить наші уявлення про стику філософських, філологічних, історичних, етнографічних наук. З цією метою звернемося до фундаментальних джерел. Так, В. Даль пише, що "... трутить тряпицу, истомитъ ее на огонь, въ закрытомъ сосудѣ, обратитъ въ тлѣн, пережечь, не давая сгорѣть въ пепель; огонь присъкаютъ такъ, чтобы искры на трутъ сыпались; засвѣтитъ сѣрничекъ, гасятъ трутъ (тлѣнь) крышкою [106].

Причому, "трут", поряд з гнотом може бути використаний і "висушений гриб трутник, який загоряється від іскри при викрешуванні вогню"[107]. Дієслово "трут", крім конкретної дії, означає стан добування вогню, що має першочергове, життєве значення, але не перетворює предмет праці у попіл. Отже, труд, трут, вогонь життя, отриманий в наслідок конкретних трудових операцій, можна, очевидно, розглядати як однопорядкові поняття, що позначають родову суть людини, поза якою вона втрачає свою соціальну характеристику.

Більш того, не будемо забувати про роль саме дієслова "трут" (рос), що має безпосереднє значення для психічного стану людини, який великий Гейне передав такими словами: "Чим користується людина для сечовипускання – тим самим творить подібних до себе"[108].

Отже, поняття праці, життя, підтримуваного завдяки вогню, добутого за допомогою трута, що фіксуються відповідними дієсловами, які служать для утворення "трудова" філософської омонімії – це визначальні характеристики життєдіяльності особистості, що вимагають свого всебічного, комплексного аналізу представниками різних гуманітарних наук, особливе місце серед яких належить філософії та філології.

У даному плані досить перспективна, як ми вважаємо, проблема дослідження суті так званих "трудова" прізвищ (Ковальчук, Ковальов, Бондар, Бондарев і т.п.), подальше комплексне осмислення якої, безперечно, послужить прирощенню наших знань про працю як визначальну сферу життєдіяльності особистості, суспільства, осмисленню тих маловивчених зв'язків, які мають місце серед різноманітних гуманітарних наук.

У руслі наших роздумів, які підтверджують фундаментальне значення праці, "трута" у житті суспільства та людини, досить цікавою є згадка Д. Яворницьким прізвища козака Грицька Трута [109]. Більше ніж очевидно те, що дана обставина у контексті піднятих проблем цієї публікації чекає свого всебічного, комплексного дослідження.

Ведучи мову про філософський зміст омонімів, похідних від поняття "труд", не можна не поставити запитання про значимість, суть, етимологію даного слова, поняття, яке має в різних мовах різноманітне смислове навантаження, але яке, очевидно, можливо звести до спільного знаменника. У такому випадку лінгвістичний аналіз може виступати як методологічна, з точки зору генезису первородності, основа вже філософського розгляду багатьох проблем теорії праці, у тому числі й позначеної у назві даного параграфу монографії.

Більш того, процес входження в відповідній мові дієслів тиснути, штовхати, давити, які мають "трудова походження" і відображають значення базових, більш загальних за рівнем абстракції слів, понять "труд", "трут", "трутень", "трутити" зайняв певний історичний час, який увібрав життя багатьох поколінь. Разом з тим він є відображенням конкретних етапів становлення і розвитку трудової діяльності людини, таких її вузлових моментів, як відокремлення ремесла від скотарства і землеробства, а розумової праці від фізичної.

Дане гіпотетичне положення потребує солідних історичних, лінгвістичних, етнографічних і,

звичайно, філософсько-соціологічних обґрунтувань, причому стосовно тих народів, про які йде мова в аналізованих нами джерелах, тобто східних, західних, південних слов'ян, римлян, литовців, ірландців і т.д. Для цього необхідне об'єднання зусиль представників різноманітних гуманітарних наук. Воно дозволяє суттєво розширити наше уявлення про роль, місце та значення праці в життєдіяльності громадянського суспільства. Сказане набирає особливої актуальності сьогодні коли сучасне українське суспільство віддало пріоритет не стільки праці, скільки грошам.

Можна зазначити, що крім основного, цільового значення, слово "труд" несе в собі суттєві елементи негативу: страждання, скорбота – давньорус; турботи – лит.; суперечка – ірл. [110]. Звичайно, на основі серйозного лінгвістичного, історичного, етнографічного матеріалу, можливо, є шанс встановити хоча б хронологію, нехай наближену, утворення даних слів у тих чи інших народів, яка дозволяє виявити за цим аналізом серйозні соціально-філософські характеристики появи в різних народів ставлення до праці як страждання, скорботи, біди, випробування, що має відомі матеріальні та духовні параметри, які проявляються саме у процесі праці.

Дана обставина зафіксована В. Далем, який, визначаючи суть слова "труд", наводить його зміст у церковно-слов'янській мові як "болезнь, боль, хворь, хворость, хвороба, недугь, недужина, немощь или немочь, немогута, скорбь, хиль, хилина" [111], взагалі нездоров'я. Як гіпотезу висловимо положення, що аспект хвороби, болю, нездоров'я у різних народів поняття "труд" виражає залежно від суттєвих характеристик, змісту праці: сільськогосподарської, ремісничої, мануфактурної, фабричної. Не виключено, що елемент трагізму найменший у праці сільськогосподарській, а далі – по висхідній.

Проте, автор далекий від думки розглядати розвиток даної тенденції як пряmlinійний процес; навпаки, залежно від конкретно-історичних умов тих чи інших народів, він може мати інший вектор спрямованості. Так, говорячи про сезонність як суттєву особливість змісту сільськогосподарської праці, відмітимо, що "трудо́ві" дієслова, які характеризують її, та утворені на їх основі відповідні омоніми нерідко несуть в собі позитивний зміст. Наприклад: "сходити" – добрим сходам; "рости" – вченому; "сіяти" – добре, вічне і т.д.

У зв'язку з цим чекають свого тлумачення такі положення Біблії, що оперують досліджуваними "трудо́вими" дієсловами і відображають якісні характеристики саме сільськогосподарської праці, як "...сіятель слово сіє"[112] чи "...посіяне при дорозі означає тих, у яких сіється слово, але до яких, коли почують, відразу приходить сатана і викрадає слово, посіяне в серцях інших"[113].

Можна лише припускати, що в даному випадку відображені асоціації сільськогосподарської праці, пов'язані з її першими, початковими етапами, тобто з посівом, можливо, радістю чи розчаруванням при збиранні врожаю. Усе це, безперечно, виражається відповідними словами, реченнями, які складаються з дієслів, значна кількість яких в мовах народів, етносів, що знаходяться на початкових фазах цивілізації, коли сільськогосподарська праця виступає в якості основного, якщо не єдиного джерела існування людства, суспільства.

Цю обставину глибоко передав великий Гердер словами, які тонко фіксують сезонність, а разом з тим всебічність, всесторонність, які виключають будь-яку незавершеність, а тим більше "пропущень" того чи іншого циклу праці сільськогосподарської як раз за допомогою дієслів, що несуть в собі яскраво виражене трудове смислове навантаження про те, "що не посіяла весна, того не виростить літо, не погне осінь і не вкусить зима"[114].

Досліджуючи сутність змісту сільськогосподарської праці, що передається за допомогою "трудо́вих" дієслів, необхідно зауважити, що серед них, а, отже, і відповідних омонімів, є такі, що мають елемент трагізму, смутку, наприклад: "сохнути" – увесь висох; "стерти" з лиця землі; "копати" – могилу і т.д.

Говорячи про специфіку змісту праці ремісничої, мануфактурної та значення, що передається відповідними омонімами, ми на основі аналізу "трудо́вих" дієслів можемо констатувати зростання елементів розпачу, безвихідності, страждання, болю, що відображаються ними. Такі дієслова, як "тиснути", "ударяти", "ламати", "розбивати", "рубати", "колоти", "плести" та утворені на їх основі відповідні омоніми містять яскраво виражений елемент негативу, розпачу, безпросвітності: "удар у спину", "ламати зуби", "розбити серце", "рубати під корінь", "зламати долю", "плести павутину".

При цьому всі дієслова, відображаючи особливість змісту праці ремісничої, мануфактурної, а

згодом фабричної, як предмет праці передбачають наявність металу. Не виключено, що саме поява металу у різних народів у різний час, яка докорінно змінила їх зміст праці й те, що відбулось, на стадії руйнування первіснообщинного ладу й зародження класового та зафіксоване у відповідних дієсловах, відображали якісні зрушення у мовних формах і смислових значеннях, що передаються ними.

В цьому плані слід звернути увагу на актуальність положення відомого англійського філософа минулого століття Джона Остіна про те, що шукаючи визначення ми "зважаємо не просто на слова... а й на реалії, про які ми говоримо, користуючись словами. Ми застосовуємо загострене усвідомлення слів для загострення нашого сприймання явищ"[115].

Таким чином, аналіз філософського змісту омонімів, похідних від поняття «труд» сприяє, з одного боку, осмисленню діалектики генезису, становлення і розвитку трудового процесу як визначальної сфери життєдіяльності будь-якого суспільства. З іншого – виявленню тих реальних стиків гуманітарного знання, поза яким неможливе подальше вивчення надскладного питання про шляхи розвитку людської цивілізації. Треба сказати, що чим більше ми зустрічаємо в мові певного народу омонімів, характеризуючих відповідну форму людської життєдіяльності, тим вище рівень її розвитку. Якщо, наприклад, взяти сферу праці, то спираючись на її понятійний потенціал значень, слів, термінів, що відображають її семантичне поле, можна дійти висновку про її авторитет і пріоритет у певному суспільстві. А це для інформаційного суспільства дуже важливо, оскільки воно багато в чому ґрунтується саме у сфері трудових відносин на особистісному, зацікавленому пошуковому ставленні до праці. Все це не може не актуалізувати питання про ставлення до праці як визначальний компонент соціального механізму функціонування трудових відносин, акалізу якого присвячений наступний розділ даної публікації.

РОЗДІЛ II. СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ СОЦІАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

§ I Ставлення до праці як критерій розвитку трудових відносин

Як точку відліку вузлових пунктів розвитку людства ми вважаємо за доцільне розглядати не стільки зміну суспільно-економічних формацій, скільки трансформацію, рух цивілізацій, нерідко розтягнутий на століття. Ми поділяємо точку зору М. Гошовського та І. Кучерявого про те, що "теорія формації не може бути єдиним методологічним інструментарієм аналізу сучасного стану світу, і водночас, подальшого його розвитку, зумовленого глобальними проблемами. У формаційному аналізі під багатоваріантністю соціального стану й прогресу мається на увазі одночасне функціонування різних формацій. Під час цивілізаційного аналізу припускають, що та чи інша соціальна дійсність потенційно містить багато реальних можливостей суспільного розвитку саме в аспекті цивілізаційності"[1]. Адже йдеться про такі чотири первинні вогнища формування цивілізацій як єгипетсько-шумерське, мінойське, китайське, майя-андське [2], а також західну й східну цивілізації, яким властиве здебільшого своє традиційне ставлення до праці, яке формується під впливом складного комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Кожна з цивілізацій має свій генотип, заснований значною мірою на відповідному ставленні до праці, руйнація якого призводить до втрати його первісного стану. Щодо цього досить оригінальними, із зарядом дослідницької новизни, є роздуми С. Кара-Мурзи. Він писав: "Де ж той корінь, висмикнувши який, можна зруйнувати генотип "незахідної" цивілізації? Це тип взаємовідносин людини із землею й іншою людиною, що сягають селянського світовідчуття й способу мислення. Такий тип може зберігатися дуже довго і в промисловому суспільстві. Японська корпорація, що випускає електроніку, насправді відтворює тип етики і відносин клану самураїв і селян. Трудовий колектив радянської фабрики це видозмінена російська община з міцними артільними відносинами"[3].

У 30 – 50-ті рр. СРСР здійснив неймовірний стрибок, спираючись саме на общинні засади. У 60 – 70-ті рр. те саме відбулося в Японії, яка не пішла, незважаючи на тиск Заходу, на злам традиційних культурних основ. Сьогодні неможливий для Заходу розвиток демонструє Китай, не змінюючи свого типу, набирають силу для стрибка Індія й мусульманський світ [4].

Японія, яка за життя одного покоління пройшла шлях від традиційного до постіндустріального, інформаційного суспільства, перебуває сьогодні в авангарді науково-технічного прогресу й досягла помітних успіхів у створенні соціально-орієнтованої ринкової економіки завдяки успішній адаптації "морального коду" нації до вимог сучасного капіталізму. П.Кутуєв зазначає: "Японія привертає нашу увагу також тому, що вкорінені в традиції цінності цього суспільства протилежні західним стандартам, але це не стало перешкодою, а, навпаки, сприяло модернізації країни"[5].

І саме традиції колективної праці і колективної рівності, які складають основу японського економічного дива, набувають сьогодні у сфері трудових відносин помітного розвитку та поширення. Ось чому характерною рисою трудових відносин сучасного японського суспільства є те, що особлива увага "покладається на колективну працю і створення колективної рівності, які спираються на відносно невеликі різниці в рівнях доходу"[6] між керівниками виробництв і працівниками, що позитивно впливає на формування у них творчого, зацікавленого ставлення до праці.

Якщо ж говорити про "незахідну", слов'янську цивілізацію взагалі й східнослов'янську зокрема, в якій український, російський, білоруський народи мають своє унікальне, неповторне, самобутнє національне обличчя, то варто визнати, що світовідчуття й світосприйняття, які йдуть від селянства, та відповідний їм спосіб мислення, що формується значною мірою під впливом трудових відносин самого процесу праці, визначають генотип східнослов'янської культури. Мабуть, цю обставину мав на увазі Ф. Достоєвський, коли писав: "Якщо хочете переродити людство на краще, майже із звірів зробити людей, то дайте їм землю – і досягнете мети, по-моєму, порядок у землі та із землі... В якому характері склалося землеволодіння, в такому характері склалося й усе інше"[7].

Цілком очевидно, що комплексний аналіз проблеми функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах становлення ринку можливий саме у контексті осмислення історичної долі, шляхів східнослов'янського селянства загалом й українського зокрема, тобто методом індукції та дедукції. Не виключено, що саме всебічний розгляд як першого методу, так і другого (що, певне, не під силу одному досліднику) може сприяти збільшенню соціальних знань про механізми запуску та ефективного функціонування ринкових і трудових відносин.

Тому є всі підстави звернутися хоча б до фрагментарного аналізу проблеми про місце й роль селянської общини, з одного боку, в процесі становлення капіталізму в історичній долі східних слов'ян, а з іншого – у формуванні традицій колективістського ставлення до праці, що є важливим компонентом функціонування соціального механізму трудових відносин. Ми не будемо вдаватися до нюансів полеміки між народниками і марксистами останньої чверті XIX ст., а також до аналізу поглядів слов'янофілів і західників, оскільки це предмет окремого історико-соціологічного дослідження, яке виходить за межі даної публікації.

Визначимо в загальних рисах специфіку марксистського підходу до проблеми, що досліджується, який дасть можливість певною мірою здійснити комплексний, усебічний, неупереджений аналіз. К. Маркс і В. Ленін підкреслювали, що селянська община – це суперечливе соціальне утворення. Як добровільний союз товаришів вона, з одного боку, сприяла об'єднанню та взаємодопомозі селян, а з іншого – була носієм реакційних рис, оскільки консервувала дух відданості господарю, покірності й раболіпства. Більше того, відносини товариства в умовах експлуатації та насилля поступалися круговій поручі, чинопочитанню. Саме община, яка мала значне поширення насамперед у Росії та на Східній Україні, протягом століть (аж до початку XX ст.) була надійною опорою самодержавства й поміщиків. К. Маркс писав: "Нам не слід забувати, що ці ідилічні сільські общини, хоч би якими безвинними вони здавалися, завжди були основою східного деспотизму, обмежували людський розум найвужчими межами, роблячи з нього покірне знаряддя забобонів, накладаючи на нього рабські ланцюги традиційних правил, позбавляючи його всякої величі, всякої історичної ініціативи"[8].

Як бачимо, теоретики марксизму-ленінізму не знаходили общині історичного місця у перетворенні капіталізму на соціалізм. Щодо цього стають певною мірою зрозумілими й такими, що не підлягають поясненню з позицій загальнолюдських моральних норм, ті репресивні заходи, які були вчинені проти селянства після згортання політики НЕПу, котра дала суттєвий простір селянській, отже, й народній трудовій ініціативі. Але, здійснюючи так звану політику знищення класового ворога – куркульства, до лав якого часто-густо через чийсь суб'єктивні, некомпетентні оцінки потрапляли чесні трудівники-годувальники, які лояльно ставилися до політичної влади більшовиків, останні не обминули під час організації колгоспів використати саме общинні, колективістські традиції трудової діяльності, про необхідність створення яких, до речі, не йдеться в жодному із марксистських творів.

Так, на початку 50-х рр. у Польщі здійснювались спроби створення колективних господарств на державному рівні, які через кілька років, внаслідок історичної традиції несприйняття польським селянством колективістських, общинних форм організації праці, не прижилися й розпалися.

Коли ж ми сьогодні констатуємо ту особливість перехідного періоду до ринку, що відбувся (а багато в чому ще відбувається), розпад примусових зв'язків, які забезпечувала командно-адміністративна система, а також те, що на місце цих зв'язків у всіх сферах суспільного життя (насамперед трудовій) мають прийти нові, засновані на ринкових механізмах, нам треба запобігти повторенню тієї політичної помилки щодо селянства, що її припустилися під час створення колгоспів.

Тому тепер слід уникати будь-яких спроб знов ліквідувати будь-які колективні сільськогосподарські підприємства задля задоволення відомих ідеологічних штампів, які проповідуються певною частиною політичних діячів і мають підтримку тієї частки населення, яка за характером своєї праці зазвичай не пов'язана із сільським господарством. Піти таким шляхом – значить знову, образно кажучи, підкласти міну під весь аграрний сектор, під систему трудових відносин не лише на селі, а й у місті і, певне, не повільної, а прискореної дії.

На нашу думку, антиісторичність, руйнівність таких волюнтаристських дій не примусить себе довго чекати. Йти таким шляхом – означає певною мірою об'єктивно виправдовувати те насильство, той примус селянства, який часто-густо мав місце під час створення колгоспів, коли туди силою

заганяли хліборобів, ігноруючи їхні бажання. Сьогодні знову, не прислухаючись до думки їхніх онуків, правнуків, насильно залучають не до колективних, а, навпаки, індивідуальних, приватновласницьких форм організації праці на селі в процесі неформальної приватизації, яка, врешті-решт, є істотним гальмом на шляху становлення цивілізованих ринкових відносин в аграрному секторі.

І наслідком такої неформальної приватизації на селі є те, що вона породила псевдовласників, тобто людей, які не маючи жодних прав власності, фактично володіють майном колишніх колгоспів, організаціями та підприємствами, використовують його у своїх цілях. Все це можливо лише тому, що за 17 років незалежності "влада не спромоглась сформувати ані єдиного державного реєстру, нічого й нікого – від земельного кадастру й до реєстру нас як виборців"[9], що зрештою унеможливило цивілізований, європейський розвиток ринкових трудових відносин, насамперед на селі, де сьогодні практично відсутній потужний прошарок заможних, самодостатніх, працюючих власників.

У цьому зв'язку проведемо (хоча б умовно) деякі історичні паралелі, які дають можливість певним чином осмислити процес становлення соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах формування ринку, громадянського суспільства в Україні, тобто під час переходу від командно-адміністративної системи, яка була кісткою радянського соціалізму, до ринкової, капіталістичної. Отже, йдеться про осмислення сутності соціального механізму трудових відносин у контексті такого суспільного процесу, аналогів якого не знає історія, тобто переходу від соціалізму до капіталізму, від адміністративно-командної системи, яка всіляко обмежувала трудову ініціативу особистості, до ринкової, яка передбачає не колективістське правильніше – не псевдоколективістське, в радянському розумінні, ставлення до праці, а хазяйське, особистісно-індивідуалістичне, відповідальне, творче.

Ринок висуває сьогодні принципово нові вимоги, насамперед у сфері трудових відносин, що мають діаметрально протилежну шкалу цінностей, а саме – соціалістичну, відкидаючи нерідко індивідуалізм, відповідальне ставлення до праці. Адже відомо, що монополія на владу, власність та істину, яка слугувала фундаментом радянської системи сприяла втраті виробником свободи вибору дій, перш за все у сфері трудових відносин, що призвело до його відчуження від засобів виробництва, у результаті чого трудівник втратив інтерес до своєї праці, що і обумовило у кінцевому підсумку крах усієї соціалістичної системи.

Отже, втрата інтересу до праці та негативне ставлення до неї значною мірою зумовили крах радянської соціально-економічної, політичної, ідеологічної систем. Усе це ще більше актуалізує проблему аналізу сутності соціального механізму трудових відносин, основою яких є саме ставлення до праці, що по-різному виявляється в соціалістичних і ринкових, капіталістичних соціально-економічних системах.

На наш погляд, щодо цього доцільно провести таку історичну паралель: під час переходу як від соціалізму до капіталізму, так і від феодалізму до капіталізму можна окреслити суттєві характеристики цих процесів саме крізь призму ставлення до праці. Щодо переходу від феодалізму до капіталізму, то тут не йдеться про принципово різні форми власності, що породжували якісні, полярні відмінності в ставленні до праці. Навпаки, капіталізм у багатьох випадках давав видимість свободи вчорашньому кріпаку, який працював на буржуазній "вільній" мануфактурі.

Сьогодні ж, у процесі переходу від соціалізму до капіталізму, від командно-адміністративної системи до ринкової, вчорашній вільний (за радянськими мірками) працівник – не "вільний", нерідко безробітний, у вимушеній, неоплачуваній відпустці, пригнічений думками про завтрашній день, неспроможний придбати собі й своїм дітям найпотрібніше, хоча б для задоволення природних фізіологічних потреб.

При цьому не будемо забувати, що перехід українського суспільства від радянського соціалізму до капіталізму збігається у часі з входженням західних країн до постіндустріальної стадії розвитку, що означає вищий ступінь у їх соціально-економічному зростанні. Ю. Гранін та Д. Іванов зауважують: "Становлення індустріального суспільства означає звуження сфери праці як вимушених витрат зусиль на підтримання добробуту. Праця й надалі трансформуватиметься в діяльність особистості, яка визначається вільним вибором і відповідальністю, а не соціальною регламентацією"[10]. Переважна

більшість сучасних західних соціологічних теорій розуміє постіндустріальне, інформаційне суспільство як антитезу трудового суспільства, як його заперечення та якісно новий щабель на шляху соціально-економічного й науково-технічного прогресу.

Саме праця є принциповим моментом цього розмежування, що, у свою чергу, не може не актуалізувати проблему ставлення до неї як до духовного критерію розвитку трудових відносин. Досить важливим щодо цього є положення Д. Белла про те, що "тема праці як такої не є вже центральною, вона більше не має соціологічного й культурного значення, не поляризує і не визначає всі інші теми... Тема праці лишається в економіці, а не в соціології та культурі. У цьому плані зміни, які означаються терміном "постіндустріальне суспільство", можуть означати історичну метаморфозу західного суспільства"[11].

Українське суспільство ще тільки має здійснити революційний по суті перехід до постіндустріальної, інформаційної стадії розвитку, багато в чому шляхом формування у широких мас трудящих (насамперед молоді) відповідального, творчого, зацікавленого ставлення до праці. При цьому пам'ятатимемо, що майже всі здобутки західних держав у їхньому соціально-економічному, інтелектуальному піднесенні за останні сорок років ґрунтуються на всебічному розгортанні й використанні досягнень технологічної революції, про яку в останні роки наші засоби масової інформації майже не згадують на тлі тих незліченних сюжетів щодо проблем відродження нашої духовності, мови, обрядів, традицій.

Безперечно, ознайомлення населення (особливо молоді) з традиціями, обрядами, піснями і, насамперед, навчання рідною мовою є важливою умовою становлення й розвитку будь-якої незалежної держави. Україна щодо цього не є винятком. Але в епоху комп'ютерів, роботів, верстатів із дистанційним управлінням, коли оновлення технічних знань здійснюється за лічені місяці й саме інтелект орієнтований не так на сприймання, опанування, як на створення найсучаснішої техніки й технології, визначає економічну могутність будь-якої країни, задаватися метою формувати покоління, яке виховане на традиціях, так би мовити, гуманітарних, а не науково-технічних, принаймні короткозоро. Як зазначає професор Інсбургського університету З. Млинарж, "одна лише мікроелектронна революція загрожує підірвати теперішню роль найманої праці, а, в певному розумінні, й людської праці в житті суспільства. За оцінками спеціалістів, протягом двадцяти років можна очікувати, що 20 – 50% робочих місць, які пов'язані сьогодні з фізичною або елементарною розумовою (канцелярською) працею, замінять автомати й обчислювальна техніка. Це спричинить непередбачені суспільні наслідки: сьогоднішнє велике промислове виробництво руйнуватиметься так, як колись воно само руйнувало дрібне виробництво, ремесла, мануфактури"[12].

Ось чому вже сьогодні треба чітко передбачати ті неминучі соціальні наслідки, котрі спричинює технологічна, насамперед мікроелектронна, революція, які істотно змінюють наші уявлення про місце й роль як фізичної, так і розумової праці в умовах становлення ринку й громадянського суспільства. Суспільство XXI ст. будується на інформаційній, постіндустріальній техніці й технології, на принципово нових моделях виробництва та споживання, на перетворенні фізичної праці на різновид розумової, управлінської, науково-технічної творчості – в одну із форм виробничої праці. У цьому плані слід сказати, що К. Маркс вважав, що робітничий клас здатен поховати капіталізм, але в реальному житті, навпаки, капіталізм поховав робітничий клас, оскільки "інформація та знання, – наголошує відомий німецький філософ Р. Дарендорф, – стали тепер засобом виробництва, які заступають багато видів фізичної праці"[13] і виступають у якості суттєвої ознаки сучасного глобалізованого суспільства.

Отже, нині доцільніше говорити не так про духовне відродження українського суспільства (що само собою дуже важливо), як про його інтелектуальне зростання й розвиток, що цілком відповідає вимогам сучасної технологічної революції, на використанні досягнень якої треба будувати справді незалежну, економічно розвинуту соціальну, правову державу. Якщо ж ігнорувати або недооцінювати цю важливу умову, то в недалекому майбутньому може настати інтелектуальний колоніалізм, страшним передвісником якого є, на наш погляд, негативний процес "втрати умів", який щодня набирає силу, про який ми вели мову в попередньому розділі нашого монографічного дослідження.

Усе це є свідченням украї негативної тенденції, а саме – що інтелектуальна праця в нашому

суспільстві стає непрестижним заняттям, а це не може не руйнувати соціальний механізм функціонування трудових відносин.

Водночас, незважаючи на якісні зміни, які відбуваються в сфері праці й трудових відносин під впливом технологічної, насамперед мікроелектронної, революції та мають принципові соціальні наслідки, праця сама по собі як докладання фізичних та інтелектуальних зусиль, як творчий процес, у якому особистість самореалізує, самостверджує себе, ніколи не перестане бути визначальною сферою життєдіяльності суспільства. М. Степико зазначає: "Аналіз сучасної ситуації показує, що її можна характеризувати лише як перехідну – адже праця лишається сутнісним моментом як ціннісно-нормативної сфери, тобто сфери культури, так і соціальної, будучи передусім важливим чинником соціального статусу людини"[14].

У цьому зв'язку особливої актуальності набуває питання про пошуки самобутніх, таких, що спираються на глибокі історичні традиції (і не останньою чергою в сфері трудових відносин), шляхів переходу українського суспільства як від соціалізму до капіталізму, так і, зрештою, до постіндустріальної стадії розвитку. Звісно, звичайне копіювання, механічне запозичення досвіду західних країн аж ніяк не відповідає поступу українського суспільства на шляху соціально-економічного, духовного прогресу. У даному випадку, розвиваючи й стверджуючи національні традиції колективізму в сфері трудових відносин (особливо в аграрному секторі), не можна не звернути увагу на положення академіка Н. Моїсеєва про те, що серед усіх світових культур у найближчому майбутньому певну перевагу матиме "японська цивілізація, колективізм і дисципліна особистості якої дають можливість легше пристосуватися до умов, що змінюються"[15]. Все це актуалізує проблему місця й ролі общини у формуванні в українського (як і в усіх православних) народу колективістського (але не в радянському розумінні цього слова) ставлення до праці, що за низкою параметрів відрізняється від колективізму японського суспільства, котре здійснило впродовж життя одного покоління різкий стрибок на шляху науково-технічного й соціального прогресу.

У контексті нашого аналізу проблеми про місце і роль общини у формуванні колективістського ставлення до праці як критерія розвитку трудових відносин, підкреслимо, що досить цінний матеріал можна почерпнути з листа економіста Н. Даніельсона Ф. Енгельсу від 2 (24) березня 1892 р., де наводиться факт про те, що саме в умовах бурхливого розвитку капіталізму в Росії після 1861р. поділи общинних земель були до певної міри припинені – переважно у чорноземній смузі, але через яких-небудь 20-25 років вони були поновлені. В низці випадків, приватні землевласники відмовлялись від своїх прав на користь общини і згодом отримували наділи як члени общини [16].

Якраз із поглядів про шляхи, методи, темпи та інтегрованість общини в капіталізм розгорнулася непримірна полеміка двох полярних ідейних течій – народництва і марксизму, яка визначила, значною мірою, перемогу останньої і багато в чому розвиток наступних подій ХХ ст. з його ідеологічними догмами і стереотипами мислення саме в російському, радянському варіанті.

При цьому слід зазначити, що "з усіх європейських країн тільки в Московщині та в східній Україні ми спостерігаємо широкий розвиток общинного користування землею, цеб-то такого, коли землею котра належить якомусь трудовому союзом, яко цілому, користуються (працюючи) окремі члени цього союзу"[17].

Ґрунтуючись на твердженні відомого економіста кінця ХІХ – початку ХХ ст., М. Туган-Барановського, зазначимо окремо факт наявності, функціонування общини саме на східній Україні, що наклала свій відбиток на формування колективістського, кругового, пізніше радянського ставлення до праці, що, певним чином, відрізняється від індивідуально-зацікавленого, особистісного ставлення до праці, властивого, як відомо, західному, особливо галицькому, регіону країни.

У цьому зв'язку досить дискусійним виглядає категоричне твердження В. Москальця про те, що "не було у нас спільнот на зразок російського "мира", общини з її круговою та іншими особливостями колективізму, які розквітли за умов соціалізму"[18]. В тому то і справа, що ті особливості колективізму, про які згадує В. Москалець і які розквітли в умовах соціалізму якраз не на пустому місці і багато в чому базувалися саме на тому общинному користуванні землею, яке мало місце в Україні, особливо у східному регіоні. Категоричність висновку В. Москальця про те, що не було в Україні спільнот на зразок російської общини, аж ніяк не узгоджується з положенням І. Франка про

те, що ще на початку XIX ст. "...в багатьох місцях Буковини земля була власністю громади, а найстаріші, або голови громади розподіляли цю землю періодично між членами громади для тимчасового користування"[19]. Отже, якщо в Росії було лише володіння землею, то в Україні мала місце і власність на неї, що обумовлювало певні відмінності функціонування сільських общин. Але ця обставина аж ніяк не може бути аргументом для висновку, який вище обґрунтовує В. Москалець.

Трудова, як і вся соціальна сфера українського соціуму, сформувалась під істотним впливом комунальної, колективістської основи, а тому колективний спосіб трудової, як і взагалі соціальної організації українського народу, змінити за короткий історичний час не так і легко. І взагалі, постає питання, чи варто це робити, оскільки тоді мова вже буде йти не тільки про український, східнослов'янський соціум, скільки про маргінальний.

Автор поділяє позицію тих вчених, які наголошують на тому, що дано українцям від природи, а саме "їх громадянський, общинний спосіб буття, вони мають зберегти, безперечно, вдосконаливши його. Якщо ж цього не станеться, то перетворяться вони на цивілізованих маргіналів європейського або американського зразка"[20].

У цьому плані слід зазначити, що лише поєднання в українському соціумі засад колективізму та розумного індивідуалізму, що багато в чому знаходить свій прояв у ставленні до праці, є тим реальним шляхом, який має привести до утвердження в суспільстві дієвих громадянських структур. Все це говорить про необхідність подальшого осмислення соціального механізму функціонування трудових відносин, які багато в чому ґрунтуються на відповідальному, зацікавленому, хазяйському ставленні до праці. Останнє ж може проявляти себе як на засадах індивідуалізму, так і колективізму.

Саме специфіка розвитку трудових відносин українського суспільства полягає в тому, що вони, як відомо, в силу історичної долі часто-густо поєднують у собі засади колективізму та індивідуалізму. Все це вказує на суто український, для якого характерні як традиції індивідуалізму, так і колективізму, шлях становлення і розвитку ринкових, власне, капіталістичних відносин.

Потрібно особливо підкреслити, що в Україні, як і в Росії кінця XIX – початку XX ст., за ідейним протистоянням народників та марксистів щодо історичної долі общини точилась боротьба "між двома способами виробництва: селянським, розвиток якого свідомо затримується, проте яке має всі шанси пустити більш глибоке коріння, а, отже, бути більш міцним і йти іншим шляхом, цілком штучним, вирощеним в теплиці, вирощеним за рахунок селянства, тобто більшості народу, але незважаючи на це, ми продовжуємо підтримувати його та сприяти йому. Здається, наше улюблене дітище – капіталізм, – підриваючи основи селянської промисловості, але не маючи ні зовнішнього, ні внутрішнього ринку, не має стійкого ґрунту для свого розвитку"[21].

Як бачимо, в цьому твердженні ідеолога ліберального народництва Н. Даніельсона чітко простежується думка про два шляхи виробництва, а саме: селянського на традиціях общини та капіталістичного, немовби відторгнутого всім укладом суспільного буття, яке обумовлює в кінцевому рахунку такі два вектори розвитку як общинний та буржуазний.

За цими двома способами виробництва, двома шляхами історичного розвитку стояли відповідні соціально-класові структури. Як показав історичний досвід радянського часу, живе, що розвивається, і перебуває в постійному русі, суспільство – організм було в кінцевому рахунку витіснено державним насильницьки створеним на догоду соціалістичним догмам, суспільством-машиною, позбавленою можливості саморуху, детерміновану значною мірою недосконалістю соціального механізму функціонування трудових відносин, відсутністю мотивації праці народу. У зв'язку з цим доречно навести думку Г. Плеханова про те, якщо революціонери, які взяли владу будуть шукати спасіння в ідеологах авторитарного комунізму, привношуючи в них тільки ту видозміну, що "замість перувіанських "синів сонця" та їх чиновників, національним виробництвом буде завідувати соціалістична каста, то за такої опіки народ остаточно втратив би всяку самобутність, лише завдяки виникненню тієї ж самої економічної нерівності, усунення якої було б безпосередньо метою революційного уряду"[22].

Попередження Г. Плеханова про можливість переродження соціалізму в Радянській Росії збулося, і не в останню чергу тому, що в трудових мас, особливо молоді, впав авторитет чесної, високоякісної, надійним шляхом матеріально і морально стимулюючої праці з боку держави, що привело до

формування у народу байдужого, негативного ставлення до праці. В цьому плані представляють особливий інтерес дані соціологів про бачення у вісімдесяті роки чехословацькою молоддю основних недоліків соціалізму. Так, "38,4% опитуваної у Чехословаччині молоді основними недоліками соціалізму вважали погане ставлення до праці, низьку трудову мораль, 36,6% – недооцінку неформальної трудової ініціативи та участі трудящих в управлінні"[23].

Саме завдяки жорсткій регламентації усього суспільного життя взагалі і трудового зокрема, соціалістична держава, маючи монополію на владу, власність та істину, сформувала у широких верств працездатного населення, насамперед молоді, незацікавлене, байдуже, негативне ставлення до праці, що призвело у значній мірі до краху усієї радянської системи.

У цьому плані слід звернути увагу на цікаве положення І. Франка, яке певною мірою співзвучне з наведеними вище рядками Г. Плеханова, що та держава, яка встановлюватиме жорстку регламентацію всіх сфер життя суспільства і, в першу чергу, трудового, тобто вдається до здержавлення як трудового, так і приватного зрештою життя особистості, прирікає себе на загибель. Держава, пише І. Франко, яка "знаючи потреби всіх своїх горожан, регулює... кільки кожний чоловік має працювати, а кільки спочивати, ... кінець кінців може дійти й до того, кільки в ній людей має родитися"[24].

Таким чином, у суспільстві так званого державного соціалізму, важливі негативні риси якого були передбачені І. Франком і Г. Плехановим, повсюдно посилювалась боротьба у сфері розподілу та перерозподілу матеріальних і духовних цінностей. Її контролювала соціалістична каста управлінців, яка знищила всі позитивні риси общинної, колективістської у своїй основі праці, та відповідно хазяйського, небайдужого ставлення до неї.

Соціалістична держава під гаслом боротьби проти соціальної нерівності на практиці створила умови для розповсюдження настроїв зрівнялівки, утриманства, споживацтва серед мільйонів трудящих. Вони зрештою почали сприймати колективну, соціалістичну власність, як нічийну, що не було притаманним общині, общинному землеволодінню, котре трималось багато в чому саме на майновій нерівності. "... Державі не завдає жодної шкоди, – пише Ф. Гегель, – виникаюча з майнової нерівності нерівність частки участі громадян в державних видатках, більш того, на ній заснований державний устрій нового часу"[25].

Намагання соціалістичної держави раз і назавжди покінчити з майновою нерівністю в суспільстві стали основою всіх соціальних експериментів, які насамперед боляче вдарили по селянству, яке так і не позбавилось у певній мірі общинних, колективістських традицій у сфері праці та трудових відносин. У цьому зв'язку не можна не відмітити ту обставину, що К. Маркс і Ф. Енгельс не заперечували саме за допомогою розвитку общинних традицій можливості проходження некапіталістичного шляху розвитку в результаті того, що "якби в момент звільнення селян, селянська община була відразу поставлена в нормальні умови розвитку,... то ніхто не став би тепер роздумувати з приводу "історичної неминучості" знищення общини: усі визнавали б у ній елемент відродження російського суспільства..."[26].

Якби Україна пішла подібним шляхом, могла б, ймовірно, підняти до висот соціального прогресу, уникнути тих великих нічим не виправданих людських, матеріальних, моральних жертв, на які таким рясним, на превеликий жаль, видалось ХХ ст. Саме за рахунок селянства, урізання до неможливості всіляких фондів та лімітів для села, були по суті здійснені й індустріалізація, і відбудова народного господарства після Великої Вітчизняної війни, розвиток промисловості, будівництво нових та стрімкий ріст старих міст у радянський час.

У цьому плані не позбавлений глузду і той безкомпромісний захист М. Чернишевським, іншими революційними демократами, общинного володіння землею, необхідності його збереження, яке прямо пов'язано з надіями на перемогу селянської революції та безоплатну передачу всієї землі селянам. Тільки при цій умові М. Чернишевський допускав можливість поєднання общинного володіння землею з общинним виробництвом, що за його глибоком переконанням могло покласти початок розвитку країни соціалістичним шляхом [27], і не в спотвореному, сталінському варіанті.

Більш того, не можна не сказати, що Ф. Енгельс, як і К. Маркс, не заперечував некапіталістичний шлях розвитку Російської імперії, складовою частиною якої була і Східна Україна, але разом із тим реально уявляв ту "ціну", ту "плату" за її входження у коло капіталістичних, ринкових перетворень у

кінці XIX століття, оскільки "процес заміщення не менш 500000 поміщиків і коло 80 мільйонів селян новим класом буржуазних земельних власників може бути здійсненим лише ціною жахливих страждань та потрясінь"[28].

Історія розпорядилась так, що український, російський, білоруський та інші народи Російської імперії не раз, а двічі пройшли за понад три чверті століття кроваве, трагічне знищення багатомільйонних селянських мас за капіталістичного і соціалістичного розвитку. Сьогодні Україна втратить трансформується в соціально орієнтованому, ринковому напрямі. Тут якраз і виявляється одна з найважливіших особливостей становлення соціального механізму функціонування трудових відносин на сучасному етапі, оскільки саме ставлення до праці багато в чому своїми коренями сягає в общину, колгосп, радгосп, радянську фабрику. В руслі наших роздумів вкрай важливим є теза про те, що сьогодні в Україні "відносини на селі, багато в чому мають общинний характер"[29].

Отже, вести сьогодні мову про формування хазяйського, небайдужого ставлення до праці як критерія розвитку трудових відносин в умовах становлення ринку поза аналізом історичної ролі общини та колгоспного ладу вкрай проблематично. Більш того, потрібність подальшого осмислення місця і ролі общини в історичному розвитку українського суспільства обумовлено також і тим, що сьогодні на весь зріст постала проблема усвідомлення шляхів формування власної, суто української моделі регулювання соціально-трудова відносин, відмінної за багатьма параметрами від англосакської чи китайської. Разом із тим слід зауважити, що в Україні лише розпочинається створення базових засад національної моделі регулювання соціально-трудова відносин. "Фахівці стверджують, – зазначають автори навчального посібника "Економіка праці й соціально-трудова відносин", – що орієнтуючись більшою мірою на європейську модель, необхідно враховувати історію попереднього розвитку, національні традиції, прогнозовані тенденції соціально-економічного зростання країни"[30]. Воно можливо лише за умови виникнення потужного прошарку працюючих власників із зацікавленим, хазяйським, небайдужим ставленням до праці. Відомо, що наявність реального власника із творчим ставленням до праці є найважливішим показником цивілізованих ринкових відносин. Але в Україні ми маємо досить серйозні перешкоди на шляху формування як реального власника, так і творчого, пошукового, зацікавленого ставлення до праці як найсуттєвішого компонента соціального механізму функціонування трудових відносин.

Серед цих перешкод слід відмітити, по-перше, досить стійке відчуження значної частини українського суспільства від приватної власності. У суспільній свідомості нашого народу, особливо осіб старшого та похилого віку, навіть поняття "власник", "багатий" сприймаються з яскраво вираженим негативним відтінком. 74 роки свого існування радянська влада вела нещадну боротьбу з "родимими плямами капіталізму", "пережитками капіталізму", під якими розумілись прагнення збагатіти, стати власником, жити сьогодні краще, ніж учора. Ринковому менталітету українського народу радянська влада завдала серйозних деформацій, які є об'єктивною умовою, що виступає у якості історичного гальма на шляху становлення громадянських структур, які саме і базуються, по великому рахунку, на приватній власності, священному, недоторканому ставленні до неї.

У наш час є всі підстави говорити про наявність в українському соціумі вже "пережитків", "родимих плям" радянського соціалізму, який не витримав випробування часом. І наявність утриманських настроїв, негативне ставлення до праці мільйонів людей є проявами цих "родимих плям" командно-адміністративної системи.

По-друге, та досить сильна протидія запровадженню приватної власності, насамперед, на землю з боку частини селянства, колишньої колгоспно-радгоспної номенклатури істотно перешкоджають формуванню реального власника та творчого, хазяйського, зацікавленого ставлення до праці, поза яким не можуть ефективно функціонувати як цивілізований, а не гендлярський ринок, так і соціальний механізм трудових відносин.

Разом із тим етика, притаманна колективним господарствам, у першу чергу на селі, є досить далекою від копіткої, чесною, високопродуктивною праці, культура якої значною мірою несе у собі відбиток саме общинних трудових традицій. У цьому плані слід зазначити, що історії відомі приклади, коли традиційна культура та заснована на ній культура праці, які базуються на принципах общини без серйозних соціальних потрясінь та катаклізмів досягла вершин сучасного науково-технічного

прогресу, зберігаючи свою самобутність, колорит, самооснову.

У даному випадку мова йде про цивілізацію Японії, яку за всіма параметрами можна віднести до традиційного типу, але за багатьма показниками сучасної технологічної революції вона залишила позаду Західну Європу, водночас не ставши "західною" країною. Головні мотиви, внутрішні стимули, в першу чергу трудової поведінки японців не так вже й змінилися з часів сегунів. "Та ж відданість традиціям і старшим, те ж прагнення до гармонії, – підкреслює академік Н. Моїсеєв, – не втратити контактів, притаманних общині, те ж піклування патрона про своїх службовців аж до спільних випивок... І їх цивілізація орієнтована на виховання, освіту і колективні форми діяльності значно більше, ніж євро-американська"[31].

Ось чому сьогодні реальністю є та обставина, з якою не можливо не рахуватися українському суспільству, яке трансформується від адміністративно-командної системи до ринкової, що саме "в багатстві та індивідуалізмі закладено дуже небезпечне коріння зла, яке прийдеться викорчувувати. Причому самим американцям. А це буде дуже нелегко! А якщо все залишиться по-старому, то гірше буде всім. До того ж потенційні можливості індивідуалізму вже, мабуть, близькі до вичерпання"[32].

Тому безоглядна орієнтація на американську культуру, спосіб життя, просякнутий саме духом крижаного індивідуалізму, сприйняття їх як еталону, може вже найближчим часом обернутись для українського народу не стільки матеріальними, скільки духовними, моральними втратами. У цьому зв'язку не можна не сказати, що "чимало прикрого, трагічного в нашій історії пов'язане саме з індивідуалізмом. На жаль, він значною мірою знаходив вияв у відчуженні від спільності, нехтуванні ідеєю беззастережного служіння спільній справі, піднесенні особистого над національним, у підступному егоїзмі, сваволі, пихатості, підступності, заздрісності, зневазі, тощо"[33].

Слід зазначити, що відмічені риси індивідуалізму, який має місце на українському ґрунті, не дають підстав, на наш погляд, ототожнювати його з індивідуалізмом, притаманним західним народам, зокрема американському. По-перше, індивідуалізм західноєвропейських країн, США багато в чому ґрунтується саме на протестантській етиці праці, згідно якої ані високий соціальний статус, ані матеріальне багатство не дають права особі байдикувати, бездумно і марно витратити час, що є одним із тяжких гріхів віруючого. В основі протестантської етики праці лежить теза про те, що незалежно від високого соціального становища особа має постійно трудитися як фізично, так і розумово, бути чесною, справедливою та добропорядною.

Драматизм нашої сучасної економічної, соціально-політичної та й духовної ситуації, полягає в тому, що ми нібито будуємо ринкову економіку, формуємо систему відповідних духовних цінностей (а ставлення до праці – це одна з фундаментальних матеріально-духовних основ будь-якого суспільства) з антиринковим менталітетом нашого народу, який бере свій початок з общини, громади, колгоспу, радгоспу, радянської фабрики, соціалістичного трудового колективу. В цьому плані логічно постає питання про те, на яких духовних засадах колективізму чи індивідуалізму ми маємо створювати ринок, власне, капіталізм не минулих століть, а сучасний, який базується на досягненнях науково-технічного прогресу та на загальнолюдських цінностях. При цьому будемо пам'ятати, що ринок, капіталізм у сучасних західноєвропейських країнах, США, які є для нас сьогодні орієнтиром у подальшому просуванні до загальнолюдських цінностей, створювалися не одне століття при переважанні у суспільній свідомості мас саме ринкового менталітету, ядром якого є священне ставлення до приватної власності, яка є основою у формуванні індивідуалізму як соціально-психологічного, соціально-економічного, духовного феномена. І зовсім не випадково, що уся система духовних цінностей США, західноєвропейських країн тримається на протестантській етиці, яка, власне, і створила західну цивілізацію.

Протестантська етика як наріжний камінь духовного і матеріального буття США, західноєвропейських країн, зрештою, відкидає принципи колективізму як фундамент радянського соціалізму і служить надійною основою зростання продуктивності праці, поза якою неможливе еволюційне функціонування громадянського суспільства. Відтак, німецький соціолог Макс Вебер не без підстав зазначав, що при аналізі саме рівня розвитку продуктивності праці в геополітичному аспекті остання має тенденцію зменшуватися від Заходу на Схід, і німці, скажімо, мають за цим показником найвищу характеристику в Європі, а росіяни – найнижчу. Українці ж займають у цій

градації передостаннє місце.

Отже, якщо західноєвропеєць, американець сьогодні демонструє, як правило, хазяйське, відповідальне, зацікавлене ставлення до праці, що і знаходить своє матеріальне втілення у випуску відповідних товарів, які конкурентноздатні і відповідають, як відомо, вимогам науково-технічного прогресу, то українець в умовах системної кризи зайнятий не стільки проблемами удосконалення виробництва, підвищення свого кваліфікаційного рівня, розвитку, удосконалення свого духовного "я", скільки питаннями виживання, адаптації до якісно нових соціально-економічних, соціально-політичних, духовних засад функціонування сучасного українського суспільства, які принципово відрізняються від тих, що мали місце ще років п'ятнадцять - двадцять тому.

Адже ринок висуває принципово нові вимоги і, в першу чергу, у сфері трудових відносин людям, що мають, як відомо, у своїй масі діаметрально протилежну шкалу цінностей, тобто соціалістичну, що відкидає нерідко індивідуалізм, відповідальне, творче ставлення до праці.

По-друге, аналізуючи відмінні риси індивідуалізму американського, західноєвропейського, який базується на протестантській етиці праці, від індивідуалізму, що має місце на українському ґрунті, слід особливо підкреслити, що формуванню небайдужого, хазяйського ставлення до праці в українського трудівника сприяло те, що народним ідеалом є саме господарська, багато в чому трудова діяльність, її перевага над іншими. І зовсім не випадково відомий український письменник Марко Черемшина в оповіданні "Ласка" слушно показав саме те, що для селянина найголовнішим, найціннішим у житті є праця на землі-годувальниці. Так, засуджені до місячного ув'язнення за участь у якихось зборах група селян, щоб не втратити дорогий весняний час, тобто можливість робити на землі, дають директорів тюрми хабара, щоб він дозволив відбутися ув'язнення взимку, до початку польових робіт. "...Не збавляйте нас божої весни, – пише Марко Черемшина, – і прийміть нас до того смучого криміналу, найми ... свою кару відбудемо, заки земля божа осушиться та й нагріється"[34].

Свідчення, що для українців з усіх сфер людської діяльності саме господарська, а стало бути і трудова, є пріоритетною, виступає, як зазначає В. Крисаченко, культ Плуґа, тобто знаряддя праці, за допомогою якого землероб вирощує хліб і до хліба. Як слушно вважає дослідник, саме плуг виступає "об'єднуючим началом головних стихій та сфер Універсуму. В своєму онтологічному втіленні він є засобом переходу від світу неорганізованого, хаосу (як традиційно розуміли природу) до світу впорядкованого, організованого, від світу природи до світу людини"[35].

Отже, праця як процес і результат, матеріалізований у конкретній продукції та послугах, визначають у кінцевому підсумку перехід від світу природи до світу людини, який поза працею як потреби життя існувати не може. Але потреба в праці має місце лише на основі зацікавленого, творчого, хазяйського ставлення до неї як важливого компонента функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах ринку та громадянського суспільства.

Таким чином, розглядаючи питання про соціальний механізм функціонування трудових відносин крізь призму ставлення до праці, не можна не відмітити, що дане ставлення може виявитися під кутом домінування індивідуалізму в системі ринкових, капіталістичних відносин, чи колективізму, поживним середовищем якого є обшинні, колективістські традиції, котрі мають місце як за капіталізму (про що свідчить історичний досвід Японії), так і за соціалізму.

Показово, що в матеріалах міжнародної конференції ООН з питань навколишнього середовища й майбутнього розвитку цивілізації, що відбулася в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) на рівні глав держав та членів урядів, прямо сказано, що ні капіталізм, ні казармений соціалізм не мають майбутнього. Натомість перспективним є демократичне, соціально орієнтоване суспільство.

Більш того, як зазначалося на цій конференції, нині вже не можна врятувати людство у межах ринкової системи, яка саме ґрунтується на приватній власності. Остання ж функціонує на прагненні до нестримного зростання споживання і постійно генерує різке майнове розшарування суспільства, викликає та загострює існуючі соціальні суперечності та конфлікти. "... Людству, – підкреслює С.Мочерний, – потрібна нова модель соціально-економічного розвитку, яка має спиратися на підйоми централізованого регулювання на рівні окремої держави і світової співдружності в цілому, а також на інтегровані інтереси суспільства і лише потім на інтереси приватного підприємства"[36]. В цьому плані заслуговує на увагу оригінальний підхід у осмисленні тих точок зіткнення, які, безумовно, є між

капіталізмом і соціалізмом. Відомий український економіст М. Лангштейн у цьому зв'язку пише, що поняття "соціалістичного капіталізму" орієнтує на те, що основне в такому "гібриді" – збереження позитивних якостей капіталістичної системи за безумовного забезпечення соціальної справедливості, якої в "чистому" капіталізмі немає і не може бути внаслідок нетрудової непомірної диференціації грошових доходів"[37].

Саме такої диференціації грошових доходів і мав уникнути, або, у крайньому разі, звести її до мінімуму Уряд України від самого початку ринкових перетворень, що б позитивно сприяло процесу формування у мільйонів працездатних людей небайдужого, відповідального ставлення до праці як компонента соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах становлення ринку та громадянських структур. Але, на жаль, практика останніх років будівництва незалежної Української держави до Помаранчевої революції свідчить про зворотнє. Так, згідно результатів соціологічного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України та фірмою "Соціс", у 2002 році 72% громадян України оттожнювали себе з "найнижчим прошарком" суспільства, у той час як 6% відчували себе злиденними, 40% – бідними і 27% – біднішими за середніх, а 22% пересічних українців вважали себе середніми і лише 5% зарахували до трохи заможніших середніх – 4%, заможних – 1% і багатих 0,1%. Згідно даних соціологів, три відсотка громадян нерідко не мали грошей на їжу; навіть інколи жебракували, ще 10% не вистачало харчів, вони часом голодували, ще 49% вистачало коштів на продукти харчування [38].

При цьому слід сказати, що починаючи з січня 2001 р. щомісячні темпи приросту реальної заробітної плати порівняно з відповідним періодом попереднього року стабільно перевищували 10%. За останні 4 роки вона зросла більш, ніж удвічі, тільки у 2005 році – на 20,3 % [39]. І якщо взяти дані про стан заробітної плати в Україні за останні роки, то необхідно зазначити, що згідно розрахунків Міністерства праці і соціальної політики номінальна заробітна плата у березні 2007 року становила 243 \$ [40], а в Польщі, згідно оцінок економічного відділу посольства республіки Польща в Україні – 920 \$ [41], що свідчить про низький рівень мотивації праці в Україні і відносно високий у Польщі, якій не властивий такий значний рівень майнового розшарування населення, що притаманний сучасній Україні.

Слід зазначити, що у грошових доходах населення скорочується питома вага офіційної зарплати, що значною мірою унеможлиблює, з одного боку, повсюдний прояв зацікавленого, особистісного, хазяйського ставлення до праці, як критерія розвитку цивілізованих, а не гендлярських ринкових відносин, а з другого – істотно деформує соціальний механізм функціонування трудових відносин, у якому саме зарплаті належить найголовніше місце. Якщо простежити динаміку цього негативного процесу, не притаманного західному суспільству, то треба наголосити, що у 1990 р. частка зарплати у доходах сімей становила 67,5% [42], в 1997 р. – 51,1%, а в 1998 р. – 47,2% сукупних доходів [43].

При цьому необхідно враховувати те, що частка зарплат і пенсій у ВВП зменшилась за роки існування незалежної української держави з 58,8% до 27%, не дивлячись на те, що частка прибутків у ВВП України виросла з 21% до 41% (для порівняння – в економіці розвинутих держав частка зарплат і пенсій у ВВП становить 60 - 80%) [44].

Таким чином, наведені дані про стан зарплати в Україні як важливого фактора функціонування соціального механізму трудових відносин, яскраво свідчить про наявність в українському соціумі досить значних масштабів нелегального тіньового сектору економіки, який в значній мірі генерує подальше майнове розшарування суспільства, яке сьогодні виступає як реальна загроза національної безпеки країни.

Більш того, всі декларації провідних політичних сил країни про істотне підвищення соціальних стандартів, насамперед зарплати, до європейського рівня залишаються практично нереалізованими, якщо дохід вітчизняного неформального, тобто тіньового сектора економіки, й надалі буде в 4 рази більшим, ніж легального [45]. Саме ця обставина є істотним гальмом на шляху України в Європу, становлення й розвитку цивілізованих ринкових трудових відносин та повсюдного утвердження демократичних інститутів сучасного українського суспільства.

Разом із тим варто сказати, що в основу Нового курсу Ф. Рузвельта, який вивів країну з тяжкої соціально-економічної, політичної кризи під час Великої депресії, був як раз покладений принцип

подолання, уникнення істотного майнового розшарування американського суспільства, яке загрожувало існуванню демократичних інститутів США. В зв'язку з цим Ф. Рузвельт у промові 4 липня 1929 р. наголосив: "Якщо американці подібно їх предкам у період війни за незалежність не піднімуться проти "нового економічного феодалізму", то в кінцевому рахунку власність зосередиться в руках небагатьох, а "переважна більшість народу стане рабами"[46].

Ф. Рузвельт та прихильники реформаторського курсу вели боротьбу як проти небезпеки того, що помилково розумілось як соціалізм, так і проти так званого "консервативного капіталізму". Прихильники останнього не усвідомлювали, що згорання реформ в економіці, припинення боротьби з бідністю, майновим розшаруванням суспільства, може об'єктивно призвести до революції на зразок жовтневої у Росії у 1917 році. Тому цілком закономірно, що Ф. Рузвельт у листі до одного з конгресменів США в середині 30-х років писав, що привабливість комуністичних ідей зростатиме, якщо не підтримати принципи демократії і свободи. В країні, зазначав президент США, існує "не лише загроза комунізму, але й така ж загроза концентрації всієї економічної, політичної влади в руках тих, кого стародавні греки називали олігархією"[47].

Таким чином, Ф. Рузвельта не без підстав хвилювали дві загрози американському суспільству – концентрація влади і власності в руках небагатьох, а також комунізму. Він вважав, що вони здатні підірвати ринкові цінності, знищити громадянські структури, які спираються на реального, масового власника. А без такого власника не існує творчого, хазяйського, відповідального ставлення до праці широких верств працездатного населення.

У наш час із уст політиків досить часто можна почути описи про зовсім недалеке майбутнє соціально-економічного розвитку України на зразок, скажімо, Канади або Швеції. Наскільки це реально? Проаналізуємо структуру економіки тієї ж Швеції. 90% всієї промисловості припадає на приватний сектор, 75% сільгосппродукції проходить крізь закупівельні, переробні, торгівельні кооперативи. Загалом із кооперативним рухом пов'язані дві з кожних трьох сімей країни. Приватно-капіталістична основа господарства добре уживається з суспільною формою перерозподілу. Так, на заробітну плату та інші виплати (суспільні фонди споживання) витрачається 70% валового продукту, капіталу залишається близько 30% [48]. Отже, будуючи громадянське суспільство, ми не маємо права відкидати механізми суспільної форми перерозподілу. Сьогодні вони мають бути вмонтовані у приватно-ринкове господарство з урахуванням усіх соціально-економічних, політичних умов розвитку України на шляху побудови незалежної демократичної, правової, соціальної держави. Саме це може стати важливим, дієвим фактором подальшого стимулювання праці, залучення до неї широких мас населення.

Слід пам'ятати, що саме низька мотивація праці, відсутність реального механізму залучення до неї, насамперед молодого покоління, і стало однією з причин краху радянської моделі соціалізму.

На наш погляд, ленінське положення про те, що "залучення до праці – найважливіша і найтрудніша проблема соціалізму"[49], аж ніяк не втратило своєї актуальності у контексті тих якісних зрушень у суспільстві, які відбулися за останні десять років. По великому рахунку наведена ленінська ідея так і не була втілена в практику соціалістичного будівництва, оскільки переважна більшість людей була відчужена від державної, колгоспно-кооперативної власності і сприймала її як "казенну", "нічийну", "чужу", що накладало свій негативний відбиток на ставлення до праці не як до потреби життя, а лише як засіб до існування.

Ці негативні явища, породжені радянським соціалізмом, нині у сфері соціальних відносин набувають характеру суперечності між звичкою працювати абияк, "як колись" і орієнтацією на те, щоб споживати якомога більше та користуватися благами життя "як в цивілізованому, західному суспільстві", дивитись на державне "як чуже", "не моє" і намагатися "урвати" від нього побільше з метою власного збагачення. "Праця і відповідальність, моє і наше, державне і особисте у свідомості пересічної особистості, – слушно зауважують В. Андрущенко і В. Сапарін, – набули таких моральних характеристик, які не вкладаються ні в колишній "Моральний кодекс...", ні в традиційну для капіталістичного світу "Протестантську етику" Макса Вебера"[50].

Отже, і нинішні реформи не принесуть очікуваних позитивних результатів, якщо залучення до праці мільйонів працездатних людей не буде здійснено на практиці в результаті якісних змін,

насамперед, у суспільній свідомості сучасного українського суспільства щодо місця і ролі праці в житті держави і особи, підвищення її авторитету, шляхом належного матеріального і морального стимулювання. Треба постійно пам'ятати, що існує в принципі два шляхи, два способи залучення мільйонів людей до праці.

Перший – це демократичний, заснований на визнанні людини як особистості, котра має широке коло потреб, належне місце серед яких займає потреба в творчій праці, в процесі якої трудівник реалізує, стверджує себе. Саме в умовах становлення ринку та громадського суспільства і має розгортатися цей процес, який неминуче, хай не завтра, як цього всім нам хотілось би, але приведе до добробуту, злагоди, шанобливого ставлення до людини праці, фахівця, класного майстра своєї справи, коли не має місця халтурі і оковамилюванню, дармоїдству, і споживацтву. Але при цьому дуже небезпечним є те, що буде замовчуватися, так би мовити, певна ймовірність другого шляху, засобу залучення до праці, який довів свою антигуманну, антилюдську сутність в умовах панування тоталітарних, фашистських режимів, для яких людина праці – це засіб для реалізації ідей, нерідко маніакальних у своїй суті, які протирічать суті самої людини.

Реальність, жорстокість, порою невідворотність історичних подій у тому і виявляється, що часто-густо під гаслом лозунгів про свободу особи, створення "життєвого простору" для життєдіяльності певної нації до влади приходять фашистські сили, які вже на практиці здійснюють, несучи смерть і горе мільйонам людей, "ідею знищення працею, яка є найбільш придатною"[51]. Звіряча, антигуманна практика гітлерівських, сталінських концтаборів, система знищення саме тяжкою працею на рисових полях Кампучії часів Пол-Пота мільйонів людей і, в першу чергу, представників інтелігенції, "перевиховання" працею останньої в умовах панування ідеології маоїзму у Китаї, не можуть не бути предметом серйозного аналізу, мета якого – не допустити, щоб щось подібне колись би мало ще раз місце. І політики усіх рангів не мають ніякого морального права забувати про ці трагічні сторінки історії людства.

Ось чому особливе значення для осмислення питання про ставлення до праці як критерія розвитку трудових відносин має подальше дослідження причин конфліктних ситуацій у суспільстві, в основі яких лежать певні потреби та інтереси відповідних суб'єктів соціальних відносин – класів, станів, верств, спільностей, нарешті, особистості, які визначають у значній мірі їх соціальну поведінку. Але історія не знає і, напевно, не буде знати прикладів, коли всі без винятку суб'єкти соціальних відносин могли б повністю, на належному рівні задовольнити свої потреби й інтереси, оскільки завжди існують певні обмеження матеріальних та духовних благ, за привласнення і володіння якими завжди йде постійна боротьба, цивілізована або варварська.

Причому в будь-якому суспільстві завжди мають місце протиріччя між інтересами особи, колективу, соціуму, які базуються на суспільному розподілі праці. "Найбільш загальною причиною виникнення протиріч в системі особистих, колективних і суспільних інтересів, – підкреслюють В. Андрієнко і В. Данюк, – є суспільний розподіл праці, який надає праці соціальний характер і викликає в силу цього необхідність розподілу праці на частини, різні за призначенням"[52].

З факту, що стан ресурсів будь-якого суспільства завжди має обмежений характер, впливає те, що відповідні соціальні блага нерідко приймають форму дефіциту, тобто їх не вистачає для задоволення потреб всіх без винятку суб'єктів соціальних відносин. У такому випадку виникає боротьба, конкуренція, конфлікти між певними класами, соціальними верствами, особистостями за панування над джерелами суспільних благ, і, в першу чергу, над їх розподілом та перерозподілом національного прибутку. І в процесі формування громадянських структур, певні суб'єкти соціальних відносин, усвідомлюючи свої політичні, економічні, соціальні, моральні інтереси, ціннісні орієнтації, ведуть боротьбу за те, щоб саме їх стандарти життя були "зразком" для інших, щоб саме їх уявлення про подальші шляхи соціально-економічного розвитку набули певного чітко вираженого політичного курсу.

Тому не випадково, саме в соціальних відносинах, які є відносинами між суспільством і особою, умов праці та побуту, здоров'я та дозвілля, соціальної справедливості та розподільчої політики, ця боротьба набуває особливого забарвлення та гостроти, оскільки ця сфера "включає ще інтереси та очікування, надії та розчарування, солідарність та відчуженість, активність і пасивність,

співробітництво та конфлікти, добробут та бідність, взаєморозуміння та ворожнечу"[53].

Якщо взяти будь-яку соціально-політичну, філософську теорію певного часу, хай це буде марксизм чи позитивізм, лібералізм чи консерватизм, то саме в цій площині розуміння шляхів побудови громадянського суспільства вони відрізняються одна від одної усвідомленням того, якими засобами мирними чи воєнними, парламентськими чи непарламентськими, треба вирішувати конфлікти, які неминуче виникають. У цьому плані особливий інтерес викликає сучасна теорія конфліктів, у створенні якої брали участь багато філософів, соціологів і значний внесок зробив Р. Дарендорф, який на відміну від К. Маркса вважає, що наріжним існуванням класів є політичні, а не економічні фактори.

Монополізація влади одними суб'єктами соціальних відносин та усунення від неї інших є джерелом конфліктних ситуацій у суспільстві. Результатом цього, на думку Р. Дарендорфа, є те, що у підвалинах соціальних відносин міститься влада певних суб'єктів над іншими, що й створює ґрунт для конфліктних ситуацій, які загострюються між ними, коли влада перебуває у порівняно невеликій частини соціуму, а решта не має жодного доступу до неї. На відміну від марксизму, який вирішення будь-яких соціальних конфліктів бачить у насильницькому приборкуванні спрямувань, дій протилежної сторони, Р. Дарендорф вважає, що конфлікти – прояв людської свободи, нормальний стан життя суспільства. Вони можуть вирішуватися у гострій або м'якій формі, залежно від характеру політичної системи, рівня розвитку громадського суспільства.

Зрозуміло, що в умовах тоталітарної, авторитарної держави, конфлікти вирішуються з допомогою репресій, насильницьких дій, щодо "опонентів", а відкрита, демократична система, де існує плюралізм думок, консенсус, співставлення та вибір альтернатив, насамперед у сфері політичних відносин, ніколи не доводить конфлікти до крайнощів, до протистояння та громадянської війни. Рівень демократії у цивілізованому, заможному суспільстві обумовлений істотною вагою та практичними діями активної частини громадськості, якою сьогодні на Заході є середній клас, котрий складає більшість виборців і який зацікавлений у політичній стабільності.

В Україні формування такого класу перебуває в ембріональному стані, оскільки маємо, як підкреслювали вище, велику поляризацію населення на купку багатих та величезну масу бідних, що не може не впливати на формування зацікавленого, небайдужого ставлення до праці, яке виступає важливим критерієм розвитку трудових відносин. Курс же громадянського суспільства, направлений на максимальне залучення саме рядових громадян до дійової співучасті у прийнятті політичних, соціальних рішень, шляхом референдумів, виборів Р. Дарендорф вважає "здоровою та необхідною тенденцією"[54].

Таким чином, теорія конфліктів дає змогу проаналізувати механізм розв'язання та запобігання конфліктів шляхом узгодження, врахування соціальних потреб та інтересів, особливе місце серед яких належить потребі в праці, яка широко виявляється за стабільного розвитку суспільства, відсутності кризових явищ, насамперед в економіці, при достатньо високому рівні життя народу. Разом із тим, не всяке протиріччя веде до конфлікту, а тільки те, що загострилось до межі, за якою з взаємодії воно перетворюється на зіткнення.

Саме такого зіткнення, в основі якого лежать глибинні процеси, які, перш за все, відбуваються у сфері соціальних, трудових відносин, і має уникати сучасне українське суспільство. Важливою передумовою осмислення шляхів виходу з соціально-економічної, політичної кризи суспільства є аналіз взаємодії соціальних і трудових відносин на сучасному етапі становлення громадянського суспільства в Україні. Останні у широкому розумінні, є багато в чому основою для формування нового, ринкового, з притаманним йому хазяйським, відповідальним становленням до праці, типу суспільних відносин в цілому.

Трудові відносини охоплюють "формування механізмів оплати праці та розподіл прибутків, забезпечення соціальних гарантій, умов праці та засобів залучення до неї"[55]. В умовах становлення громадянського суспільства та ринку особливої актуальності набуває проблема залучення до праці на принципово нових засадах функціонування приватної власності широких верств населення, шляхом формування у них хазяйського, відповідального ставлення до праці як істотного компонента соціального механізму функціонування трудових відносин. Ставлення до праці значною мірою фіксує

такі важливі зрізи соціальних відносин, як активність та пасивність, які й знаходять свій вираз через інтереси та очікування, надії та розчарування. Саме у ставленні до праці особистість не лише врешті-решт самовиражає, самостверджує себе, а демонструє свою власну життєву позицію, своє суб'єктивне світосприйняття та світовідчуття.

Академік В. Шинкарук справедливо підкреслював, що у своєму житті ми не так живемо, як переживаємо [56]. Ці переживання значною мірою пов'язані зі сферою праці, трудових відносин, соціальний механізм функціонування яких і містить у собі відповідне ставлення до праці (байдуже чи небайдуже, активне чи пасивне, відповідальне чи безвідповідальне) і під впливом якого, багато в чому формується, відбувається, здійснюється життєвий шлях особистості, детермінантами якого є її потреби, інтереси та ціннісні орієнтації. А вони, у свою чергу, визначаються рівнем розвитку економічних, соціально-політичних, духовних процесів будь-якого суспільства.

У цьому плані не потрібно кликати всіх нас назад до казармового соціалізму, здійснюючи "доганяючи" капіталізм, модернізацію економіки, а необхідно вишукувати шляхи випереджаючої структурної перебудови народного господарства України, входження її самобутніми напрямками у постіндустріальну епоху XXI століття. Звідси постає архіскладна проблема ефективного пошуку принципово нової системи соціально-трудових відносин, яка всіляко відповідає вимогам сучасної технологічної революції з максимальним урахуванням традицій, у першу чергу трудових, українського народу.

Визначаючи оптимальні шляхи входження українського суспільства у систему соціально орієнтованих ринкових відносин, будемо пам'ятати, що істотною рисою сучасного капіталізму, виступає те, що "в ринкових відносинах знаходиться лише 10-12 % населення"[57]. Ось чому особливої актуальності набуває питання про формування принципово нового соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах переходу українського суспільства від командно-адміністративної системи до ринку, власне, до капіталізму.

І поза цим механізмом втрачають, врешті-решт сенс всі якісні перетворення суспільства на шляху ринкових реформ, а, отже, утвердження і зміцнення державності. Саме цю обставину, котра є наріжним каменем становлення громадянського суспільства, чомусь нерідко "замовчують" вітчизняні засоби масової інформації, рекламуючи при цьому усілякі "переваги" американського, західного способу життя, які нібито насправді не є результатом тяжкої, копіткої праці мільйонів людей, у тому числі й молоді, яка ще не має в силу відомих обставин свого власного трудового досвіду.

Ми маємо свої підстави констатувати дуже суперечливе явище: кажучи про необхідність входження України у систему загальнолюдських цінностей європейської цивілізації, ми при цьому нібито беремо звідси, свідомо чи несвідомо, далеко не найкраще, що має бути предметом наслідування, а позитивний досвід, який справді повинен у нас застосовуватись із успіхом у справі будівництва громадянського суспільства, майже замовчується і не афішується.

Більш того, на тлі американізації нашого способу життя тими ж вітчизняними засобами масової інформації майже не пропагується цінний і повчальний досвід саме системи трудового виховання українського народу, яка складалася століттями і яку в умовах незалежності широко не афішувати є, м'яко кажучи, короткозорим. А цей історичний досвід свідчить, що "... всі етапи соціалізації, які проходила молодь, становили своєрідну систему шаблів трудового виховання та оволодіння життєвим досвідом"[58].

Ось чому, говорячи про відродження духовності українського народу, а ставлення до праці – це одна з фундаментальних матеріально-духовних основ будь-якого суспільства, необхідно, насамперед, широко пропагувати, а головне застосовувати з урахуванням сучасних конкретно-історичних обставин, свій цікавий, самобутній, апробований віками досвід залучення молоді з юних літ до виробничої праці, яка несе в собі невичерпне соціальне, моральне, психолого-педагогічне навантаження, яке є тією ланкою у ланцюгу наступності поколінь тих народів, котрі завдяки землеробству, промисловості, торгівлі, що ґрунтуються на прийнятті загальнолюдських норм, наросували і примножують свій соціально-економічний та інтелектуальний потенціал.

У цьому плані дуже корисним є звернення до історії східних слов'ян, зокрема українців, на яких відомий дослідник Н. Полонська-Василенко слушно звертає увагу при аналізі процесу трансформації

саме через працю язичницьких звичаїв, обрядів, традицій у контекст християнських канонів протягом життя п'яти поколінь. "Старі поганські уявлення збереглися в масі пісень, – підкреслює дослідник, – обрядових, сезонних, пов'язаних з різними видами праці. Важливою рисою релігійних уявлень поганської доби була життєрадісність, ясність... Цю лагідність української вдачі і відчуття на кожному кроці зв'язків з природою яскраво виявлено через 200 років після охрещення у "Слові о полку Ігореві", просякнутому дохристиянською психологією"[59].

Значить, при перерві наступності, а здебільшого конфліктів поколінь, поєднаних у просторі й часі (чого не можна виключати) з екологічними планетарними катастрофами, такими як Чорнобиль, розширення озонової діри, може постати питання про ефективність, можливість передачі, трансформації поколіннями не тільки вже "напрацьованого" досвіду науково-технічного і соціального прогресу, але й того, що виступає як необхідна умова для підтримання вже не розширеного, а простого економічного, відтак соціального, духовного відтворення, зі всіма наслідками, які з цього випливають.

Разом із тим, аналізуючи питання про ставлення до праці як визначальний компонент соціального механізму функціонування трудових відносин слід зазначити, що в умовах становлення і розвитку в Україні ринкових відносин останні потенційно мають два напрямки розвитку. Перший, це шлях становлення і розвитку цивілізованих, зразка початку ХХІ століття ринкових відносин і трудових зокрема, наріжним каменем яких є творче, зацікавлене, особистісне ставлення до праці, що знаходить свій вияв у випуску відповідної конкурентоспроможної продукції матеріального та духовного вжитку. І коли ми говоримо, що Україна йде в Європу, то поза подібним ставленням до праці широких верств працездатного населення така перспектива наразі має вигляд досить проблематичної, оскільки в нашому суспільстві утверджується, на жаль, другий шлях розвитку, не цивілізованих європейських, а гендлярських ринкових відносин. І це обумовлено насамперед тим, що "поховавши таку форму сутнісного самовияву людини в праці, ми під корінь підікли мотиваційні до неї рушії"[60]. Більш ніж зрозуміло, що творче зацікавлене, особистісне ставлення до праці є важливим критерієм сутнісного самовияву людини в праці, поза яким в значній мірі втрачається наступність поколінь.

Саме виробнича праця виступає найважливішою умовою наступності поколінь, які здійснюють свою трудову діяльність у системі певних соціально-політичних, соціально-економічних, духовно-ідеологічних, моральних координат. Не секрет, що традиції общини, колективізму як в досоціалістичному так і соціалістичному, радянському розумінні, займають у трудових відносинах українського, російського, білоруського народів особливе історичне місце, яке вимагає свого подальшого осмислення в контексті тих ринкових перетворень, які відбуваються сьогодні у всіх сферах життєдіяльності суспільства і, в першу чергу, в трудовій.

По-перше, як раз при переході до ринку, на шляхах формування принципово нового соціального механізму функціонування трудових відносин як у промисловому, так і аграрному виробництві, реформуючи їх, необхідно брати до уваги ту обставину, що якщо у Росії при наявності общинного землеволодіння мало місце лише володіння землею, то в Україні існувала і власність на неї, що визначало різні начала об'єднання сільських общин.

Специфікою общинного землеволодіння в Україні було і те, що за даними 1905 року на одного українця припадало 5,5 десятин [61], на росіянина і поляка – 543 десятин землі, що не могло не формувати об'єктивно в українського селянина більш дбайливого, відповідального, хазяйського ставлення до праці. Тому маючи значно менше землі ніж російський, або польський селянин, український хлібороб у силу відповідних обставин, вимушений був так організувати процес сільськогосподарської праці, щоб вона була високопродуктивна і приносила реальні, якісні результати, які б давали змогу землеробу задовольняти свої розумні потреби. При цьому не будемо забувати, що український селянин, з одного боку, працював як правило на більш родючій землі, ніж, скажімо, російський землероб, а з другого боку, слід брати до уваги те, що "українське землеволодіння мало велике народно-економічне значення, оскільки той, хто володів землею – був фактично її паном"[62], що врешті-решт сприяло утвердженню серед широких верств українських селян дбайливого, небайдужого, хазяйського ставлення до праці. І взагалі при дослідженні питання про ставлення до праці як визначальний компонент соціального механізму функціонування трудових відносин, варто

пам'ятати, що українські землеволоніни мали велике народно-економічне значення насамперед тому, що увесь устрій осілої хліборобської родини вимагав, на думку відомого українознавця Ю. Липи, "вміння господарювати, витривалість у праці і традиціоналізм у праці"[63], котрі виступають у якості об'єднуючої, інтегруючої основи нації, наступності її поколінь.

По-друге, аналіз питання про ставлення до праці як визначального компонента соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах становлення і розвитку ринкових перетворень був би неповним, якби ми не звернули уваги на ту обставину, що до середини 70-х рр. XVIII ст. в Україні існувала запорізька община, яка доходила до повного ідеалу рівності, невідомого ні в давньому світі, ні в середніх віках [64], що певною мірою обумовлювало ту обставину, що після реформи 1861 року український селянин був більш "революційний", ніж російський, бо у першого прагнення чорної межі через об'єктивні умови було більш яскраво виражене. Адже на відміну від великоруських губерній в Україні селянам у 1861 р. давали землю без великого викупу, але в дуже малих наділах, які не могли прогодувати сім'ю хлібороба. Все це сприяло консервуванню орендно-оброчних відносин між поміщиками і селянами і викликало у них жадобу чорної межі.

Досліджуючи питання про ставлення до праці як компонента соціального механізму функціонування трудових відносин під кутом зору вироблення на протязі століть відповідальних установок у сфері праці у рамках селянської общини необхідно підкреслити, що традиції рівності, і особливо соціальної, мають глибокі історичні корені серед українського народу. Адже на відміну від Західної Європи, де найстарший син успадковував всю владу, землю, в Україні між нащадками ділилося все порівну, причому незалежно від статі [65].

Зрозуміло, що подібна система успадкування і, в першу чергу, на землю, ніяк не сприяла встановленню чіткої соціальної стратифікації не лише на рівні родини, а й суспільства в цілому. Такий родинно-побутовий демократизм наклав свій відбиток на формування зрівняльних тенденцій у сфері трудових відносин у рамках функціонування селянської общини, яка певною мірою дозволяла здійснювати процес праці з урахуванням здібностей працівників, що багато в чому сприяло формуванню хазяйського, небайдужого ставлення до праці.

При цьому слід пам'ятати, що саме родинно-побутовий демократизм, корені якого сягають у минулі століття, сприяв формуванню зрівняльних тенденцій, які набули свого подальшого розвитку після жовтня 1917 року і значною мірою стали гальмом не лише у сфері трудових відносин, оскільки формували байдуже, споживацьке, безвідповідальне ставлення до праці у мільйонів людей, а й всього радянського суспільства. Це – по-перше.

По-друге, родинно-побутовий демократизм мав і свої позитивні риси, які обумовлювали формування у робітників, особливо сільськогосподарського виробництва, нерідко зацікавленого, небайдужого ставлення до праці. У зв'язку з цим головний інспектор сільського господарства півдня Росії Д.Струков зовсім не випадково зазначає, що "пролетаризм" Західної Європи є наслідком нестачі землі та землеробської праці, а різного роду тягарів та обмежень, які обтяжували вільну працю та утримували її від найвигіднішого застосування сил за здібностями"[66]. Як бачимо, ще в XIX столітті не тільки марксистами аналізувалось питання про вільну працю, про докладання сил за здібностями робітниками як у межах общинного володіння землею, так і поза ними.

У цьому плані дуже цінний матеріал про ступінь свободи праці, який визначається в значній мірі участю у самоврядуванні, що можливо у межах общинного землеволоніня, можна почерпнути із дослідження праці і побуту українських селян в середині XIX ст. Р.Рильського, який пише, що "свобода праці та більша різноманітність економічних відносин, пов'язана з участю у самоврядуванні, сприяє зростанню довіри до особистого судження, та розширенню кругозору і діє емансипуючим чином по відношенню до традиційної мудрості не через безпосереднє насадження тих чи інших ідей, а посередньо, викликаючи самостійність думки в народному середовищі"[67].

Таким чином, тільки в рамках глибокого, комплексного, всебічного філософсько-соціологічного аналізу можна достовірно встановити, наскільки селянська община сприяла чи не сприяла зростанню ступеня вільної праці, яка застосовувалась за здібностями, що неодмінно є предметом окремого дослідження, яке виходить за межі нашої монографії.

Задачі ж нашої книги обумовлюють розгляд питання про сутність ставлення до праці як

визначального компонента соціального механізму функціонування трудових відносин. Зрозуміло, що підневільна праця не на себе, а на пана, викликала у селян зовсім інше ставлення, ніж праця на своїй ділянці землі чи на громадських, общинних володіннях. Праця на панській землі для селян була примусовою, відчуженою, підневільною, не викликала, як відомо, творчого, зацікавленого ставлення до неї.

До речі, ті ж етнографи чітко фіксували цю обставину. Так, відомий етнограф В. Милорадович через пісні українського селянина передає вкрай негативне, відчужене ставлення до праці хлібороба саме на панській землі:

"Ой, дай, Боже, дощ
На панове сино,
Щоб попелом сило
На панів овес,
Щоб погнив увесь!"[68].

Будучи далеким від думки проведення будь-яких прямих історичних паралелей, зазначимо, що щось подібне ми можемо виявити при аналізі ставлення до праці як важливого критерія розвитку трудових відносин, в умовах переходу до ринку, реформування аграрного сектору. Відомо, що в основі мотиваційного механізму реформування сільськогосподарського виробництва лежить саме принцип приватної власності на землю та відповідне хазяйське, небайдуже ставлення селян до неї та праці на цій землі. Поза цим механізмом, який значною мірою і визначає соціальний механізм функціонування трудових відносин на селі, не може бути і мови про створення ринку землі, робочої сили, товарів та капіталу в аграрному секторі, що зрештою гальмує усі ринкові реформи в українському суспільстві.

В свою чергу саме зацікавлене хазяйське ставлення до праці широких селянських верств у значній мірі визначають кінцевий успіх усіх ринкових перетворень в аграрному секторі економіки. А про яке небайдуже зацікавлене хазяйське ставлення до праці мільйонів працівників села може йти мова, коли згідно соціологічних досліджень, проведених за останні роки, "селяни констатують, що проведені реформи зруйнували сьогоднішнє село, а це означає що воно, стало послабленим, збіднілим, соціально незахищеним і загалом близьке до зникнення"[69]. І причиною такої вкрай загрозливої ситуації сучасного українського села, яка негативно впливає на долю всіх ринкових реформ є те, що практично не враховувалися відмінності в стані продуктивних сил, насамперед роль вітчизняних сільгосппідприємств у організації сільського життя, специфіка національної ментальності, історичний досвід народу. Більш того такий вкрай небезпечний стан сучасного українського села змушує до критичної оцінки аграрної політики і пошуку невідкладних дієвих заходів загальнодержавного масштабу [70], які б всебічно враховували саме історичний досвід функціонування трудових відносин в українському селі як дожовтневої, так і радянської доби.

Відомо, що в колгоспному, радгоспному виробництві український селянин нерідко демонстрував незацікавлене, байдуже, часто-густо негативне ставлення до праці, яке виступало у якості антиподу творчому, хазяйському, яке мало місце на присадибній ділянці, в своєму, а не в колективному господарстві.

У цьому плані, слід сказати, що колгоспно-радгоспне виробництво певною мірою відтворювало на новому витку історичного часу общинні, колективістські традиції саме спільного докладання трудових зусиль, які базувались на відповідному колективістському ставленні до праці. Ось чому при реформуванні аграрних відносин, які і передбачають у кінцевому рахунку формування реальних власників на селі з відповідним хазяйським, особистісним, зацікавленим ставленням до праці в умовах, коли земля має бути товаром, ми повинні усіляко враховувати колгоспно-радгоспні, колективістські традиції в сфері трудових відносин, які накладають свій відбиток на процес становлення ринку в українському суспільстві.

Разом із тим не будемо забувати, що саме колективістські, багато в чому общинні традиції, які мають широке розповсюдження в сфері трудових відносин, особливо в Східній Україні, багато в чому відкидають ідею про землю як товар, яка виступає наріжним каменем усіх ринкових, власне капіталістичних перетворень у селі. Причому, такі антиринкові по суті, колективістсько-общинні

настрої, які значною мірою і формують не приватновласницьке, ринкове, а колективістське, багато в чому байдуже ставлення до праці, мають досить глибоке історичне коріння. Ще в другій половині ХІХст. відомий дослідник общини І. Міклашевський підкреслював, що "при общинному землеволодінні земля не може стати предметом громадського обороту та спекуляції і назавжди зберігається в руках того класу, який її обробляє особистою працею"[71].

Отже, колгоспно-радгоспна система виробництва, яка певною мірою, успадкувала колективістське, громадське, кругове, тобто те, яке заперечує багато в чому особистісне, творче, зацікавлене, індивідуалістичне ставлення до праці, яке притаманне, як відомо, західним, неправославним народам, і яка не передбачає перетворення землі в товар, об'єктивно, на протязі короткого проміжку часу не може опинитись на периферії соціально-економічного та духовного життя українського суспільства. Це по-перше.

По-друге, якщо сьогодні мова йде про багатокладність економіки, то нехай всі форми господарювання засновані як на приватній власності, так і на колективній практиці, в процесі трудової конкуренції доводять свою ефективність, свою спроможність та спрямованість на майбутнє. У зв'язку з цим доречно нагадати те, що наріжним каменем столипінської концепції руху до правової держави була якраз аграрна програма, згідно з якою видатний реформатор ХХ ст. збирався допомагати не кожному, а лише здібному, працелюбному селянину, тобто тому, хто на практиці втілює ринкове, дбайливе, господарське ставлення до праці і до землі-годувальниці, яка є власне об'єктом купівлі-продажу. Такому господарю потрібно надати можливість, наголошує П. Столипін, закріпити за собою плоди свої і надати йому їх у невід'ємну власність. Причому власність ця має бути спільна там, де община ще не віджила, і вона має бути подвірна там, де община вже нежива, причому такому власнику-господарю уряд зобов'язаний допомогти порадою, допомогти кредитом, тобто грошима [72].

Характерно, що П. Столипін називає урядову програму допомоги селянам "державним соціалізмом", усвідомлюючи те, що формує цим основу зовсім не для соціалістичних, а для ліберально-демократично-ринкових по своїй суті реформ. І хто знає, як склалася б доля народів Російської імперії, в тому числі й українського, якби столипінські реформи і, в першу чергу аграрна, були втілені в життя і досягли б свого соціально-політичного, економічного завершення.

Проте, після жовтня 1917 року доля українського, як і інших народів Російської імперії, була більше ніж на 70 років пов'язана з "державним соціалізмом" вже у ленінському, а не столипінському значенні цього слова, зі всіма відомими результатами і наслідками у всіх сферах життєдіяльності суспільства, і перш за все в трудовій. І головним результатом післяжовтневої історії виступає людина з притаманним їй світоглядом, потребами, інтересами і, що не менш важливо, – з характерним їй ставленням до праці, небажанням працювати якісно, результативно, заради свого добробуту, додержуючись загальнолюдських норм, цінностей, втілених у контекст національних трудових традицій, а не запозичених з-за океану і заснованих на об'єднуючій інтегруючій усе суспільство загальнонаціональній ідеї.

Суворі дійсність нашого часу полягає в тому, що такої цементуючої ідеї в українському суспільстві, на жаль, поки що немає, оскільки "в нашій країні інститут соціуму переживає кризу, головними суперечностями якої є прискорений соціальний запит, з одного боку, і "неспроможна" соціальна реальність, з іншого, – він відчутно пробуксовує. Не структурується і не спрацьовує найважливіший соціальний механізм перетворень і розвитку"[73], що, безумовно, ускладнює як осмислення, так і функціонування соціального механізму трудових відносин, а також бачення сутності загальнонаціональної ідеї відповідними провідними політичними силами, які репрезентують інтереси різних станів, шарів, верств, а також регіонів сучасного українського суспільства. І в основу загальнонаціональної ідеї має бути покладена концепція самодостатності українського народу, яка багато в чому і базується на сфері праці, трудових відносин, в основі котрих лежать прагнення створювати конкурентноспроможні товари як матеріального, так і духовного вжитку в процесі копіткої праці і відповідному зацікавленому, творчому, хазяйському ставленні до неї.

Сьогодні немає нестачі публікацій, які аналізують конкретні шляхи входження у лоно загальнолюдських цінностей, цивілізованих, західних держав, які ґрунтуються на певних ідеологічних цінностях, і, зокрема у сфері праці й особливо у ставленні до неї. Саме особистісне, індивідуалістичне,

пуританське, багато в чому прагматичне, яке заперечує взаємовиручку, дух общини, притаманні, як відомо, православним, слов'янським народам, ставлення до праці західноєвропейців, обрамлене відповідними моральними постулатами, які часто сприймаються значною масою населення крізь призму певних релігійних канонів, визначило становлення, розвиток, прогрес західної цивілізації, що є для ряду держав, які утворилися після розпаду СРСР орієнтиром у їх соціально-економічному, політичному, духовному відродженні на шляху трансформації поваленої, але не випаруваної, як ефір, командно-адміністративної системи у ринкову.

Отже, для успішної реалізації на практиці ринкових реформ необхідна наявність підготовленої для її здійснення людини з притаманним їй необхідним, пошуковим, особистісним ставленням до праці, яке є критерієм розвитку трудових відносин.

Ось чому вкрай важливо чітко визначитись, який ринок ми створюємо. Адже ринкове суспільство – це і США, і Західна Європа, які утримують пальму першості за рівнем добробуту своїх народів, і країни Латинської Америки, багато з яких дають приклади вражаючих контрастів бідності та багатства, і Японія, яка не була поглинута західною, насамперед, американською цивілізацією, зберігає і зміцнює досить високі позиції у справі розгортання науково-технічного прогресу саме завдяки спираючись на свої власні національні і, в першу чергу, трудові, колективістські традиції, які сягають своїм корінням у минулі століття.

Зрозуміло, що просте копіювання, тиражування, механічне запозичення чужого досвіду, в першу чергу трудового, у процесі розбудови соціальної держави, громадянського суспільства вже наперед приречене на провал. "Ми будемо зближатися, але ніяким чином не відсторонюючись від культурної атмосфери слов'янських сусідів, з європейським світом, – зазначає у зв'язку з цим академік М. Жулинський, – щоб вберегти себе від американізованого "роздвоєння" християнських цінностей, від агресивного прагматизму й антигуманного технократизму та від фундаментальних імпульсів мусульманства"[74]. Ясно, що не зумівши вберегти себе від агресивного прагматизму, притаманного насамперед західній, американській цивілізації, починаючи ще з часів "розвинутого соціалізму" і особливо в період становлення української державності, як результат непродуманої соціально-економічної політики, що призвела до різкої поляризації суспільства, уряд вимушений сьогодні у паралельних режимах проводити політику ринкових реформ та пом'якшення тієї соціальної напруженості, яка має місце в Україні.

І якщо в найближчі два-три роки гострота соціальної напруженості не буде знята, а розрив між купкою багатих і абсолютною більшістю бідних людей, у першу чергу працездатного віку, не скоротиться, і не буде ніяких обнадійливих ознак у становленні середнього класу як соціальної бази всіх ринкових реформ, то тоді на весь зріст може повстати питання про майбутнє українського державного будівництва.

Надмірна поляризація суспільства на багатих і бідних ніяк не стимулює останніх високо ефективно, якісно, з повною віддачею сил працювати як у промисловому, так і у сільськогосподарському виробництві, породжує в них споживацькі, зрівняльні настрої. Важливою особливістю функціонування соціального механізму трудових відносин є те, що Україна вимушена витратити на соціальні потреби через бюджетні та позабюджетні фонди більш 50% коштів, тоді як світова практика свідчить, що економіка будь-якої країни, яка передбачає 20% усіх витрат на соціальні потреби, автоматично програмує інфляцію та масу інших негативних економічних факторів [75].

Уникнути цієї негативної тенденції, яка об'єктивно гальмує механізм мотивації праці, можливо на шляхах формування у широких мас працездатного населення зацікавленого, відповідального ставлення до праці, бажання стати власником за рахунок високопродуктивної праці, а не перепродажу чужого, не виробленого своїми руками товару.

Особлива складність аналізу соціального механізму функціонування трудових відносин полягає як раз в тому, що його корені, джерела нерідко знаходяться не у сьогоденні, а в минулому, як радянському, так і дожовтневому. І ті ідеї зрівняльної справедливості, які мають досить широкий прояв у сучасному українському суспільстві, особливо серед людей середнього і похилого віку, багато в чому унеможливають, відкидають ринкові реформи. Ідей, настроїв зрівняльної справедливості, які притаманні патріархальним суспільствам і тоталітарним державам, в Україні, за даними

загальноукраїнського опитування 1994 року, дотримується 1/3 частина населення [76], яка не сприймає істотну диференціацію в оплаті праці саме за її кінцевий якісний результат.

Сьогодні, коли поглиблюється й без того глибока поляризація між багатими і бідними, коли десятки мільйонів людей живуть поза межею бідності, а мільйони вчорашніх висококваліфікованих спеціалістів, не маючи роботи, вимушені лише торгувати, в українському суспільстві складаються об'єктивні умови для значного поширення ідей зрівняльної справедливості, бажань, настроїв без кропіткої праці, відразу змінити на краще своє матеріальне становище.

Все це створює серйозну загрозу ринковим перетворенням, процесу формування громадянських структур у суспільстві взагалі і, зокрема, у сфері трудових відносин, які в умовах ринку саме і передбачають формування у широких мас зацікавленого, хазяйського, відповідального ставлення до праці. До тих пір, поки держава не створить належних умов життя для людини праці, яка, нарешті, зможе працювати з віддачею і отримувати зарплату, яка відповідає рівню цивілізованих країн, українське суспільство не зможе подолати системну кризу. В цьому плані слід звернути увагу на дані соціологічних досліджень, проведених на протязі 2003-2005 рр., згідно яких майже дві третини громадян країни воліли б отримувати від держави не соціальні виплати, а добру роботу [77]. Наведені дані соціологічних досліджень мають принципове значення, оскільки, з одного боку, є свідченням цілком ринкової, європейської установки на свої сили та самостійність у разі адекватної оплати праці. З іншого – певною мірою підтверджують наведені вище результати загальноукраїнського опитування 1994 р., згідно яких саме одна третина населення дотримується ідей, настроїв зрівняльної справедливості і воліє отримувати від держави не стільки добру роботу, яка належним чином стимулюється, скільки усілякі соціальні виплати.

Практичний вихід із кризового стану суспільства значною мірою залежить від створення саме механізму мотивації до праці, який виключає розповсюдження ідей та настроїв зрівняльної справедливості, які масового розповсюдження набувають під час революцій. А сучасна ситуація свідчить про те, що "нашій країні на найближчу перспективу "світить" нескінчений "серіал" соціально-економічних криз і загрозливе припинення притоку в економіку будь-яких інвестицій... і ще кілька псевдо – "революційних майданів", найімовірніше, червоно-сіруватих кольорів [78].

І саме створення ефективного соціального механізму функціонування трудових відносин шляхом вироблення, відповідної законодавчої бази, подолання її розбалансованості й неповноти, дають можливість, нарешті, запрацювати виробництву, залучити до нього мільйони працездатних людей, що значно звужить соціально-економічну базу для розповсюдження ідей, настроїв зрівняльної справедливості, які істотно гальмують ринкові реформи. У контексті нашого дослідження особливої актуальності набувають слова М.Волошина про те, що "нема жакливішої речі, ніж ідея справедливості, коли вона стає зброєю у революційному перетворенні"[79].

Таким чином, саме у сфері соціальних відносин, які є дзеркальним відображенням стану економіки суспільства, закладені ті суперечливі тенденції, неврахування яких на рівні прийняття політичних рішень може вже у недалекому майбутньому обернутися мало прогнозованими наслідками. І всебічний аналіз, саме ставлення до праці як критерію розвитку трудових відносин сприяє осмисленню як реальних шляхів виходу українського суспільства з системної кризи, так і передбаченню тих тенденцій у соціальній сфері, які блокують значною мірою негативні явища сучасного суспільного розвитку.

Серед таких негативних явищ, які мають місце в соціально-трудої сфері нашого суспільства, ми можемо назвати, на що вже наголошували вище, різке падіння авторитету чесної, високопродуктивної праці, бажання значної частини працездатного населення, особливо молоді, жити не за рахунок праці, а за рахунок продажу, перепродажу чужого, не виробленого своїми руками товару. Подібне, вкрай негативне, споживацьке ставлення до праці деформує соціальний механізм функціонування трудових відносин і є серйозною перешкодою українського суспільства на шляху переходу до ринку, який, як відомо, передбачає особистісне, пуританське, багато в чому прагматичне ставлення до праці.

У цьому плані не можна не звернути увагу на той факт, що дослідники В. Григор'єв та І. Лебединська рекомендують у сучасних умовах поєднувати українську працелюбність із жорсткими

вимогами протестантської етики праці, свідомо культивуючи при цьому цінності індивідуалістично спрямованого власника-працівника [80].

Дійсно, ринкові відносини зразка західних країн, які передбачають, як відомо, необхідність поєднання працелюбності з жорсткими вимогами протестантської етики має творити працівник, у якого яскраво виявляються риси індивідуалізму і якому не притаманні традиції колективного у душі общини, колективістського у радянському розумінні, ставлення до праці.

Разом із тим будемо пам'ятати, що, як зазначалось вище, саме спираючись на общинні, корпоративні, кланові традиції і, насамперед у сфері трудових відносин, дозволило Японії, новим "тихоокеанським тиграм", з успіхом увійти у цивілізовану ринкову економіку, не втративши при цьому, образно кажучи, свого обличчя, національного духу, колориту.

Отже, ми знову й знову повертаємося до проблеми: наскільки сьогодні традиції общини, колективізму і, навпаки, індивідуалізму, відбитих відповідним ставленням до праці, характерні для України в цілому та її окремих регіонів. Як вже зазначалося, саме традиції общини, колективізму, які були закріплені системою колгоспно-радгоспного виробництва, радянської фабрики, сьогодні притаманні значній кількості працівників східного регіону країни, не кажучи вже про людей пенсійного віку.

І навпаки, у західному регіоні України, в силу історичних реалій переважає яскраво виражене не колективістське ставлення до праці, а, на наш погляд, індивідуально зацікавлене, що нерідко виділяло у доброму розумінні цього слова вихідців із цих місць серед так званих відхідників, «шабашників», які їхала на заробітки з України в різні куточки колишнього Союзу.

При цьому не будемо забувати вкрай актуальне в контексті нашого аналізу положення Івана Франка про те, що "... дослідження... історичного життя українських селян виявило одну форму "общини", відмінну від російської. Це була громада, наділена незвичайно широкою автономією і судовою компетенцією (так звана "копа") [81].

Ось чому саме цю обставину ми маємо враховувати, говорячи про те, що общинні, колективістські традиції у трудових відносинах мали місце не лише у східній Україні, заперечуючи при цьому жорсткі вимоги протестантської етики праці. Тому теза, аргументована вище В.Григор'євим та І.Лебединською, про необхідність поєднання української працелюбності з жорсткими вимогами протестантської етики праці, свідомим культом цінностей індивідуалістично спрямованого власника-працівника, потребує ряд уточнень, коментарів.

По-перше, протестантська етика праці сама по собі не існує, а вмонтована в контекст відповідної теологічної доктрини, принциповою тезою якої є положення про те, що "земне буття людини – це юдоль тяжких праць, які мають цінність лише як переддень можливого спасіння" [82]. При цьому протестантизм, який передбачає аскетизм, не відкидає, а багато в чому і передбачає саме у сфері трудових відносин наявність агресивного прагматизму і антигуманного технократизму, тобто ті риси, від яких ми маємо себе застерегти на шляхах зближення з західноєвропейським, американським світом.

По-друге, говорити всерйоз про можливість того, щоб жорсткі вимоги протестантської етики праці, які, до речі, у ряді країн Заходу, і перш за все у США, формувалися не одне століття, стали надбанням українського народу, який у переважній більшості сповідує православ'я, було б, на наш погляд, недоцільно. Більш того, такі цінності православ'я, як милосердя, духовна досконалість, її пріоритет саме над матеріальним буттям, істинна любов до ближнього, як і традиції, що з них випливають, зокрема, трудові традиції українського народу, рівно як і інших православних народів – все це створює об'єктивну перешкоду як для реального поєднання української працелюбності з жорсткими вимогами протестантської етики праці, так і певною мірою успішному проведенню ринкових реформ на зразок рекомендацій МВФ.

По-третє, православна релігія орієнтує людину на життя та працю насамперед у колективі, в режимі виваженості і спокою, безумовного дотримання встановлених норм та правил. При цьому православна "етика не вимагає від людини духовного самовдосконалення в результаті наполегливої роботи над собою. Саме така етика, що має відношення до проблеми чесності й порядності, проявляється через масові випадки несумлінності в праці, відсутності самодисципліни і

самообмеження, породження корупції та крадіжок"[83]. Все це не може не деформувати соціальний механізм функціонування трудових відносин в умовах становлення ринку та громадянських структур, оскільки він об'єктивно якраз і передбачає наявності у працівника зацікавленого, відповідального, творчого ставлення до праці.

Разом із тим не будемо забувати, що для впровадження ринкових реформ необхідно спиратися на відповідну соціальну базу, яка складається з класів, станів, соціальних груп. Враховуючи, що середній клас знаходиться у ембріональному стані, а робітничий клас, який демонструє багато у чому далеко не пуританське, а насамперед колективістське ставлення до праці, принаймні сьогодні, і не може сам по собі створювати міцну соціальну основу ринкових перетворень, особливої актуальності набувають слова В. Липинського про селянство, як творця української державності, а, отже, і одну з істотних основ соціальної бази становлення ринку, власне капіталізму.

В. Липинський наголошував на тому, що лише український клас хліборобський, до землі міцно прив'язаний і живучий із рілничої продукції, а не з політики, у змозі власною силою, власним авторитетом політично зорганізувати і об'єднати увесь український народ в єдину державу [84]. Отже, наведене положення одного з ідеологів української державності якраз свідчить про актуальність постановки питання про общину, общинне, репрезентоване, перш за все селянством, колективістське ставлення до праці як важливий компонент соціального механізму функціонування трудових відносин. Не виключено, що саме в цій площині слід вбачати важливі шляхи пошуку самостійної, притаманної нашим традиціям (і насамперед трудовим) моделі соціально-економічного, духовного розвитку українського суспільства в умовах становлення ринкових відносин.

При цьому будемо пам'ятати, що українському народу на відміну від, скажімо, російського, більшою мірою характерні риси індивідуалізму, що і дало підстави М. Грушевському вести мову про те, що "... у порівнянні з народом великоруським український є народом західної культури – одним з найбільш багатих східних ... впливами"[85]. Більш того, відомий вчений В.Янів, досліджуючи відмінності національної психіки російського і українського народів, а стало бути – й притаманне цій психіці відповідне ставлення до праці, прямо каже, що найістотнішою протилежністю української і російської психіки є індивідуалізм першої та колективізм другої [86].

Важливим є те, що на таку характерну рису українського народу, і, насамперед селянства, як індивідуалізм вказувало чимало дослідників праці та побуту, звичаїв та обрядів. Так, ще у XIX ст. етнограф В. Мілорадович не випадково писав про інстинкт індивідуалізму [87], притаманний українському селянству.

Разом із тим авторитетний дослідник общини другої половини XIX ст. І. Міклашевський не вважав таку рису, як індивідуалізм, яка притаманна українському селянству, критерієм принципових відмінностей у общинах українського і російського селянства "...у деяких місцевостях малоросійських губерній, – підкреслює вчений, – общинне землеволодіння майже нічим не відрізняється від общинного землеволодіння Великоросії"[88].

Наведене положення, що має принциповий характер, у певній мірі розходиться з тезою, аргументованою П. Феденком про типово український, заснований на індивідуальному землеволодінні і землекористуванні етнопсихологічний егалітаризм [89]. На наш погляд, все це дає підстави стверджувати, що саме індивідуалізм українського селянства значною мірою, відмінний від індивідуалізму західноєвропейців, американців, і несе у собі позитивний зміст, скільки нерідко заперечує агресивний прагматизм, просякнутий духом крижаного егоїзму. Останній, як відомо, знаходить свій широкий прояв не стільки в сільському, скільки у міському середовищі. Адже не випадково О. Мандельштам наголошував на тому, що пекло висить на залізному дроті міського егоїзму [90].

Більш того, індивідуальне землекористування і землеволодіння зовсім не заперечувало наявності общини, насамперед у східноукраїнських селах, а навпаки, сприяло формуванню відмінних, своєрідних рис індивідуалізму українського селянина та його переважно хазяйського, відповідального ставлення до праці. А хіба не сприяло формуванню зацікавленого, небайдужого ставлення до праці українського трудівника те, що, як ми вже зазначали, народним ідеалом є саме господарська, багато в чому, трудова діяльність, її переваги над іншими.

При такій постановці питання є нібито всі підстави зробити висновок про доцільність формування в сучасних умовах у мільйонів людей саме рис індивідуалізму, як важливого фактору побудови ринкового, власне капіталістичного суспільства та послідовного обмеження з боку держави тих умов, передусім економічних, які викликають до життя колективістські настрої, почуття, традиції, радянсько-колективістське ставлення до праці, показником чого є безгосподарність, непрофесіоналізм, байдужість, утриманство, споживацтво та безвідповідальність.

Грунтом такого ставлення до праці є, як відомо, панування общинних, громадських, колгоспно-радгоспних традицій спільного докладання трудових зусиль широких народних мас в умовах домінації общинної, державної, соціалістичної власності, принаймні, в радянському розумінні цього слова. Тому висновок про те, що індивідуалізм – це абсолютно позитивне соціально-економічне, духовно-психологічне явище, а колективізм – украй негативний феномен, якому не місце в умовах ринку, громадянського суспільства, є, на наш погляд, такий, який не враховує як раз діалектики становлення і розвитку в українському суспільстві капіталізму як до 1917 року, так і після серпня 1991 р.

Отже, колективістські, скоріше псевдоколективістські, традиції у сфері трудових відносин, а також дух крижаного егоїзму як квінтесенція індивідуалізму, постають істотним гальмом формування у мільйонів людей зацікавленого, небайдужого, відповідального ставлення до праці. Щодо цього слід ще раз наголосити, що саме колгосп, радгосп, радянська фабрика і сформували у працівника паразитичну впевненість у соціальній захищеності та агресивну заздрість до кожної, чесною працею заробленої копійки.

І трудова мораль колективних господарств радянсько-соціалістичної доби саме тому аж ніяк не заохочувала, не стимулювала чесну, високопродуктивну працю, яка базувалася б на професіоналізмі, відповідальності та майстерності працівника.

Усе це є істотною перешкодою на шляху формування реального власника, який і має бути позбавлений крайнощів, негативних проявів як колективізму, так і індивідуалізму, котрі відкидають обов'язковість і пунктуальність, професіоналізм та майстерність, прагнення поліпшити своє матеріальне становище за допомогою напруженої високоефективної праці та передбачають заздрощі до сусіда, який чесною, невтомною працею самостверджує себе. Тому мають рацію дослідники, стверджуючи, що "... ми не повинні миритися з таким ганебним явищем як бідність, з проявами індивідуалізму. Індивідуалізм – чи не одна з визначальних національних рис українців, яку можна спостерігати в минулій і сучасній історії... Ми зобов'язані виховувати в собі негативне ставлення до індивідуалізму і клановості"[91].

Сьогодні при творенні ринкових відносин, насамперед у сфері праці, ми маємо застерегти себе від крайнощів, негативних рис індивідуалізму і колективізму, про які так влучно сказав професор-економіст Б. Панасюк, чия позиція повністю збігається з украй актуальною тезою російського філософа Г. Тульчинського про те, що в сучасних умовах "...все гостріше усвідомлюється тупиковість як відвертого індивідуалізму, так і колективізму"[92].

Спрощені уявлення про те, що нібито колективізм як абсолютне породження радянського соціалізму, має бути подоланий в умовах розбудови незалежної української держави на шляхах сприяння розвитку індивідуалізму як атрибута ринку, капіталізму, мають бути відкинуті. Протиставлення індивідуалізму колективізму і навпаки заплутують питання про реальні шляхи як побудови громадянського суспільства в країні, так і про створення надійного соціального механізму функціонування трудових відносин, який об'єктивно має базуватися на відповідних принципах індивідуалізму та колективізму не з огляду на їх протиставлення, а відкидання негативних та розвитку таких позитивних рис, як пунктуальність, ініціатива, обов'язковість, професіоналізм, майстерність, що знаходять своє втілення у небайдужому, зацікавленому, хазяйському ставленні до праці.

Водночас без осмислення проблеми розвитку, еволюції рис індивідуалізму та колективізму українського народу протягом принаймні двох минулих століть, неможливо усвідомити як сутність соціально-економічних перетворень сучасного українського суспільства, так і закономірностей функціонування соціального механізму трудових відносин, оскільки "соціальний механізм – це складна взаємодія поведінки соціальних спільностей у сфері економіки і внутрішньої і зовнішньої регуляції поведінки соціальних спільностей"[93]. Якщо проблеми вкрай складної взаємодії поведінки

таких соціальних спільностей як класи, стани, шари, нарешті, особа в сфері економіки є переважно об'єктом дослідження економічної, значною мірою соціологічної науки, то саме внутрішня і зовнішня регуляція поведінки соціальних спільностей, яка знаходить свій вияв багато в чому у відповідному ставленні до праці, є цариною безпосередньо філософських знань, насамперед, соціальної філософії, кінцева мета якої полягає у виявленні смислу індивідуального і суспільного буття, в тому, щоб "дати імпульс розвитку духовних сил суспільства"[94].

Ось чому досліджуючи питання про ставлення до праці як визначальний компонент соціального механізму функціонування трудових відносин, слід наголосити, що воно є значною проблемою соціальної філософії, аналіз якої значною мірою сприяє виявленню смислу індивідуального і суспільного буття, оскільки "соціальне виступає важливою складовою особистісного буття людини, як невід'ємної частки суспільного життя. Це означає, що соціальне існує не поза індивідами, а між ними, в них самих"[95]. Зрозуміло, що саме ставлення до праці, яке несе в собі невичерпний соціальний зміст, багато в чому сприяє виявленню позиції індивіда (активної чи пасивної) як до інших, так і до суспільства в цілому.

Ставлення ж до праці значною мірою, з одного боку, є відображенням розвитку духовних сил суспільства, а з іншого – програмує, визначає за великим рахунком саме той імпульс, поза яким неможливий подальший розвиток духовних потенцій будь-якого суспільства. І цей імпульс може походити з потенційних можливостей як індивідуалізму, так і колективізму як складових духовно-практичного досвіду будь-якої країни, нації, нарешті, цивілізації.

У контексті нашого аналізу досить актуальною є думка проф. Г. Тульчинського про те, що особливої уваги заслуговує питання про розуміння колективізму як основної складової російського і радянського духовного досвіду [96]. Повністю погоджуючись із такою постановкою питання, слід зауважити, що, по-перше, колективізм як край суперечливе соціально-економічне, соціально-психологічне явище та складова не лише російського, але й українського радянського духовного досвіду має своє відповідне практичне втілення, уособлюване конкретним носієм радянських, насамперед, трудових традицій, що заперечували індивідуалізм та відкидали, врешті-решт, хазяйське, приватновласницьке, небайдуже ставлення до праці.

По-друге, розуміючи колективізм як важливу складову російського, українського, радянського духовно-практичного досвіду, слід особливо наголосити, що його реальним утіленням було саме колективістське, соціалістичне ставлення до праці, котре, у свою чергу, базувалося на відповідних відносинах власності – державної, соціалістичної, колгоспно-кооперативної, яка мільйонами трудівників вважалась казенною, чужою, нічийною.

Ідеологічним обрамленням такого ставлення до праці радянської людини був марксизм-ленінізм, у його основі й лежить постулат про домінування колективного над індивідуальним, який і знайшов свій конкретний вияв у словах поширеної у свій час пісні: "Раньше думай о Родине, а потом о себе". З позицій же лібералізму – теоретичного обґрунтування ринку, капіталізму, саме колективізм постає гальмом розвитку приватної власності, яка й передбачає пріоритет індивідуального над колективним, її священність та недоторканість, що знаходить своє відображення у знаменитій тезі: "Мій дім – моя фортеця", яка стала духовно-практичним втіленням філософії праці в умовах ринку, капіталізму. Згідно з цією філософією праці, завдяки якій США, Західна Європа досягли вершин соціально-економічного та науково-технічного прогресу, сьогодні в Україні, за логікою речей, для успішного впровадження ринку треба повсюдно утверджувати саме принципи індивідуалізму та обмеження проявів колективізму як основної складової радянського духовно-практичного досвіду, що об'єктивно є перешкодою на шляху утвердження громадянських структур, передусім приватної власності, як антипода колективної, радянсько-соціалістичної.

Саме з "ліберальних позицій колективізм оцінюється як одна з важливих перешкод перетворення суспільства, що позбавляє особистість мотивів вільного і відповідального ставлення до праці"[97]. І таке небайдуже, відповідальне, зацікавлене ставлення до праці як істотний компонент соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах становлення цивілізованого, а не гендлярського ринку можливе за подолання відчуження мільйонів працівників від засобів виробництва та результатів своєї праці при втіленні у життя вкрай необхідного процесу формування і повсюдного

утвердження реальних власників, які б органічно поєднували у собі всі прогресивні риси індивідуалізму та колективізму.

Аналізуючи сутність колективізму, необхідно, на наш погляд, виділити два рівня, що обумовлюють цей економічний, соціально-психологічний феномен, який, як уже зазначалося, є істотною складовою російського, українського духовно-практичного досвіду. По-перше, загальносистемний рівень детермінації досліджуваного явища, який включає у себе функціонування колективної, общинної власності на засоби виробництва, передусім на землю, трудові традиції спільного докладання праці, православну трудову мораль, що заперечує пріоритетну цінність матеріального багатства як результату праці особистості, на базі якої значною мірою і ґрунтуються артільні трудові традиції та принципи "Морального кодексу будівника комунізму".

Колективізм в умовах громади, общини, колгоспу, радгоспу, радянської фабрики функціонує, насамперед, в економічній, соціальній системі, що передбачає відчуження працівника від засобів виробництва, результатів праці, показником якого і є незацікавлене, байдуже, безвідповідальне ставлення до неї. Причому, діяльність особи в сфері праці та трудових відносин у такому разі повсюдно регулюється принципами колективістської моралі, яка пропагує злиття особистісного та індивідуального, домінування інтересу громади над інтересом індивіда. Громада в такому разі жорстко регламентує поведінку особи, насамперед у сфері трудових відносин, та не визнає ніякої відособленості, демонстрації індивідуального буття. Громада, як зауважує Г. Ковадло, з одного боку, була для індивіда благом – організованим цілим, у якому він не почував себе "ізолюваним атомом", брала на себе зв'язки з навколишнім світом, відповідала за кожного її члена. З другого боку, громада пригнічувала розвиток індивідуальності, особистісного начала, яке й так перебувало в неявиному стані (душа людини значною мірою "ще колективний родовий інстинкт", "родовий хаос", а значить – "всезмішання" начал "п'їтьми", "страху", "гріха") [98].

Отже, в такому розумінні, яке заперечує за людиною можливості індивідуального начала, його прояву у сфері праці та трудових відносин, колективізм постає антиподом індивідуалізму, що ґрунтується передусім на відносинах приватної власності як фундаменту громадянського суспільства.

По-друге, досліджуючи рівень безпосередньої детермінації такого соціально-економічного, соціально-психологічного явища як колективізм, слід зауважити, що колективна власність, колективізм у сучасних західних країнах побудовані саме на подоланні відчуження працівника від засобів виробництва, на безпосередній участі трудівників у розподілі прибутків в умовах функціонування народного, акціонерного капіталу, який і забезпечує стабільно високий життєвий рівень виробників матеріальних і духовних благ. Усе це дає підстави розглядати украї складний соціально-економічний, соціально-психологічний феномен колективізму як явище та процес.

Його й слід розуміти як поширену об'єктивну реальність. На рівні суспільно-економічних формацій колективізм необхідно розглядати як явище, оскільки саме сучасна західна цивілізація в умовах постіндустріальної техніки та технології викликає до життя на якісно новій стадії розвитку людства функціонування принципів колективізму робітників, які ставляться зацікавлено, ініціативно, відповідально до своєї праці, що належним чином матеріально і морально стимулюється. Іншими словами, на цивілізаційному рівні розвитку людства колективізм як удосконалення таких його позитивних рис як взаємодопомога, взаємовиручка, підтримка, слід розуміти як процес, тобто сукупність низки якісних змін із притаманними їм певними спрямованістю та цілісністю.

У наш час постійне зростання суб'єктів власності у країнах Західної Європи, США, Японії має своїм наслідком те, що найманий працівник перетворюється на співвласника засобів виробництва, на власника, який безпосередньо працює, тобто є суб'єктом трудових відносин. Скажімо, у США поширюється ідея "общини" (ком'юніті), на ґрунті якої американські вчені Б. Барбер, М. Сандел, Х. Лаш пропонують створити "нову мораль, соціальний і суспільний порядок". Вони не без підстав доводять те, що в сучасних умовах відбувається крах ліберальної моделі ринкової економіки, тобто "манчестерського" капіталізму, який перетворив людину на лічильну машину, а сучасна політична система, яка ґрунтується саме на індивідуалізмі, веде до занепаду, деградації, не консолідації, а поляризації суспільства. Тому не випадково рух щодо створення комун у США дедалі поширюється. Якщо у 1970 р. у США існувало 10 тис. комун, то в 1993 р. їх налічувалось вже 150 тис., у яких було

об'єднано більше 12 % американців [99].

У свою чергу "ком'юніті" повині забезпечити захист прав і свобод індивіда від зазіхань і сваволі як з боку держави, так і недержавних інституцій і водночас шляхом організованої співучасті індивіда у громадській справі істотно обмежити прояви шкідливого егоцентризму. "В ідеалі "ком'юніті", – зазначає О.Корх, – повині стати добровільними асоціаціями незалежних індивідуальностей, в яких колектив не знеособлює, а захищає особистість, більш того, створює умови для її самореалізації"[100].

Слід особливо наголосити, що ще до Другої світової війни професор Колумбійського університету А.Берлі справедливо говорив про необхідність створення економіки на основі "колективізму без комунізму, тобто тоталітаризму"[101]. Як бачимо, А. Берлі бачить майбутнє не за індивідуалізмом, а за колективізмом, позбавленим таких негативних рис як необов'язковість, безвідповідальність, безініціативність, які знаходять своє втілення у відповідному общинному, соціалістичному ставленні до праці. Саме колективізму як процесу, що поширюється в умовах акціонерного, народного капіталу, й ґрунтується на власнику, виробнику матеріальних і духовних благ, очевидно, належить майбутнє в розвитку сучасної цивілізації.

Отже, проаналізовані два рівні колективізму, що по суті відображають різні епохи, різні суспільно-економічні формації, шаблі розвитку людської цивілізації, детерміновані принципово відмінними системами трудових відносин, а саме: не стільки капіталізму і соціалізму, скільки традиційних ринкових відносин, заснованих на приватній власності, та гуманних, сучасних, що передбачають наявність громадянського суспільства та правової, соціальної держави, робітник якої ставиться до праці зацікавлено, відповідально, творчо.

Драматизм сучасної соціально-економічної, соціально-політичної ситуації в українському суспільстві полягає в тому, що сьогодні "дискредитовані як соціалізм, так і ринкові відносини"[102], у силу абсолютної бідності переважної частини українського соціуму. Тому владі вкрай необхідно на державному рівні, заручившись підтримкою провідних політичних сил суспільства, розробити і якомога швидше втілити у життя ефективну програму боротьби з бідністю, різким майновим розшаруванням українського соціуму.

Фундаментом такої програми має стати ідея формування середнього класу, національного товаровиробника конкурентоспроможної продукції, відтворення механізму мотивації праці шляхом її дійового матеріального та морального стимулювання. Все це є об'єктивною передумовою формування соціального механізму функціонування трудових відносин у процесі становлення цивілізованих ринкових відносин, громадянських структур українського суспільства.

Основою трудових відносин громадянського суспільства є не стільки праця за наймом, що має місце в доіндустріальну та індустріальну епоху розвитку капіталізму, скільки участь робітника у розподілі прибутків, значною мірою і детермінує процес формування творчого, зацікавленого, хазяйського ставлення до праці. В умовах постіндустріального суспільства, коли творча, висококваліфікована праця не може бути реалізована у жорстких рамках традиційної системи робочого часу, яка й передбачає саме відносини праці за наймом, тобто – раба і господаря [103], нестримно зростає роль людського фактора: професійності, освіченості, майстерності робітника як важливої умови розвитку трудових відносин на етапі подальшого розгортання технологічної революції.

Уся дожовтнева історія українського народу переконливо свідчить, що відносини раба і господаря, говорячи словами Гегеля, знайшли своє яскраве втілення в системі кріпосного права, що утвердилося після розгрому царськими військами у 1775 р. Запорізької Січі, яка встановила систему вільної праці вільного трударя на своїй землі-годувальниці. Причому кріпосне право, хоч і існувало в Україні значно менше, ніж у Росії, але все ж таки сформувало та вдосконалило саме систему відчуженої праці не на себе, а на пана, яка вже згодом була поширена та розвинута як в умовах капіталістичного розвитку суспільства з лютого 1861 р. по жовтень 1917 р., так і в процесі побудови так званого казармового соціалізму до серпня 1991 р.

Найважливішою об'єктивною загрозою всіх цивілізованих ринкових перетворень в Україні постають насамперед не стільки політичні сили, які кличуть усіх нас назад у соціалістичне минуле в радянському виконанні, скільки настрої зрівнялівки, соціального утриманства та паразитизму,

безвідповідальності, розхлябаності, бажання мільйонів людей одержувати заробітну плату лише за перебування на роботі. Ці настрої, почуття, емоції знаходять своє яскраве втілення у байдужому незацікавленому ставленні до праці мільйонів людей на етапі реформування українського суспільства, його трансформації до громадянських структур, які передусім передбачають наявність особи високого соціального статусу, яка і формується багато в чому в сфері трудових відносин.

Ось чому ахіллесовою п'ятою процесу побудови соціальної, правової, демократичної держави в Україні є пасивність, розмитість особистості, яка несе в собі тягар псевдоколективістських, радянських традицій, що відкидають приватну власність – цей фундамент ринкових перетворень. Не випадково ще у XIX сторіччі видатний російський філософ К. Кавелін влучно зазначав, що у суспільстві "має бути вироблена теорія особистого, індивідуального, особистої самодіяльності і волі" [104]. Треба визнати, що весь розвиток українського, як і російського суспільства до серпня 1991 р. переконливо свідчить про те, що в нас, урешті-решт, не було ні теорії ні практики особистої самодіяльності й волі, насамперед у сфері трудових відносин, які нині через відсутність реального власника, здатного задовольняти свої матеріальні й духовні потреби, функціонують в режимі формування не стільки соціально-орієнтованої ринкової економіки, скільки корпоративної моделі розвитку, яка не лише консервує, а й генерує відносини раба і господаря.

Отже, особа, позбавлена реальної власності та участі у розподілі прибутків, не може бути суб'єктом самовизначення та активним учасником розвитку трудових відносин. "У зв'язку з формуванням в Україні не соціальної, а корпоративної моделі розвитку, – пише академік В. Геєць, – виникає загроза того, що відбувається одержавлення суспільного розвитку в цілому на відміну від можливостей використання "потужностей" процесу соціологізації особистості" [105]. Особливе місце серед цих «потужностей» належить формуванню у неї під впливом якісних характеристик, що несе в собі сучасна технологічна революція, небайдужого, зацікавленого, творчого ставлення до праці, яке вже не вписується у жорстку регламентацію робочого часу.

Ідеться про так звані гнучкі системи робочого часу, які докорінно змінюють наші уявлення про традиційний характер трудових відносин, в умовах яких робітникам надається можливість на свій розсуд регулювати робочий час. При цьому має місце індивідуальний вибір часу початку і закінчення роботи. Такий гнучкий графік робочого часу позитивно впливає не лише на психологічний стан працівників, але і на якісні показники продуктивності праці, всіляко сприяє процесу соціологізації особистості. Лише в США на початку 90-х років XX ст. за схемою гнучкого робочого дня працювало більше 12% зайнятих [106], що є істотним показником підвищення ролі людського фактору в подальшому розвитку трудових відносин.

Такі гнучкі системи робочого часу серйозно впливають на якісну зміну традиційного характеру трудових відносин, в основі яких вже перебуває виробник матеріальних і духовних цінностей з яскраво вираженим зацікавленням, небайдужим, відповідальним ставленням до праці, який уособлює в собі всі прогресивні трудові традиції, що ґрунтуються на позитивних рисах як індивідуалізму, так і колективізму.

Ось чому сьогодні необхідно використовувати, примножувати, прищеплювати, насамперед молоді, трудові традиції українського народу, що сприяють формуванню принципово нового типу робітника з притаманним йому небайдужим, хазяйським ставленням до праці, поза яким втрачають сенс всі ринкові реформи. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває питання про використання і впровадження в життя, у першу чергу серед молоді, прогресивних національних трудових традицій, побудови саме на них системи трудового виховання підрастаючого покоління, що попадає нині все більше під згубний вплив західних, споживацьких стереотипів мислення і поведінки, так званої масової культури, що пропагують садизм, порнографію, агресивний егоїзм, культ сили та "престижного" споживання.

Без врахування національних трудових традицій, повсюдної пропаганди культу працелюбства, презирства до "легких", добутих не працею грошей, огиди до халтури, ледарства, поважного ставлення до майстерності, старання, наполегливості робітника, що керується в трудовій діяльності вимогами трудової честі, моралі, совісті, не може бути й мови про формування особистісного, відповідального, зацікавленого ставлення до праці. Слід особливо підкреслити, що всебічний, комплексний аналіз і

практичне впровадження в наше життя з урахуванням сьогоденних реалій, що мають велике значення, трудових традицій українського народу, його унікальної, що не втратила своєї привабливості системи шаблів трудового виховання, виступає необхідною умовою як формування у підростаючого покоління творчого, небайдужого, хазяйського ставлення до праці, так і створення принципово нового соціального механізму функціонування трудових відносин поза яким втрачають сенс всі ринкові реформи українського суспільства.

При цьому не можна забувати, що саме ринкові відносини, засновані на демократизмі, а не на примусі, диктаті, формування яких здійснюється в процесі становлення й розвитку громадянського суспільства, покликані перекрити, замінити принципи, що склалися в умовах командно-адміністративної системи і базується якраз на вказівці, диктаті в усіх сферах суспільного життя і не в останню чергу – в трудовій. У цьому плані вкрай актуальне положення, висловлене у свій час П. Кропоткіним про те, що в будь-якому суспільстві має місце ядро суспільних звичок, успадкованих із минулих часів. І не на примусі тримаються ці звички, тому що вони вищі і давніші від будь-якого примусу. Проте саме на них ґрунтується весь прогрес людства [107]. І саме творча праця, в процесі якої особистість самостверджує себе шляхом реалізації на практиці зацікавленого, відповідального ставлення до виконання своїх професійних обов'язків, в значній мірі визначають прогрес людства, який у кінцевому рахунку виключає будь-який примус, диктат, перш за все в сфері трудових відносин.

Ось чому, аналізуючи питання про місце і роль трудових традицій у формуванні особистісного, хазяйського ставлення до праці, варто сказати, що останнє завжди формується в рамках певного соціального типу суспільства, що визначається основною сферою занять робітників, будь то землеробством, промисловістю, торгівлею. Вище ми зазначали тезу В. Липинського, про те, що найбільш сильним як у моральному, так і в соціально-психологічному плані класом української держави є клас хліборобський, тобто селянство, який в цілому формує землеробський тип соціальної організації всього суспільства, що не може не накласти свого відбитку на процес становлення й розвитку відповідного ставлення до праці.

У цьому випадку не можна не сказати те, що Г. Плеханов особливо підкреслював, що наука відрізняє декілька соціальних "типів: 1) тип мисливський, 2) тип пастуший, 3) тип землеробський, осілий, 4) тип промисловий і торговий. Кожен з цих типів характеризується певними відносинами між людьми, відносинами, не залежними від їх волі, обумовленими станом виробничих сил... Лад власності залежить від способу виробництва, бо розподіл і споживання багатств тісно пов'язані зі способом їх добування"[108]. І саме традиції сільськогосподарської діяльності, сільськогосподарської праці, що наклали глибокий відбиток на широкий спектр традицій українського народу, повинні бути в першу чергу взяті на озброєння при проведенні ринкових реформ при цілеспрямованому формуванні такого ставлення до праці, яке б вписувалося в контекст вітчизняних, а не запозичених з-за океану норм трудової моралі, що не враховують, як відомо, колективістське, громадське, що багато в чому йде від общини ставлення до праці, притаманне працівникам, переважно незахідного регіону країни.

При цьому варто зазначити, що на сьогоднішній день майже позабуті або не повною мірою спрацьовують традиції звичаєво-правової, насамперед календарної обрядовості на селі, які відігравали важливу роль у регуляції трудових відносин та всіляко сприяли формуванню у мільйонних селянських верств хазяйського, зацікавленого особистісного ставлення до праці. В свою чергу "соціальним завданням звичаєво-правової обрядовості було забезпечення добробуту родини і громади; її виховний механізм діяв за принципом відповідності між працею та соціальним статусом особи: наскільки добре ти працюєш упродовж року – настільки й поважатиме тебе громада"[109]. І до тих пір, поки в сучасному українському суспільстві повсюдно не утвердиться принцип відповідності між працею та соціальним статусом особи, не має вагомих підстав вести мову про європейський шлях розвитку України та формування демократичної, правової, соціальної держави. А це можливо лише при підвищенні в суспільстві авторитету чесної, професійної праці, яка належним чином матеріально і морально стимулюється, та подоланні того вкрай небезпечного майнового розшарування, яке має місце в сучасній Україні, що, врешті-решт, сприятиме формуванню зацікавленого, відповідального хазяйського ставлення до праці з боку широких верств працюючих.

Зрозуміло, що індивідуально-зацікавлене і колективістське ставлення до праці мають місце при

наявності відповідного соціального механізму функціонування трудових відносин, а саме: ринкового і соціалістичного, у радянському розумінні цього слова. Останній як раз і спрацьовував як елемент командно-адміністративної системи, яка утверджувала у всіх сферах суспільного життя монополію на владу, власність та істину.

Ось чому при переході від командно-адміністративної системи до ринкової, а стало бути при формуванні принципово нового, заснованого на вимогах цивілізованого, а не гендлярського ринку, ставлення до праці слід звернути особливу увагу на висновки незалежного французького дослідника Жака Сапіра, який вважає, що "економічна політика України парадоксальним чином стала "заручницею" утвердження незалежності країни в зовнішніх відносинах (що дало змогу Україні стати третім за розмірами одержувачем американської допомоги після Ізраїлю і Єгипту), а у внутрішніх справах – затягування з розглядом питань, що можуть спровокувати соціальну напруженість"[110].

Таким чином, наявні деформації економічних структур не можуть не вести до руйнування старих механізмів регулювання соціального життя, не створюючи на їх місці принципово нових механізмів цивілізованого типу.

І серед нових механізмів цивілізованого типу, що визначають процес становлення й розвитку ринкових відносин, особливе місце належить соціальному механізму функціонування трудових відносин, котрий формується в умовах переходу від командно-адміністративної системи до ринкової, тобто від радянського соціалізму, що зазнав краху, до капіталізму зрештою початку XXI ст.

Всебічне ж врахування специфіки українського суспільства, його, насамперед трудових традицій, є важливою умовою становлення й розвитку якісно нового, пристосованого до вимог цивілізованого ринку, соціального механізму функціонування трудових відносин, істотним компонентом котрого і виступає особистісне, зацікавлене, хазяйське ставлення до праці. В цьому плані при проведенні політики розвитку промислового і аграрного виробництва, а також приватизації в умовах становлення ринкових механізмів, визначення пріоритетів та масштабів подальшого функціонування тих чи інших галузей народного господарства, слід виходити із вкрай актуального положення відомого економіста кінця XIX – початку XX ст. М. Туган-Барановського про те, що "вчення економістів про переваги великого виробництва перед дрібним так самісінько цілком ґрунтується на певних даних прикладного природознавства – технології, агрономії, тощо. Тільки виходячи із цих даних, економісти приходять до висновку, що в тих галузях праці, в котрих людська праця прикладається до неорганічної природи, користі великого виробництва далеко значніші, ніж у тих галузях праці, котрі безпосередньо дотикаються до біологічних процесів природи"[111].

Перехід до ринку передбачає дальший розвиток на основі технологічної революції, великого виробництва у промисловості та повсюдне нарощування темпів аграрного сектору, який безпосередньо дотикається до біологічних процесів природи, якраз при здоровій конкуренції як фермерських, так і колективних сільськогосподарських одиниць, на основі реалій і традицій, перш за все трудових, які вже склалися, а не всупереч ним. "Ми створили за 70 років, – відмічає О. Мороз, – найцінніше для сучасної економіки – крупну індустрію і авторитетний інтелектуальний рівень науки і виробників як суму досвіду технічних і загальних знань. Використання такого багатства повинно бути засобом утвердження нових механізмів економічного розвитку"[112].

Більш ніж зрозуміло, що конкретна сума досвіду технічних і загальних знань сама по собі поза певного ставлення до праці не існує і засобом утвердження нових механізмів економічного розвитку може виступати тільки функціонування саме соціального механізму трудових відносин, важливим компонентом якого і є досліджуване ставлення до праці, яке в залежності від складної гами об'єктивних і суб'єктивних факторів, може бути позитивним, творчим, відповідальним і негативним, байдужим, безвідповідальним, властивим десяткам мільйонів людей.

Головною перешкодою на шляху формування у нових ринкових умовах позитивного, особистісного, зацікавленого ставлення до праці, в основі якого лежать розвинуті здатність і потреба у конкретній трудовій діяльності, які виступають для особистості як засіб самоствердження, розкриття своїх нахилів, талантів, обдарувань, є якраз негативна оцінка як на рівні побутової так і теоретичної свідомості саме праці в сфері промислового і особливо сільськогосподарського виробництва, про що свідчать багаточисленні дані соціологів, філософів.

Так, якщо спробувати з'ясувати обличчя молодого покоління українства початку 90-х років минулого століття, то висновок буде досить сумним, але реалістичним: близько 70% студентів 18 вищих навчальних закладів України серед своїх "ненависних" слів назвали (в 1990р.) "праця", "честь", та "порядок"[113].

Треба сказати, що причини подібного негативного ставлення до праці слід шукати не лише у сьогоденні, а й у недалекому соціалістичному минулому, оскільки саме відсутність особистісного, зацікавленого творчого до неї ставлення значних верств працездатного населення обумовила те, що за даними соціологічних досліджень, здійснених у 80-х, а потім у 90-х роках минулого століття, в повну міру працювала лише третина працівників [114]. Про те, що праця не виступає визначальним фактором самореалізації особистості, свідчать також дані Житомирського регіонального центру зайнятості, за якими чисельність населення, яке не пропонувало свою робочу силу на ринку праці, тобто було економічно неактивним, у 2002 році зросла на 3,6 тис. осіб (0,9%) і становила 419,1 тис. осіб, або 41,5% загальної чисельності населення у віці 15-70 років. Серед них найбільший прошарок склали пенсіонери – (56,8%), більш ніж п'ята частина (22,3%) – учні та студенти денної форми навчання та особи, які потенційно можуть працювати, але не працюють: зайняті у домашньому господарстві (12,7%) і ті, що припинили активні пошуки роботи, оскільки втратили надію її знайти (6,2%)[115].

Все це не може не віддаляти українське суспільство від цінностей і стандартів цивілізованого, євроамериканського ринку, в основі якого лежить як воля до праці, так і культ праці, що безпосередньо знаходить свій прояв у господарському, особистісному, зацікавленому до неї ставленні. Невипадково серед трьох рис американізму Дж. Сантаяна першою назвав волю до праці [116], широкий вияв якої дав можливість американському суспільству вийти на передові рубежі соціального, технологічного прогресу, забезпечити високі соціальні стандарти життя на основі істотного зростання продуктивності праці, впровадження інноваційних технологій. Більш того, саме ставлення до праці виступає показником серйозної відмінності практичної реалізації трансформаційних процесів українського і польського суспільств, оскільки одним із результатів змін ментальності поляків за суспільної трансформації 90-х років ХХ ст. є зростання "культу тяжкої праці"[117], тобто поширення уявлень про потрібність докладання значних фізичних і інтелектуальних зусиль для досягнення міцних, надійних життєвих позицій, які гарантують відповідні стандарти добробуту.

Таким чином, процес негативного ставлення до виробничої праці, який охопив, у першу чергу, значну частину молодого покоління, надзвичайно небезпечний тому, що приховує в собі потенційну загрозу різкого зниження припливу робочих рук у народне господарство, з одного боку, і повсюдної криміналізації українського суспільства, з іншого. Адже традиції негативного ставлення до праці, свого роду зневага до людей, прибутки яких ґрунтуються цілком як раз на трудовій, чесній діяльності, і в першу чергу, у сфері матеріального виробництва, сягають своїм корінням у злочинний світ, який має свою ієрархію, "закони", звичаї.

Ось чому кримінальники, охоронці злодійських традицій соціально небезпечні не тільки і не стільки своїм злочинним минулим, скільки злочинним теперішнім, потенційною загрозою скоєння нових злочинів. "Їх злочин, – вказує дослідник В. Анісімков, – не вплив випадкових або раптових поривів. Вони вважають працю нижче своєї гідності і йдуть по злочинному шляху в повній свідомості пов'язаного з ним ризику [118].

Тому, говорячи про посилення процесу криміналізації суспільства, не слід забувати, що саме негативне ставлення до праці, яке багато в чому деформує, руйнує соціальний механізм функціонування трудових відносин, яке має широке поширення серед молоді, є разом із тим – з одного боку – наслідком соціально-економічної кризи, а з іншого – причиною росту антисуспільних, злочинно-кримінальних тенденцій сучасного українського суспільства. І ніякі намагання посилення боротьби з організованою злочинністю не принесуть бажаних результатів до тих пір, поки повсюдно в суспільстві не утвердиться авторитет чесної, добросовісної праці, яка належним чином матеріально і морально стимулюється з боку держави.

Більш ніж зрозуміло, що авторитет чесної, добросовісної праці не може утвердитися будь-якою постановою чи указом, оскільки для цього потрібний історичний час. Слід особливо відзначити, що,

якщо взяти функціональний аспект змісту праці, то можна констатувати, що в кожному процесі останньої є грань, за якою неможливий контроль ніякої найсучаснішої техніки, майстерно навчених наглядачів.

У такому випадку у робітника в якості контролера виступає його совість, честь, які в залежності від їх якісних характеристик дозволяють, або, навпаки, не дозволяють трудівнику халтури, робити брак, працювати абияк, так би мовити, робити вигляд, що він "працює". Безумовно, робітнича трудова честь і совість – це моральні поняття, що потрапляють під відповідне визначення етики в формально-логічному плані.

Як бачимо, втрата суспільством тих чи інших позитивних традицій у сфері трудових відносин ставить питання про наступність поколінь, поза яким безпідставно вести мову про майбутнє того чи іншого народу, тому що мудрість, яка акумульована протягом віків, свідчить про те, що коріння майбутнього потрібно завжди шукати у минулому.

Все це актуалізує проблему ставлення до праці як визначального компонента соціального механізму функціонування трудових відносин. У контексті нашого аналізу зазначимо, що саме традиції обшинної, колективної праці українського народу повинні бути всебічно дослідженні і втілені в соціальну практику творення ринкових відносин, тобто переходу від соціалізму до капіталізму. "Специфічність же переходу від соціалізму до капіталізму, – вказує дослідник О. Донченко, – настільки велика й невизначена, наскільки сама по собі вибиває суспільство з природної і необхідної спадкоємності епох, що масова конформна ідентифікація з ситуацією лише подовжує соціалістичну агонію, зводячи рівень соціуму до мінусу"[119].

Саме пізнання і осмислення сутності ставлення до праці як компонента соціального механізму функціонування трудових відносин значною мірою сприяє зменшенню того рівня розвитку соціуму до мінуса, який виступає вкрай актуальною не стільки теоретичною, скільки практичною проблемою. З іншого боку, якраз пізнання специфіки, особливостей ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі ринкових реформ багато в чому сприяє не лише зведенню рівня розвитку соціуму до мінуса, а й подальшому осмисленню тих конкретних практичних шляхів входження українського суспільства в досить складну соціальну тканину сучасних капіталістичних, цивілізованих ринкових відносин.

Дана обставина не може не актуалізувати питання про особливості, специфіку ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі практичного ринкового реформування сучасного українського суспільства, аналізу якого і присвячений наступний параграф нашого монографічного дослідження.

§2 Специфіка ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі ринкових реформ

Досліджуючи сутність соціального механізму функціонування трудових відносин, необхідно підкреслити, що останні самі по собі не існують, а втілюються у соціальну практику завдяки тій чи іншій трудовій поведінці працівників, їх діям, які здійснюються під впливом конкретних ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, особливе місце серед яких належить саме потребі в праці, котра знаходить свій прояв через зацікавлене, творче, особистісне ставлення до неї.

При цьому слід пам'ятати, що людина завжди ставиться вибірково до оточуючого середовища і перебуваючи у сфері трудових відносин, працівник по-різному ставиться до праці, демонструючи при цьому нерідко діаметрально протилежне до неї ставлення, залежно від соціально-економічних, соціально-психологічних умов, у яких відбувається трудовий процес. "Ця вибіркковість, – наголошує В. Муляр, – певний спосіб відношення до зовнішнього, і є концентрованим втіленням того неповторного, одиничного в особистості, яке перетворює соціальні можливості, подані зовні"[120].

Ставлення особистості до праці, з одного боку, може бути як позитивне, зацікавлене, творче, яке орієнтується не стільки на результати праці, скільки на процес праці, який приносить їй радість і насолоду. Якраз таке ставлення, яке властиве сьогодні далеко не кожному працюючому, можна віднести до ставлення до праці як до потреби, яке утворює основу для перетворення її в першу життєву потребу.

З іншого боку, ставлення до праці, як найважливіший компонент соціального механізму функціонування трудових відносин, може, що й має сьогодні широке розповсюдження, і не возвеличуватись до ставлення як до потреби. При такому незацікавленому, нетворчому ставленню до праці особистість орієнтується перед усім на результати праці, які представлені у першу чергу у вигляді конкретної заробітної плати, і не виявляє, чи майже не проявляє стійкого інтересу до самого процесу праці. Хоча це зовсім не означає, що при ставленні особистості до праці як потреби, вона не зацікавлена у кінцевих результатах праці, які втілюються в певних матеріальних, духовних цінностях.

Причому, якщо в умовах становлення ринкових механізмів, процес перетворення праці в потребу характеризується своєю не масовістю в якійсь мірі локальністю, то ставлення до праці як до потреби особистості свідчить про наявність в неї стійкої сформованої орієнтації на працю як першу потребу життя. Більше того, в особистості може бути чітко виражена потреба в праці, але в якості першої життєвої потреби вона може мати іншу, не пов'язану безпосередньо із трудовою діяльністю, потребу, наприклад, у спілкуванні, спорті, читанні тощо.

Разом із тим, при аналізі сутності ставлення до праці як визначального компонента функціонування соціального механізму трудових відносин, слід звернути увагу на те, що "властива праці атрибутивна якість бути потребою людини як соціальної істоти зовсім не означає, що людина в будь-якому суспільстві ставиться до своєї праці як до потреби, тобто працює заради задоволення потреби в праці"[121].

При цьому у суспільному житті не існує якогось абстрактного ставлення абстрактного індивіда до праці взагалі, а має місце конкретне ставлення особистості, соціальної групи, класу, нарешті, суспільства до таких історичних форм праці, як ремісної, панщинної, найманої, соціалістичної у радянському варіанті, ринкової, у певних конкретно-історичних умовах. Це в свою чергу, обумовлює те, що завданням дослідження повинно виступати не ставлення до праці взагалі, а ставлення суб'єкта праці до її конкретної історичної форми. Звідси і особлива складність в розумінні сутності ставлення особистості до праці, яке виражає певну сторону характеру праці і являє вкрай складну суспільну категорію, сутність якої вимагає подальшого дослідження.

Слід особливо підкреслити, що характер праці відбиває сутність ставлення робітника до певних видів трудової діяльності і зміст цієї категорії полягає в тому, що вона відображає нетимчасову

закріпленість працівника за соціально та економічно неоднорідними видами праці, які несуть у собі неоднакову цінність із погляду суспільної корисності та престижності.

Характер праці детермінує те, що різні групи робітників посідають різне місце в системі суспільної організації праці. І за характером працю можна поділяти на індустріальну або аграрну, творчу або рутинну, фізичну або розумову, просту або складну, організаторську або виконавчу.

Аналіз питання про ставлення до праці як компонент соціального механізму функціонування трудових відносин важливий і в тому плані, що він дозволяє більш глибоко з'ясувати процеси адаптації працездатного населення, особливо молоді, в матеріальному і духовному виробництві, що у свою чергу сприяє осмисленню мотивів, інтересів трудової діяльності в умовах запуску ринкових механізмів, особливе місце серед яких займає соціальний механізм функціонування трудових відносин.

Характеристика проблеми про ставлення людини до праці, разом із тим, передбачає розгляд її не тільки у рамках зв'язку особистості з виконанням конкретної трудової операції чи певного виробничого завдання, але і у більш широкому плані, а саме: в плані взаємовідносин особистості і суспільства. Тому не випадково, що в злочинних, антисуспільних, кримінальних елементах ставлення до праці як до потреби, як правило, відсутнє, або неяскраво виражене. Адже цілком закономірно, що в злочинному лексиконі "ломом підперізуваний – засуджений, який встав на шлях виправлення, який не визнає авторитетів, недалека людина, народжена, щоб працювати; мужик; йолоп"[122].

Отже, ставлення особистості до праці, з одного боку, може бути позитивним, зацікавленим, творчим, зорієнтованим не стільки на результати праці, скільки на сам процес праці, який приносить їй насолоду і радість. Саме таке ставлення до праці і можна віднести до ставлення до неї як потреби, що становить основу для самоствердження, самовираження робітника. У такому випадку, творча, змістовна, багато в чому пошукова праця ніби знаходить своє продовження в змістовному відпочинку, культурних формах спілкування. Потреба саме в такій праці значною мірою детермінує послідовне, чітке функціонування соціального механізму трудових відносин.

З іншого боку, ставлення до праці може не підніматися до потреби в ній, а тим більше до першої життєвої потреби. При такому незацікавленому, нетворчому ставленні до праці особистість орієнтується передусім на речові результати праці, і не проявляє, або майже не проявляє стійкого інтересу до самого процесу праці. Хоча це зовсім не значить, що при ставленні особистості до праці як потреби, як і при перетворенні її в першу життєву потребу, вона не зацікавлена в кінцевих результатах праці, втілених в певних матеріальних та духовних цінностях.

Поряд з цим, і зацікавлене, особистісне, і незацікавлене ставлення робітника до праці визначаються в немалій мірі рівнем його кваліфікації, насиченістю або ненасиченістю виконуваних ним трудових операцій творчим змістом. Причому, варто окремо відмітити, що не можна виключати можливості добросовісного, зацікавленого ставлення до праці при наявності відносно невисокого рівня насичення трудових функцій робітника творчим змістом. І, навпаки, при високому рівні функціонального змісту праці, при виконанні трудових операцій в умовах сучасної техніки, може мати місце моральна незадоволеність працею, і особистість у такому випадку ставиться до неї як до економічної необхідності.

Важливо також не забувати, що певний рівень кваліфікації далеко не єдиний фактор, який зумовлює ставлення особистості до праці. В умовах становлення ринкових відносин в Україні, важливим фактором, що впливає на формування ставлення до праці виступає різка соціальна поляризація суспільства, яка призвела до значного зниження життєвого рівня мільйонів людей працездатного віку, не кажучи вже про пенсіонерів, інвалідів, малозабезпечених.

Таким чином, подальше зростання майстерності, кваліфікаційного рівня, професійності робітника є, з одного боку, показником зростання ролі людського фактору в умовах прискорення технологічної революції, а з іншого, важливим фактором формування зацікавленого, творчого, відповідального ставлення до праці як важливого структурного елементу функціонування соціального механізму трудових відносин. Виходячи з цього, наврядчи є достатні підстави представляти формування ставлення до праці як результат дії якоїсь одної сфери суспільного життя, будь то політика чи економіка, соціальні відносини чи ідеологія. Тому не досить аргументовано видається

позиція тих авторів, котрі стверджують, що "ставлення до праці як економічна категорія, а, отже, як ставлення, що формується поза свідомістю, являє собою необхідність об'єктивно зумовленої оцінки процесу праці усіма членами даного суспільства"[123].

Не ставлячи завдання полемізувати з авторами наведеного положення про можливість взагалі оцінки процесу праці за умови, що ставлення до неї формується поза свідомістю, відмітимо, що, безумовно, визначну роль у формуванні ставлення до праці має пануючий в тому чи іншому суспільстві тип виробничих відносин і відповідаючий їм економічний базис. Але ж не можна випускати з поля зору те, що поряд з економічним становищем, яке виступає як визначний фактор, і свідомість чинить свій вплив на формування конкретного ставлення до праці.

Ставлення до праці виражається у певному осмисленні і оцінці людьми місця і ролі трудової діяльності у їхньому житті, причому ставлення до праці треба розуміти як глибинний, початковий і визначальний елемент суспільної свідомості, що чинить істотний вплив на всю сукупність уявлень ідей, поглядів, які детермінують світогляд і моральність особистості. До того ж, як було відмічено вище, можливість наявності у особистості зацікавленого, добросовісного, відповідального ставлення до праці в умовах відносно низького творчого змісту її трудових функцій, і навпаки свідчить про те, що ставлення до праці формується "поза" свідомістю тільки в кінцевому рахунку.

Разом із тим слід зауважити, що ставлення до праці, так само як і потребу у ній, не варто розуміти якраз і назавжди дані явища, які не зазнають жодних змін у процесі становлення й зміцнення ринкових механізмів. Навпаки, на будь-якому з етапів цього процесу питання про ставлення до праці набуває свого змісту, своєї сутнісної характеристики, оскільки будь-яке нове покоління за своїми стандартами мислення і поведінки по-своєму сприймає і засвоює старі істини, по-новому, відповідно до наявного досвіду оволодіває принципами, нормами, цінностями саме ринкового суспільства. В такому суспільстві як раз дисципліна ринку та конкуренція формують у робітника риси небайдужого, відповідального, зацікавленого, творчого ставлення до праці, що в принципі не властиво для радянського соціалізму, який породив у широких масштабах формальний підхід до праці, утриманство, споживацтво, хабарництво та приписки. "Конкуренція та дисципліна ринку, – справедливо зазначає І. Коропецький, – скоро допоможе людям зрозуміти, що в такій системі важливі дотримання зобов'язань, точність, докладність, ініціатива тощо, а не інерція, знайомства, хабарництва чи навіть крадіжки"[124]. Тому цілком закономірно, що сьогодні, коли основна маса населення нашої країни народилась і виросла в умовах радянського соціалізму, в залученні широких верств до суспільно корисної праці, у стимулюванні їх трудової діяльності з'явилися такі принципово нові моменти, яких не знало соціалістичне суспільство. Так, у наш час, коли в Україні вміння жити у нових суспільних умовах не вистачає для 38,3% населення, а вистачає тільки для 24,6% [125], поряд із традиційною орієнтацією працюючих на високий заробіток у мотивах їхньої трудової діяльності важливу роль відіграють і умови, зміст праці, а також її престижність, соціальна цінність, чітко простежуються тенденції конкуренції, прагнення "про всяк випадок" оволодіти новою, ходовою професією, яка може у випадку втрати основного місця роботи стати джерелом для існування. Все це є основою відмінності соціального механізму функціонування трудових відносин радянського суспільства від ринкового.

Тому в умовах запуску ринкових механізмів слід закріпити, збільшити отриману "у спадок" від соціалізму таку тенденцію, як орієнтація чималої частини працездатного населення, особливо осіб середнього і старшого віку, поряд із високим заробітком на зміст праці, її престижність, соціальну цінність. Саме поєднання цієї тенденції з вимогами ринкових відносин становить одну з особливостей соціального механізму функціонування трудових відносин, котра формується під впливом ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів.

У зв'язку з цим є цікавими проведені ще у вісімдесятих роках у США опитування на прикладі різних професійних груп, які показали відносно низьку мотивацію на отримання "цікавої роботи" порівняно з іншими життєвими благами. Так, за даними З.Кемпбелла, П.Конверса, Б.Родверса лише 38% опитаних відмітили бажання займатися цікавою роботою, порівняно із виявленою у 70% установкою на "добре здоров'я", 74% – "вдалий шлюб", 67% – "щасливе сімейне життя"[126]. Характерно те, що ці дані американських соціологів свідчать про те, що капіталістичні, ринкові

виробничі відносини автоматично не відтворюють формування у людини раз і назавжди даної ціннісної, зацікавленої установки на працю, небайдуже, особистісне до неї ставлення.

В цьому плані постає знову, як відмічалось вище, проблема ефективності соціального механізму функціонування трудових відносин як в умовах радянського соціалізму, тобто панування тоталітарної, командно-адміністративної системи, так і в умовах ринку, лібералізованого сучасного капіталізму, що обумовлює нагальну потребу активного наукового пошуку принципово нової оптимальної моделі соціально-економічного розвитку, яка багато в чому детермінована саме ставленням особистості до праці. В контексті нашого аналізу специфіки ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі ринкових реформ не можна не звернути уваги на те, що "наукова думка Заходу, – підкреслює Е.Лясковець, – визначила врешті те, про що писав Дж. К. Гелбрейт: не витримали випробувань життям як тоталітарна командна система, так і лібералізований капіталізм, що наступного століття треба сформулювати нову економічну систему"[127].

Питання про соціальний механізм функціонування трудових відносин в умовах становлення ринкових відносин може бути повністю осмисленим тільки при наявності науково обґрунтованої концепції докорінного оновлення України, не останнє місце в якій займає проблема ставлення до праці, яке багато в чому детермінує ціннісні орієнтації, установки, стимули трудової діяльності. А поки що в українському суспільстві відсутнє в повному розумінні цього слова усвідомлення й розуміння сутності власної моделі трансформаційних перетворень, науково обґрунтованої підтриманої абсолютною більшістю населення концепції кардинального оновлення суверенної України в дусі усіх вимог сучасної технологічної революції.

Більш того подальше дослідження проблеми ставлення до праці як визначального компоненту соціального механізму функціонування трудових відносин значною мірою ускладнюється тим, що "нова модель соціально трудових відносин формується здебільшого стихійно без належного регулюючого впливу з боку держави"[128]. Дана обставина не може не актуалізувати питання про необхідність прискореного осмислення й вироблення ефективної програми економічного і соціального творення, в якій чітко було б присутнє розуміння власної, української моделі трансформаційних перетворень на основі визначення ефективних механізмів стратегії і тактики оновлення. "Серед таких механізмів, – справедливо відмічають М. Мокляк та Ю. Ширяєв, – найважливіша роль належить соціальним механізмам. В свою чергу в структурі останніх пріоритетну роль відіграють соціальні відносини"[129].

У цьому плані постає досить складна теоретична і практична проблема про сутність соціального механізму функціонування трудових відносин як складової саме механізмів відтворення українського соціуму в умовах запровадження власної моделі трансформаційних перетворень. І без запуску найоптимальніших і найефективніших механізмів саморегуляції соціальних процесів, особливе місце серед яких належить якраз ринковим трудовим відносинам, які ґрунтуються насамперед, на широкому прошарку працюючих власників, яким притаманна досить висока мотивація трудової поведінки, в принципі неможливо впровадити в практику становлення й розвитку громадянського суспільства власної моделі трансформаційних перетворень.

Досвід ринкових перетворень в Україні, як і в інших пострадянських суспільствах, переконливо свідчить про те, що розв'язання надто складних, вкрай суперечливих суспільних проблем, багато в чому залежить не тільки від розбудови національної державності як пріоритетного завдання соціально-економічного, політичного, духовного розвитку, але й від утвердження громадянських інститутів, особливе місце серед яких посідає інститут приватної власності, її недоторканість та священність. "Тому основною загрозою існування незалежної України, – не без підстав зазначає М. Степико, – є не стільки відсутність прогресу в процесах державотворення, скільки надвисока залежність суспільства від його життєзабезпечуючих функцій на шкоду вдосконаленню механізмів відтворення соціуму та нації"[130].

Ось чому осмислення й пізнання процесу подальшого вдосконалення механізмів відтворення соціуму та нації, серед яких соціальному механізму функціонування трудових відносин належить неабияке місце, в значній мірі залежить від визначення якраз сутності, особливостей, специфіки того

етапу трансформаційних перетворень, на якому перебуває сучасне українське суспільство. Причому, з одного боку, всебічний, комплексний аналіз специфіки ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі ринкових реформ багато в чому детермінований саме розумінням і усвідомленням особливостей сучасного етапу трансформаційних перетворень українського соціуму. З іншого боку, пізнання особливостей сучасного етапу трансформаційних перетворень українського суспільства певною мірою обумовлено осмисленням саме специфіки ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин.

У контексті нашого дослідження слід уникати спрощених, поверхових уявлень відносно специфіки трансформаційних перетворень сучасного українського соціуму, які не сприяють розкриттю сутності вкрай суперечливих процесів у соціально-економічній, політичній, духовній сферах українського суспільства. Виходячи з того, що в сфері соціальних, трудових відносин ми сьогодні маємо не стільки активного використовувача ресурсів, скільки пасивного споживача і що у нашому суспільстві "фактично починають складатися умови для неофеодальних відносин"[131], виглядає досить дискусійною постановка питання про те, що "...українське суспільство давно вже перестало бути традиційним і є сучасним і соціально стратифікованим та індустріально розвинутим суспільством"[132]. Подібні підходи, які вектором трансформаційних перетворень в Україні бачать індустріально розвинуте та соціально стратифіковане суспільство, слід, на наш погляд, вважати теоретичним романтизмом, який не враховує специфіки, особливостей сучасного етапу трансформаційних перетворень, що несуть у собі значний вантаж минулих радянських часів у вигляді широко розповсюджених настроїв утриманства, споживацтва, бажань отримувати зарплату не за кінцеві результати, а лише за перебування на роботі та наявність значного прошарку трудівників, чия професійна кар'єра, пов'язана з виконанням ручної, малокваліфікованої, важкої фізичної праці, що уособлює в собі не те, що сучасне соціально стратифіковане індустріальне суспільство, а якраз доіндустріальні, неофеодальні відносини.

І коли ми говоримо про негативний спадок радянської командно-адміністративної системи у сфері трудових відносин, то насамперед маємо на увазі її вкрай спрощену соціальну структуру, яка не залишала за великим рахунком місця потужному прошарку працюючих власників, повній реалізації на практиці соціальних факторів, які сприяють небайдужому, зацікавленому ставленню до праці. У нас нема серйозних підстав вести мову про наявність таких ринкових соціальних факторів як високий рівень життя значної частини населення, рівень оплати праці, який відповідає показникам цивілізованих країн, що не дає підстав для розуміння українського суспільства як сучасного соціально стратифікованого.

У будь-якому суспільстві саме соціальні фактори значною мірою обумовлюють конкретне ставлення робітника до праці, котре виступає важливим компонентом соціального механізму функціонування трудових відносин. Академік П. Федосеев особливо підкреслював, що на долю соціальних факторів припадає 30-40% щорічного приросту продуктивності праці [133]. Нерозвиненість, незначна роль соціальних факторів в умовах радянського суспільства, яка дісталась нам у спадок, значною мірою зумовлювала те, що мільйони людей пасивно, байдуже, нерідко поспоживацькому ставились до своєї праці в силу відсутності перш за все економічної зацікавленості до самого процесу праці. Треба сказати, що в усіх західних, постіндустріальних суспільствах уся робота по удосконаленню ринку праці здійснюється під гаслом "Краще фінансувати роботу, ніж безробіття", – що істотно обмежує розповсюдження утриманських, споживацьких настроїв у сфері праці та трудових відносин. В Україні ми маємо протилежну ситуацію у сфері ринку праці, оскільки "в 1996 р. на заходи пасивної політики зайнятості витрачено понад 9 млн. грн., а на кінець 1999 р. ці витрати зросли в 50 разів. На утримання державної служби зайнятості останніми роками витрачається більше 20% усього Фонду сприяння зайнятості, а на заходи активної політики залишається лише 10-20% призначених на ці цілі витрат"[134], що аж ніяк не сприяє формуванню серед широких верств працездатного населення зацікавленого, особистісного, творчого ставлення до праці, усіляко обмежує дію соціальних факторів на подальший розвиток трудових відносин.

Отже, соціальні фактори наочно себе проявляють у рамках конкретних соціально-економічних моделей споживання і у тісному зв'язку з організаційними факторами зростання ефективності

виробництва. У цьому плані є всі підстави вести мову про соціалістичну, принаймні в радянському варіанті, і ринкову, капіталістичну моделі споживання, що детермінують, великою мірою відповідне ставлення робітника до праці, поза яким ускладнюється осмислення сутності соціального механізму функціонування трудових відносин.

До показників соціалістичної в радянському варіанті моделі споживання, на нашу думку, варто віднести: зрівнялівку, яка сковує ініціативу і передусім трудову; агресивну заздрість до кожної чесної заробленої копійки і паразитичну впевненість у соціальному захисті, псевдоколективізм, що нанівець зводив прогресивні традиції общини, артілі, котрі мали неабияке місце в історії українського народу, інших православних країн. Все це, як відомо, призводило, врешті-решт, до втрати стимулів до високоякісної праці, масового породження таких вкрай негативних явищ, як брак, халтура, оковамилювання, штурмовщина, котрі служили живильним середовищем для такого потворного явища, як соціальна заздрість, що деформувало увесь соціальний механізм функціонування трудових відносин. "Соціальна заздрість, – справедливо зауважують білоруські філософи А. Грицанов та В. Овчаренко, – одна з найстаріших соціальних вад, одна з найбільш важковиліковних соціальних хвороб"[135]. А взагалі заздрість слід розуміти як хворобливу проекцію власної неспроможності і некомпетентності на успіх та вдачу ближнього.

Поза всяким сумнівом, що соціальна заздрість як одна з важковиліковних соціальних хвороб, пишним цвітом розквітла в умовах командно-адміністративної системи, не випарувалась як ефір із її падінням і сьогодні в умовах творення громадянського суспільства, має свої параметри, форми вияву, детальний аналіз яких не входить безпосередньо до кола проблем цієї роботи. Говорячи про модель споживання ринкового, громадянського суспільства, слід зауважити, що її складовими виступають висока якість продукції, надійний рівень адресного соціального захисту населення, що забезпечується соціальною державою, який передбачає певні масштаби соціальної диференціації суспільства та відповідні межі безробіття, що залежать значною мірою від функціонування організаційних факторів росту ефективності виробництва.

У цьому плані не можна не звернути увагу на те, що в одному з японських підручників з питань росту ефективності виробництва сказано: "збільшення продуктивності виробництва досягається перш за все не через впровадження передових технологічних методів, хоча вони, безсумнівно, надзвичайно важливі, а через організацію менеджменту. Цим терміном позначається координація та об'єднання в процесі виробництва індивідуальних зусиль і подавання працюючим спонукальних мотивів, котрі, по-перше, стимулювали б координацію і об'єднання. І, по-друге, сприяли б сумісності поглядів і цілей всіх чи в крайньому випадку більшості учасників виробництва. Висловлюючись простіше, збільшення продуктивності виробництва перебуває в прямій залежності від ефективності використання трудових ресурсів"[136].

Зрозуміло, що вказані вище моделі споживання, визначені багато в чому конкретним ставленням до праці, передбачають відповідний статус, престиж праці, втрата якого, що власне в нас і відбувається, має не виправдані негативні наслідки. Одним із таких вкрай негативних наслідків є те, що в українському суспільстві має яскраве вираження тенденція орієнтації значної маси населення, насамперед молоді, не стільки на копійку, високопродуктивну працю, набуття приватної власності завдяки трудовим зусиллям, скільки на незаконне збагачення будь-яким шляхом, що не може не деформувати, руйнувати соціальний механізм функціонування трудових відносин.

У цьому плані абсолютно праві ті дослідники, які наголошують на тому, що сучасний досвід реформування українського суспільства на ринкових засадах свідчить про те, що "сила дії інтересів, зумовлених відносинами власності і мотивацією до незаконного збагачення, є набагато більшою. Причому зазначені інтереси однаково притаманні як представникам держави, так і представникам бізнесу"[137].

Практичним результатом дії цієї негативної тенденції у сучасному українському суспільстві є те, що саме тіньова економіка, яка концентрує мільйони працездатних людей, виступає об'єктивним фактором формування споживацького, негативного ставлення до праці, який за великим рахунком, унеможливорює повсюдне утвердження цивілізованих, а не гендлярських ринкових відносин та громадянських структур, в основі яких лежить трудова приватна власність, що функціонує на основі

потужного прошарку працюючих власників. Сьогодні в Україні близько 50% суб'єктів господарської діяльності працюють поза законними рамками, а кримінальні структури, одержуючи шалені кошти з проституції, торгівлі наркотиками і зброєю, контролюють уже цілі галузі [138].

Функціонування тіньової економіки зумовлене завдяки наявності різночитань відповідних законодавчих актів, які через відсутність їх кодифікації і систематизації нерідко дають можливість тіньовим ділкам вигадувати всілякі хитромудрі схеми, які дозволяють безкарно "ховатися" від оподаткування. Цьому також сприяє й те, що в українському суспільстві завершується жорсткий, а інколи й потворний процес первісного накопичення капіталу, який західні країни пережили вже сотні років тому. Відбувається, за слухними словами екс-спікера Верховної Ради України В. Литвина, "утвердження принципу: друзям усе, ворогам закон"[139], що аж ніяк не сприяє зменшенню масштабів тіньового сектору економіки, подоланню прірви між багатими та бідними, утвердженню авторитету, чесною професійною праці. Саме зарплата в конвертах, як атрибут тіньової економіки, чимало гальмує вирішення злободенних соціальних програм держави, яка нерідко ще здійснює виплати по безробіттю тим, хто працює у нелегальному секторі економіки і формально виключений з ринку праці, у той час, як "у Польщі не держава, а неформальна економіка перебирає на себе функції "опіки" над людьми, тією чи іншою мірою усуненими з ринку праці"[140], що певною мірою унеможлиблює розповсюдження утриманських споживацьких настроїв серед відповідних верств працездатного населення.

Ось чому стратегічним напрямом розвитку сучасного українського суспільства є утвердження широкого прошарку працюючих власників як умови формування середнього класу, зміцнення позицій національного капіталу та підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів та послуг. Магістральним шляхом втілення у практику ринкових перетворень цього вкрай важливого напрямку, подальшого розвитку громадянських структур українського суспільства, в основі яких лежить інститут приватної власності, її священність та недоторканність, виступає повсюдне утвердження широкого кола виробничих структур малого та середнього бізнесу в процесі здійснення приватизації як об'єктивної умови стимулювання населення до набуття приватної власності, формування небайдужого, відповідального, особистісного ставлення до праці.

Як переконливо свідчить досвід попередніх років на шляху становлення середнього класу, формування потужного прошарку працюючих власників, зроблено чимало помилок, які сьогодні виступають як істотне гальмо у процесі входження українського суспільства у складну структуру цивілізованих ринкових відносин. Сертифікатна приватизація, яка передбачала повсюдне створення й утвердження у всіх галузях матеріального і духовного виробництва реальних власників із зацікавленим, хазяйським, небайдужим ставленням до праці, так і не досягла за великом рахунком, своєї кінцевої мети, що не може не ускладнювати процес трансформації українського суспільства від радянського соціалізму, який не витримав випробування часом, до ринку, правової, демократичної, соціальної держави. Більше того, сертифікатна приватизація в реальному житті обернулася у свою протилежність – легітимну форму тінізації відносин власності сучасного українського суспільства.

І рішуче подолати подальшу тінізацію відносин власності можна лише шляхом підвищення авторитету чесною, високопродуктивною праці, відтворення механізму її мотивації, безкомпромісної боротьби проти всіх форм економічної злочинності. При цьому не можна забувати, що реформування відносин власності як всієї системи соціальних відносин в Україні, призвело до крайнього майнового розшарування, яке потенційно несе в собі загрозу соціальних вибухів, катаклізмів, не створивши при цьому таких необхідних для становлення цивілізованого, а не гендлярського ринку, хоч яких-небудь потужних виробничих прошарків, груп, класів, які детермінують значною мірою неперервне, ритмічне функціонування соціального механізму трудових відносин.

Як результат ми маємо сьогодні не цивілізовану, соціально-орієнтовану капіталізацію суспільних і передусім соціально-трудова відносин, а нестримну соціальну поляризацію, стрімке зростання паразитичних прошарків, що живуть за рахунок перерозподілу, перепродажу не виробленого ними ж готового продукту та невиробничого накопичення багатства суспільства. При цьому руйнівні процеси досить сильно зачепили підрастаюче покоління, котре у своїй масі, демонструє вкрай негативне ставлення, а подекуди й презирство до виробничої і фізичної, і розумової

праці, часто-густо не маючи ні спеціальних знань, ні високоморальних мотивів трудової діяльності. Орієнтація на особистий "виграш" у поєднанні з недієздатністю суспільних інститутів призводять "до руйнування морально-етичних норм як наслідок в українському суспільстві з'являються прошарки, які вважають можливим несплату податків (20%), отримання державної допомоги, на яку не мають права (13%), отримання (6%) та передачу (30%) хабара, обман (15%) та зловживання службовим становищем (12%)"[141].

Така ситуація не може не деформувати соціальний механізм функціонування трудових відносин, оскільки абсолютна більшість сучасного українського соціуму не бачить об'єктивної можливості самоствердити, самореалізувати себе саме у сфері праці трудових відносин. Соціально – верстова конфігурація українського суспільства виявляється неначе "заваленою" вниз від середини, а майже 80% громадян України бачать себе на трьох нижніх щаблях соціальної "драбини". І всередині цих трьох верств яскраво проявляють себе негативні тенденції, суть яких полягає в тому, що, по-перше, масовішою стає верства "соціальних низів", по-друге, нестримно зростає кількість людей, які вважають себе капітально відчуженими і від власності, і від влади, і від соціальної поваги"[142], що в значній мірі гальмує процес становлення громадянських структур, демократичної, правової, соціальної держави, ускладнює формування зацікавленого, творчого ставлення до праці з боку широких верств працюючого населення.

Внаслідок дії зазначених негативних тенденцій відбувається активне скорочення і декваліфікація трудових ресурсів, що також деформує соціальний механізм функціонування трудових відносин, в результаті широкого розповсюдження серед значної частини населення, насамперед молоді споживацьких, утриманських, зрівняльних настроїв, негативного ставлення до праці. Все це зумовлює необхідність усвідомлення широкою громадськістю того, що реформування системи трудових відносин на базі саме соціального партнерства, яке об'єктивно відкидає різке майнове розшарування населення, виступає важливою складовою частиною цивілізованих ринкових перетворень українського суспільства на шляху творення громадянських структур та демократичної, правової соціальної держави. "Реформування системи соціально-трудова відносин, – зауважують Ю. Мальчин та А. Садовенко, – повинно йти паралельно загальному комплексу ринкових перетворень, не відстаючи від них. Тут потрібна продумана і скоординована політика, в основі якої лібералізація і демократизація трудових відносин, звільнення їх від диктату держави"[143]. Більш того, не можна не бачити те, що в „економіці України не тільки зберігаються, а й поглиблюються суттєві структурні деформації. Вони формують довгострокові перешкоди динамічному підвищенню її конкурентоспроможності, призводять до недостатнього ефективного використання національного економічного потенціалу, а відтак відставання у рівні соціально-економічного розвитку"[144].

При цьому, говорячи про звільнення від диктату держави, не будемо забувати, що згідно з низкою постулатів як правих, так і лівих політичних сил, ринок і державу об'єднати ніяк не можливо. Насправді це не так, хоча б тому, що аграрна політика уряду США заснована на втручанні держави у сільське господарство щонайбільше по десяти каналах і офіційно визнано, оскільки дане втручання дало змогу вивести галузь на досить високий рівень продуктивності праці, широкомасштабний експорт сільгоспродукції за межі країни, яка забезпечує продуктами харчування не тільки громадян США, а й значну частину населення світу.

До того ж, говорячи про реформування соціально-трудова відносин, необхідно критично, з урахуванням національних інтересів України підходити як до рекомендацій МВФ, нестримно орієнтуючих рух українського суспільства по шляху лібералізованого капіталізму, так і "рецептам" доморощених політиків, штовхаючих наш народ назад у тоталітарне минуле, оскільки нам потрібно рішуче позбутися всіх проявів системи тоталітарного соціалізму, так і системи лібералізованого капіталізму, які руйнують державу та творчу ініціативу особистості, насамперед у сфері трудових відносин, показником яких є саме незацікавлене, негативне ставлення до праці.

У цьому плані дуже небезпечним є те, що серед нашого народу, вільно чи невільно, поширюється думка про те, що ми самі не в змозі вийти з кризи, тому потрібно шукати опору за межами країни, що об'єктивно служить основою деформації всієї системи соціально-трудова відносин, руйнування соціального механізму функціонування трудових відносин, поза яким всі

міркування про шляхи, форми будівництва української державності залишаються висіти в повітрі. "В українському суспільстві, – справедливо відмічає в цьому випадку Е. Богацька, – затверджується думка, що Україна – бідна, а українці дурні і ні на що не здатні, і тільки "вчений німець" може побудувати тут земний рай"[145].

Потрібно наголосити, що подібні, вкрай негативні настрої, які мають руйнівні наслідки, вже отримали своє досить широке поширення, особливо в молодіжному середовищі, що виступає у своєму роді як міна уповільненої дії, закладена під всю систему не стільки соціально-трудова, скільки всієї сукупності суспільних відносин українського суспільства. Ось чому для створення міцного фундаменту соціального партнерства, поза яким неможливе функціонування соціального механізму трудових відносин, вкрай необхідна об'єднуюча, цементуюча, інтегруюча все суспільство загальнонаціональна ідея, якої, як вище зазначалось, в нас нема, як і нема навіть серйозних передумов для створення надійної основи для соціального партнерства всього українського суспільства.

Більше ніж очевидно, що загальнонаціональна ідея може виникнути і функціонувати лише на міцній основі власної загальнодержавної економічної політики, на базі якої здійснюється крізь ряд проміжних, опосередкованих ланок саме функціонування соціального механізму трудових відносин, важливим компонентом якого є досліджуване нами ставлення до праці. Але говорити сьогодні про ефективне використання економічного потенціалу країни, на жаль, нема підстав. У цьому основна причина подальшого розвитку інфляційних процесів, зростання зовнішніх боргів, посилення залежності економіки від міжнародних фінансових організацій.

Безумовно, відсутність власної ефективної економічної політики, з одного боку, негативно впливає на формування зацікавленого, хазяйського, творчого ставлення до праці особистості, з іншого – на забезпечення солідарності, соціального партнерства у суспільстві. Крім того, у зв'язку з істотним зменшенням для широких мас населення доступу до освіти, культури, медицини, науки в силу нестримного зростання платних послуг, можливості розгортання потенціалу трудової активності значних працездатних верств постійно звужуються, що не може об'єктивно не зменшувати соціальну базу ринкових перетворень та соціального партнерства. В цьому плані не можна не погодитися з тими авторами, які зауважують про те, що соціальна орієнтація ринкової економіки в Україні "є скоріше, декларацією, ніж фактом"[146].

Незаперечною істиною є те, що головною умовою побудови громадянського суспільства в Україні виступає готовність та можливість влади забезпечити солідарність між усіма громадянами держави, поза якою не може бути й мови про ритмічне функціонування соціального механізму трудових відносин. "Еліта має стримувати свої апетити, а соціальна політика, – слушно підкреслює Б. Андерсюк, – бути спрямованою на створення могутніх середніх верств: приватних власників – фермерів, приватних підприємців, кваліфікованих робітників та інтелігенції з високим рівнем достатку. В нашому випадку нав'язаний зверху поділ суспільства на багатих і бідних формує в масовій свідомості тривале негативне ставлення до соціальних груп з високим рівнем доходів й переконаність у тому, що розбагатіти можна тільки в протиправний спосіб. Ні про яке соціальне партнерство за даних умов не може бути й мови"[147].

Говорячи про нагальну необхідність вироблення та ефективного впровадження у практику ринкових реформ загальнонаціональної ідеї, яка б згуртувала, інтегрувала українське суспільство, яке б демонструвало приклад соціального партнерства як передумови надійного функціонування соціального механізму трудових відносин, слід, на наш погляд, провести історичну паралель. Відомо, що нині гнучка, заснована на даних сучасних суспільних наук, соціально-економічна політика уряду, здатна, з одного боку, прискорити процес формування об'єднуючої загальнонаціональної ідеї, з другого, – створити достатні об'єктивні умови для чіткого, безперебійного функціонування соціального механізму трудових відносин.

Саме завдяки впровадженню у життя гнучкої соціально-економічної політики Б. Хмельницьким у період визвольної війни українського народу у 1648-1657 рр. була створена міцна соціальна база суспільства як умови усіх перемог українського народу над іноземними загарбниками. Б. Хмельницький, як справедливо відзначає відомий вчений І. Крип'якевич, – "проводив гнучку соціально-економічну політику"[148], основою якої було, власне, заперечення феодального

землеволодіння, кріпацького, підневільного ставлення до праці та утвердження вільного, козацького ведення господарства, хазяйського, небайдужого ставлення до праці. І взагалі про несприйняття українським селянством підневільного, кріпацького ставлення до праці свідчить те, що в Україні "...кріпосники завжди почували себе невпевнено, саме кріпацтво не раз було нищене народом (Хмельниччина, Коліївщина, Київська козаччина 1855 р.), на селах був завжди вільний козацький стан, що не мав на собі жодних кріпацьких обов'язків. Взагалі кріпацька неволя існувала в Україні лише не дуже тривалими періодами"[149].

Таким чином, розглядаючи питання про ставлення до праці як важливого компоненту соціального механізму функціонування трудових відносин ми повинні хоча б у загальних рисах осмислити сутність такого філософського поняття як ставлення взагалі, що виступає формою існування і вираження діяльності. Причому в залежності від рівня системної цілісності, є всі підстави вести мову про соціальні, виробничі, трудові відносини. Якщо ж брати інші системи чи зрізи певної цілісності, інші суб'єкти відносин, то у такому випадку виникає питання про економічно-фінансові, кредитні відносини на промисловому чи сільськогосподарському підприємстві, організаційно-управлінські відносини у трудовому колективі і т. д.

Поряд із тим, діяльність, поза якою не може бути досліджена природа ставлення, є його формою, яка "завжди мотивована. Мотивація, навіть усвідомлена, сама по собі не являє соціальну причину. Проте всяка соціальна діяльність мотиваційно забезпечена"[150].

Отже, дослідження сутності трудових відносин взагалі і їх соціального механізму зокрема повинно враховувати аналіз таких понять, категорій, як ставлення, діяльність, трудова активність, поза якими осмислення природи всієї системи суспільних відносин, у тому числі і соціальних відносин багато в чому ускладнено. Тому не можна не відмітити плідотворність підходу К. Маркса, який зазначав, що "коли ми запитуємо, яка сутність трудових відносин, то ми запитуємо про ставлення робітника до виробництва"[151]. Причому в природі не існує абстрактного ставлення до праці абстрактної людини, бо дане ставлення формується не в абстрактній сфері, а у конкретному трудовому колективі, у процесі участі в конкретному виді трудової діяльності і детерміновано складним комплексом об'єктивних і суб'єктивних факторів.

І визначальним фактором, що впливає на формування ставлення до праці, виступає поряд із матеріальними стимулами, суспільна корисність, значимість праці, її характер і зміст. При цьому, слід сказати, що ставлення до праці тісно пов'язане з ставленням до власності, що, безумовно, актуалізує дану проблему в умовах становлення ринкових, багатоманітних форм власності в сучасних умовах. На ставлення до праці як компонента соціального механізму функціонування трудових відносин здійснює свій істотний вплив техніко-технологічний базис країни. Так, тепер поряд із сучасними комп'ютеризованими, комплексно автоматизованими виробничими процесами досить часто існує тяжка, малокваліфікована, фізична праця, яка формує в робітника, як відомо репродуктивне, нетворче, негативне ставлення.

Ще у вісімдесятих роках ручною, тяжкою, малокваліфікованою працею було зайнято майже половина робітників матеріального виробництва: в промисловості біля двох п'ятих, у будівництві – 58%, у сільському господарстві ще більше, біля 70% [152]. За останні чверть століття ситуація з повсюдним скороченням тяжкої, малокваліфікованої, фізичної праці аж ніяк не покращилась, що не може не гальмувати процес утвердження ринкових механізмів й громадянських структур у сучасному українському суспільстві. Більше того, на сьогоднішній день проблема витіснення, скорочення тяжкої, малокваліфікованої, фізичної праці, на жаль, набула свого загострення, що негативно впливає на процес формування у широких трудових верств творчого, особистісного, пошукового, зацікавленого ставлення до праці, яке є базовим елементом функціонування соціального механізму трудових відносин. Як не прикро, але рівень професійно-кваліфікаційної підготовки за останні чверть віку майже не змінився, а фізична праця, як і в умовах радянського соціалізму, який не витримав випробування часом, як і раніше, залишається основою виробництва: нею в середині 90-х років минулого століття було зайнято близько 70% робітників [153], а у 2004 році питома вага ручної праці у промисловості становила близько 40%, а в будівництві сягало за половину. Майже кожен третій робітник у промисловості зайнятий малозмістовною працею [154], що не може не ускладнювати

проблему як формування механізмів ринкових перетворень взагалі, так і соціального механізму функціонування трудових відносин зокрема.

Відомо, що однією з важливих завдань структурної перебудови економіки, яка має серйозні соціальні наслідки, є якраз зміна співвідношення зайнятих у виробничій і невиробничій сферах, різке скорочення питомої ваги ручної, малокваліфікованої, важкої, фізичної праці, на основі впровадження інноваційних технологій, сучасних, заснованих на комп'ютерах і автоматах виробничих процесів, що неминуче тягне за собою широкомасштабну, масову перекваліфікацію мільйонів працездатних людей. У цьому плані потрібно сказати, що за останні роки в літературі, засобах масової інформації, особливо на радіо, телебаченні, майже не висвітлюється ця актуальна проблема, яка несе в собі велике соціальне, політичне, якщо завгодно, смислове навантаження.

Рано чи пізно питання повсюдної ліквідації важкої, ручної, малокваліфікованої праці стане на весь зріст і буде потребувати в першу чергу від державних мужів прийняття важливих, часто-густо нетрадиційних, новаторських рішень, при умові якщо політики всіх рангів дійсно будуть зацікавлені в тому, щоб Україна примножувала свій економічний, науково-технічний потенціал і не перетворилася в залежну, напівколоніальну державу. А для цього вже сьогодні необхідно прогнозувати те, що значна частина працюючих звільнена від виконання важкої, малокваліфікованої праці, у результаті перекваліфікації, як свідчить практика індустріально розвинутих країн, повинна піти у невиробничу сферу; торгівлю, сферу побуту, банківську справу, рекламу, освіту, науку тощо.

Причому питома вага сфери обслуговування населення в нас у порівнянні з західними країнами дуже низька. Сьогодні перерозподіл робочої сили в процесі структурної перебудови економіки – це об'єктивна вимога часу, оскільки наша країна переобтяжена металургами, будівельниками, шахтарями. Для порівняння можна сказати хоч би те, що доля робітників невиробничої сфери складає в США, Англії, Японії, Німеччині від 40 до 60%, а в Україні, як і в колишньому СРСР – 27% [155]. Разом із тим слід пам'ятати, що для того, щоб Україна дійсно здійснила свій європейський вибір, сьогодні необхідно істотно підняти престиж масових робочих професій та локалізувати вкрай негативний процес старіння робочої сили, особливо на селі, що значною мірою пов'язано з дієвим підвищенням професійно-кваліфікаційного рівня працюючих та виступає важливою соціальною проблемою праці сучасного трансформаційного українського суспільства. Треба сказати, що сьогодні при наявності величезної армії безробітних, кваліфікований працівник, як це не парадоксально звучить, є дефіцитом, оскільки нині відчувається значна потреба у таких працівниках. Більш того, за прогнозами вже у 2015 році потреба економіки України у кваліфікованих працівниках буде забезпечена не більш ніж на 40%, у той час як серед загальної кількості працівників у нашій країні – 21% кваліфікованих, а приміром у Японії – 72%, в Німеччині – 56%, в США – 43% [156].

Істотним негативним фактором, який багато в чому деформує соціальний механізм функціонування трудових відносин, поряд із досить високою питомою вагою ручної, малокваліфікованою, важкої фізичної праці серед робітників базових галузей є те, що абсолютна більшість працівників так званих допоміжних професій зайнята також рутинною, ручною, малокваліфікованою працею, що значною мірою сприяє формуванню негативного, байдужого ставлення до даних видів трудової діяльності. Так, ще на початку 80-х років без використання машин і механізмів працювало 96% комірників, 85% контролерів, 89% кріпильників, 74,3% маркірувальників, 85,2% складальників, 92% пакувальників [157].

Ми віддаємо собі звіт у тому, що наведені дані – двадцятирічної давності, але враховуючи сучасну кризову ситуацію в економіці, можна з впевненістю сказати, що зазначений стан речей кардинальним чином не змінився на краще, що не може не гальмувати процес формування ринкового ставлення до праці, показниками якого виступають дисциплінованість, акуратність, пунктуальність. Більше того висока питома вага у суспільстві людей, які за своїми професійно-кваліфікаційними показниками пов'язані з виконанням важкої, некваліфікованої ручної праці, об'єктивно унеможлиблює їх орієнтацію на цивілізовані ринкові цінності. Все це зумовлює те, що у сучасному, українському суспільстві існує реальна можливість докорінного консервативного відступу та повернення до старих цінностей та стандартів недалекого соціалістичного минулого, а то й більш раннього часу. "Причини цього полягають, – не без підстав наголошує С. Катаєв, – у розриві соціокультурних, і соціально-

економічних аспектів трансформації, її недовершеності та нерівномірності. Такий відступ можливий у вигляді соціалістичної реакції, у формі абсолютизації тоталітарно витлумаченої національної ідеї тощо"[158].

Як бачимо, не стільки бажання відомих політичних сил повернутись у соціалістичне минуле, скільки наявність відповідних анахронічних, доіндустріальних економічних структур, які базуються на малокваліфікованій, важкій, ручній праці, об'єктивно спричиняють загрозу як докорінного консервативного відступу суспільства, так і реалізації на практиці тоталітарно витлумаченої національної ідеї, що несе у собі небезпеку громадянського протистояння та втрати державності, "югославізації" усіх наступних подій.

Саме відсутність реальних позитивних зрушень у інституціональних перетвореннях, затримка у структурній перебудові економіки унеможливають широкий прояв здорової конкуренції, яка визначає небайдуже, зацікавлене, хазяйське ставлення до праці та здатність кожного працювати творчо, в повну силу, бажання й вміння виробляти конкурентоспроможну продукцію. А це можливо лише при умові зростання ролі людського фактору, соціального капіталу, який передбачає багато в чому постійне підвищення рівня кваліфікації, освіченості робочої сили згідно вимог технологічної революції.

Тому не випадково, що у розвинутих країнах 70% ВВП отримують завдяки розвитку науки, освіти, впровадженню інноваційно-дослідницьких та конструкторських розробок, новітніх технологій [159], що призвело до повсюдного витіснення, а стало бути й обмеженого, локального використання тяжкої, малокваліфікованої ручної праці.

Отже, в закономірному процесі ліквідації ручної, важкої, малокваліфікованої праці, що значною мірою сприяє ритмічному функціонуванню соціального механізму трудових відносин, можна виділити два моменти. По-перше, даний процес виступає важливим економічним завданням, яке детермінує багато в чому успіх та незворотність усієї структурної перебудови народного господарства країни і закріплює успіх ринкових перетворень в українському суспільстві.

По-друге, повсюдна ліквідація важкої, малокваліфікованої, ручної праці – це важлива соціальна проблема, розв'язання якої дозволить зрештою вивільнити мільйони працюючих від виконання нерідко довічної, рутинної, репродуктивної, непрестижної багато в чому отупляючої праці.

Саме отупляюча, монотонна, тяжка, фізична праця, яка має, як правило, досить низький престиж у суспільстві, ніяк не сприяє самоствердженню, самовираженню робітника і служить частогусто умовою його фізичної, моральної деградації. Більше того, процес повсюдного витіснення, скорочення фізичної, малокваліфікованої, ручної праці не слід уявляти як прямолінійний, пов'язаний із кількісним скороченням осіб, зайнятих подібним видом діяльності. У даному випадку не можна не враховувати соціально-психологічний фактор, суть якого полягає в тому, що "приблизно третина робітників ручної праці, звільнених в ході механізації і автоматизації виробництва, зазнає на нових робочих місцях несприятливий вплив індустріальної технології"[160].

Врахування даної обставини особливо важливе в умовах переходу до постіндустріальної, інформаційної стадії розвитку суспільства, на самому початку якого перебуває українське суспільство і який вже давно здійснений промислово розвинутими країнами Заходу і Японією. В цілому ж оцінку дієвості процесу витіснення, повсюдного скорочення важкої, малокваліфікованої, ручної, фізичної праці слід здійснювати за трьома напрямками.

По-перше, за чисельністю робітників зайнятих механізованою працею. По-друге, за рівнем автоматизації процесів виробництва, яке всіяко сприяє зростанню в праці творчого, особистісного начала, що служить у якості одного із важливих об'єктивних факторів у формуванні хазяйського, зацікавленого, відповідального ставлення до праці, яке виступає в якості істотного компонента соціального механізму функціонування трудових відносин. І, нарешті, по-третє, за питомою вагою автоматизованої, комп'ютеризованої праці у загальних витратах, що виділяються на розвиток виробництва.

Питання про ставлення до праці, що знаходить своє вираження насамперед у результатах трудової діяльності робітника, виступає в першу чергу проблемою ефективності матеріального та духовного виробництва, тобто максимального використання фізичних і духовних потенцій особистості

та засобів виробництва, економії минулої праці та високої продуктивності живої.

Крім того, ставлення до праці багато в чому визначає трудову поведінку особи, соціальних груп, верств, станів, класів. Трудова "поведінка соціальних груп, – зауважує В.Пилипенко, – головний рушій як соціального механізму економіки взагалі, так і (й тим більше) окремого механізму регуляції трудової поведінки"[161]. У процесі становлення ринку, його стандартів та ціннісних орієнтацій, докорінно змінюється як трудова поведінка особистості, так і ставлення до праці, яка виступає важливою сферою життєдіяльності суспільства.

Разом із тим ця зміна старих, так би мовити радянських стандартів і ціннісних орієнтацій у сфері трудових відносин, які знаходять свій прояв у конкретній трудовій поведінці працівника на нові, ринкові не відбувається автоматично, стихійно і що не менш важливо – за короткий проміжок часу. Відомо, що головна суть так званої самовідданої праці при соціалізмі полягала не стільки в якісних, кінцевих її результатах, які передбачали потрібну, конкурентоспроможну продукцію, що заперечувало брак, халтуру, оковамилювання, споживацтво й утриманство, скільки у самому процесі праці, самоцінному у своїй основі і який сприймався як показник відданості комуністичним ідеалам.

У такому розумінні результат праці, часто-густо незалежний від потреб конкретного споживача матеріальних і духовних благ, тобто тієї ж самої пересічної радянської людини, мав нібито прийти автоматично, сам по собі, як необхідний наслідок самої праці в ім'я загального блага, комунізму. "Але тут, – справедливо наголошує Л. Бевзенко, – виникала одна нерозв'язана суперечність – таке ставлення до праці обов'язково передбачає і властиве традиції ставлення до часу, неквапливість, розміреність. Проте саме це і було неможливим у рамках норм, продукованих радянською свідомістю"[162].

Саме такі стандарти, ціннісні орієнтації, прояви радянської свідомості як незацікавлене, байдуже, негативне ставлення до праці, недисциплінованість, необов'язковість, крадіжки, брак, халтура виступають у якості істотного гальма на шляху утвердження ринкової, цивілізованої, а не гендлярської, трудової поведінки, що передбачає насамперед бажання не зупинятися на досягнутому в процесі постійного підвищення свого професійно-кваліфікаційного рівня, огиду до розхлябаності, недисциплінованості, оковамилювання, утриманства й споживацтва. Говорячи про формування ринкового, цивілізованого, громадянсько-відповідального ставлення до праці, слід сказати, що якраз у ставленні мільйонів людей до часу ми не спостерігаємо серйозних підстав для того, щоб вести мову про їх, повсюдне бажання працювати саме в такому сучасному часі, що передбачає конкуренцію, змагальність, компетенцію та високий професіоналізм, оскільки значна маса людей, пов'язаних у сфері трудових відносин із виконанням тяжкої, малокваліфікованої, ручної праці, демонструє не стільки орієнтацію на ринок, капіталізм, тобто – сучасне й майбутнє, скільки на минуле у варіанті радянського соціалізму, сповідуючи настрої так званої ностальгії за гарантованим, хай мінімальним, рівнем соціальної захищеності у вигляді символічної плати за комунальні послуги, транспорт, "безкоштовну" освіту, медичні послуги тощо.

І високий рівень бідності, маргіналізації сучасного українського суспільства виступає у якості об'єктивної умови для розповсюдження серед широких мас населення зневіри у завтрашньому дні, настроїв за будь-яку ціну вижити в умовах зростання безробіття, різкого зниження рівня життя широких, перш за все трудових, верств населення. Саме серйозне відчуження абсолютної більшості українського соціуму від приватної власності, влади і соціальної поваги значно обмежує економічну свободу особистості, генерує, відтворює настрої ностальгії за радянським минулим, що не може в значній мірі не деформувати соціальний механізм функціонування трудових відносин, важливим компонентом якого і є відповідне ставлення до праці: негативне, байдуже, незацікавлене як показник радянського соціалізму і громадянсько-відповідальне, хазяйське, пошукове як критерій ринку, соціально-орієнтованого, цивілізованого, сучасного капіталізму.

Тому цілком закономірно, що за рівнем економічної свободи, визначальним критерієм якого виступає упевненість у власному майбутньому, Україна займає далеко непередові рубежі у світі, оскільки "подальший розвиток орієнтації населення на самореалізацію гальмується відсутністю упевненості майже 70% українців у власному майбутньому і в майбутньому країни"[163]. Економічна свобода як фундамент громадянського суспільства та важлива умова функціонування соціального механізму трудових відносин, передбачає також, з одного боку, як ми зазначали вище, повсюдне

витіснення, скорочення тяжкої, фізичної, малокваліфікованої праці, а з іншого – максимальне насичення процесу праці творчим, змістовним началом у результаті інтелектуалізації та технізації останньої.

Не можна не сказати, що в умовах бурхливого розгортання технологічної революції все більш рельєфно проявляється така її ведуча тенденція як всебічне насичення праці змістовним, творчим началом, ускладнення її функціонального змісту. Однак в умовах кризового стану українського суспільства, скорочення асигнувань на науку, раціоналізаторську та винахідницьку діяльність, освіту, культуру дана тенденція ніби згасає й все менш дає про себе знати, що негативно впливає на функціонування соціального механізму трудових відносин, що виражається у звуженні масштабів проявів особистістю, соціальними групами, станами, верствами, які не виходять за межі маргінального суспільства, саме творчого, небайдужого, громадянсько-відповідального ставлення до праці.

Причому, процес трансформації ставлення особистості до праці в умовах переходу українського суспільства від командно-адміністративної системи до ринкової пов'язаний, як ми вже підкреслювали, не лише зі змінами в економічній, виробничій сфері, але й зі зміною, формуванням ринкової свідомості, з усвідомленням людиною власної ролі та місця, призначення в суспільстві, що трансформується від нежиттєвих соціалістичних стандартів, ціннісних орієнтацій і координат до якісно протилежних – ринкових, приватновласницьких.

Аналізуючи питання про специфіку ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі ринкових реформ, необхідно особливо наголосити, що в сучасному українському постсоціалістичному суспільстві існують два діаметрально протилежні соціальні світи, що уособлюють боротьбу старого, соціалістичного, командно-адміністративного минулого та сучасного цивілізованого ринку, який викликає до життя творчу, ініціативну, підприємливу, відповідальну особистість, котра в сфері трудових відносин ставиться до праці небайдуже, пошуково, зацікавлено.

Тому цілком закономірно, що один соціальний світ повністю зорієнтований на безумовний, остаточний перехід до ринку, а другий – на повернення суспільства у доперестроєвний стан, тобто у соціалістичне минуле. Все це не може не спричиняти якісну відмінність між "позиціями соціального включення/виключення, а конкретніше, між діяльнісно-культурними позиціями, одна з яких зорієнтована на ринкові механізми соціальної участі"[164].

До представників ринкового соціального світу слід віднести бізнесменів, підприємців, значну кількість чиновників державного апарату, невелику частину висококваліфікованих фахівців і тих, хто в масових уявленнях населення України підпадає під визначення "мафії"[165].

Уособленням минулого, соціалістичного соціального світу є, насамперед, робітники різних категорій, нерідко кваліфікованих, керівники середньої та нижчої ланки, які працюють у структурах державної служби та підприємствах державної форми власності і пенсіонери. Основними рисами представників першого соціального світу виступають їх безумовна орієнтація на самоствердження в сфері праці, досягнення життєвого успіху в процесі демонстрації небайдужого, зацікавленого, творчого ставлення до праці.

Якісною характеристикою другого соціального світу є те, що він концентрує, об'єднує такі соціальні сили, які зорієнтовані на позиції та форми дій, направлені на виживання й відкидання ринкових цінностей, стандартів життя. Питома вага цих двох полярних соціальних світів в українському суспільстві за приблизними оцінками становить, відповідно, понад 20% і близько 40% населення країни майже 10% посідають маргінальне положення [166].

У цьому плані слід як не перебільшувати, так і не применшувати у сучасному посткомуністичному українському суспільстві місце і роль другого соціального світу, який і є носієм антиринкових, зрівняльних, утриманських, псевдоколективістських настроїв, породжених казармовим соціалізмом.

Саме те, що другий соціальний світ кількісно, вдвічі перевищує перший, який зорієнтований на цивілізований ринок, громадянське суспільство, правову, соціальну державу, не дає жодних підстав для уявлень про переважання у масовій свідомості сучасного українського суспільства настроїв залежності власного благополуччя та добробуту від якісних результатів власної високопродуктивної

праці.

Ось чому досить дискусійним виглядає твердження про те, що "нині у масовій свідомості домінують орієнтації на фундаментальні демократичні засади суспільного життя з безпосередньою залежністю власного добробуту від власної праці та жорстокою конкуренцією на ринку праці, товарів і послуг"[167]. В тому то і справа, що сучасне посткомуністичне українське суспільство ще тільки має, шляхом відтворення мотивації праці, підвищення її авторитету, локалізації настроїв утриманства, споживацтва та байдужості за допомогою економічних, соціальних, політичних, духовних механізмів функціонування цивілізованих, а не гендлярських, ринкових відносин створити умови для усвідомлення десятками мільйонів українських громадян саме безпосередньої залежності власного добробуту від кінцевих результатів високопродуктивної праці, матеріальним втіленням якої є повсюдний випуск конкурентоспроможної продукції.

А раз сьогодні соціальний світ, який зорієнтований на ринок, конкуренцію, змагальність, громадянські структури кількісно вдвічі менший за той, що уособлює командно-адміністративне минуле, а стало бути брак і халтуру, окозамилування, некомпетентність, споживацтво, утриманство та й зрівнялівку, у нас нема жодних підстав бажане видавати за дійсне та перебувати в ілюзіях соціально-економічного романтизму.

Все це не може не ускладнювати формування якісно нового, що відповідає вимогам становлення й розвитку громадянського суспільства соціального механізму функціонування трудових відносин, що має ґрунтуватися не стільки на капіталістичному виду приватної власності, скільки на трудовому виду приватної власності.

Слід особливо підкреслити, що ринок ніби приховує відмінності соціально-економічної сутності двох полярно різних способів виробництва товарів, що виробляються як на основі трудової, так і на капіталістичній приватній власності. Практичне значення такого розуміння ринку "полягає в тому, що він, розкриваючи структуру іманентних йому відносин власності, дає змогу перехідному суспільству свідомо і цілеспрямовано формувати в рамках ринкового господарства економічну систему, яка дає змогу на ділі реалізувати головні цілі реформ – підвищення ефективності виробництва і утвердження в суспільстві соціальної справедливості. Основу такої економічної системи утворює принцип єдності праці і власності"[168].

Разом із тим практична реалізація, зазначених головних цілей ринкових реформ в Україні в значній мірі гальмується тим, що саме за 74 роки існування радянської влади при відсутності приватної власності і демократії був фактично знищений ринковий менталітет українського народу. Все це не може істотно не ускладнювати запуск ринкових механізмів у всіх сферах суспільного життя і передусім у трудовій.

В цьому плані постає закономірне питання на якій економічній основі, на ґрунті яких підприємств (спільного, колективного чи приватного), типів власності має формуватися, утверджуватися та функціонувати соціальний механізм трудових відносин. Виходячи з того, що базою сучасної ринкової економічної системи виступає принцип іманентної єдності праці і власності, зазначимо, що його реалізація в процесі сучасних ринкових перетворень можлива саме за такої соціально-економічної політики держави, яка зорієнтована на розвиток таких форм приватної і суспільної власності, які всебічно сприяють утвердженню, відтворенню та й повсюдному функціонуванню на практиці зазначеного принципу.

Ось чому пріоритетним укладом економічної системи ринкових відносин, який зароджується й поступово набирає силу в посткомуністичному українському суспільстві, повинно бути просте товарне виробництво, суб'єкти господарювання якого сполучають у собі і власника, і працівника, що є важливою умовою формування громадянських, а не тіньових, структур сучасного українського соціуму. В даному випадку автор далекий від ідеалізації середньовічного простого товарного виробництва ремісників та селян, що базувалося на недосконалих, вкрай простих знаряддях праці та технологіях, які в принципі не залишали за людиною праці широкого соціально-економічного простору для самовираження, самоствердження саме в сфері трудових відносин.

Коли ми ведемо мову про нагальну потребу часу реалізації на практиці принципу єдності праці і власності з урахуванням історичних, духовних, соціально-психологічних, регіональних, якщо

завгодно, традицій у сфері трудових відносин, то маємо на увазі насамперед подальший розвиток сучасного товарного виробництва. Відомо, що суб'єкти простого, товарного виробництва у постіндустріальних країнах часто-густо мають середню загальну, нерідко середню спеціальну освіту та досить високий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки, що дає їм можливість широко використовувати сучасні, вискоефективні знаряддя праці і засоби виробництва, здійснюючи останнє на науковій основі з повсюдним залученням інноваційних, інформаційних технологій.

Як суб'єкт господарювання сучасний простий товаровиробник у своїй класичній формі має можливість виступати в тому чи іншому економічно-правовому вигляді підприємства, але не вдаючись до використання найманої праці. Отже, з точки зору структури сучасне просте товарне виробництво потенційно може бути репрезентоване як підприємствами спільного, колективного, так і приватного типів власності. І якщо функціонування підприємств спільної власності здійснюється у формах, як державної (орендні підприємства, казенні корпорації, муніципальні підприємства), так і колективної власності у вигляді так званих "народних підприємств", то підприємства приватної власності існують у господарських формах одноосібного володіння, різноманітних видах акціонерних товариств, кооперативів. "Що ж до конкретних підприємств, – справедливо зазначає проф. В. Рибалкін, – тих форм приватної власності (підприємства одноосібного володіння, командитних і командитно-акціонерних товариств, кооперативів та акціонерних товариств), у структурі яких є елементи капіталізму (найманої праці), що природно виникають в умовах ринкового господарства, то економічна політика держави щодо даних підприємств має полягати у перманентному їх трансформуванні економічними і правовими методами в структури "чистого" простого товарного виробництва в інтересах самих працівників таких підприємств і суспільства"[169], що всіляко сприяє його консолідації та інтеграції.

Разом із тим подібна трансформація передбачає якісні зміни в суспільній свідомості широких верств населення, яким певною мірою не властиві риси голого практицизму, культу великих грошей, здобутих будь-якими, у тому числі антиморальними, антизаконними, а часто-густо злочинними методами, що не може не підривати поваги до працелюбства, чесною, вискоефективною праці. На жаль, у нас немає серйозних підстав стверджувати, що саме в сучасних умовах ми маємо в українському суспільстві повсюдний культ чесною, високопродуктивною праці, яка насамперед з боку держави належним чином матеріально та морально стимулюється, який сприяє формуванню такої важливою риси народу, як працелюбність, поза якою, за великом рахунком, не спрацьовує принцип іманентної єдності праці і власності, що лежить в основі функціонування сучасного простого товарного виробництва. Працелюбність українського народу ніколи і ні в кого не викликала сумнівів. Вона загальновідома. Водночас у останні роки ця краща риса характеру виявилася майже зайвою. Натомість у пошані – пристосуванство і практицизм, вміння заробляти гроші.

Заради справедливості треба сказати, що не дивлячись на те, що, як ми вже зазначали вище, саме община, громада й особливо колгосп, радгосп та радянська фабрика формували, як відомо, у працівника ставлення до державної, а зрештою і до колективної власності, як до "чужої", "не моєї" "нічийної", разом із тим вони оточували нерідко пошаною людей працьовитих і яка часто-густо підкріплювалася вимогами громадської думки щодо культу працелюбності і якою ніхто, в принципі не мав права нехтувати.

За логікою речей, сьогодні в умовах рішучої відмови від командно-адміністративної системи, як атрибуту радянського соціалізму, який зазнав краху, і переходу до ринкового, громадянського суспільства, ми об'єктивно маємо підвищувати авторитет чесною, високопродуктивною праці, всебічно сприяти формуванню у мільйонів людей рис працелюбності, дисциплінованості, обов'язковості, словом, небайдужого, зацікавленого ставлення до праці, що виступає важливою умовою реалізації принципу єдності праці і власності. Але те, що нині працелюбність, як краща риса характеру українського народу виявляється, на превеликий жаль, зайвою, не затребуваною, не може не свідчити про особливу складність, суперечність функціонування соціального механізму трудових відносин, у якому любов до праці як показник відповідного ставлення до останньої займає далеко не останнє місце.

Причому любов до праці, закладається, закріплюється, як відомо, з раннього дитинства у сім'ї,

дитячому садку, школі, у всій системі навчально-освітніх закладів. Тому трудове виховання передбачає, перш за все, формування таких якостей, як усвідомлення суспільної значимості праці, яка виконується, морально-психологічної готовності до неї, професійної гордості та інтересу до неї, бажання та вміння постійно оновлювати свої професійні знання та навички, почуття відповідальності за доручену справу.

І більше ніж зрозуміло, що формування певного ставлення до праці здійснюється з самого раннього віку, а не з приходом юнака чи дівчини на роботу. Справа в тому, що молода людина в 17-18 років вже має сформовані ціннісні установки на працю. Вона вже починає свій трудовий шлях із вже чітко сформованим ставленням до праці: як негативним, байдужим так і позитивним, зацікавленим.

Під позитивним, творчим, небайдужим ставленням до праці, як істотним компонентом соціального механізму функціонування трудових відносин, слід розуміти усвідомлення необхідності працювати ефективно, творчо, з повною віддачею, яке з часом переростає у потребу у праці, що характеризується естетичним, моральним та психофізіологічним задоволенням трудовою діяльністю у формі працелюбства. Останнє ж знаходить свій вираз у вигляді звички до будь-якої суспільно корисної праці, бо не стільки вид праці, скільки ставлення до нього стає домінуючим у трудовій моралі.

Поряд з тим, не можна випускати з виду ту важливу обставину, що ставлення до праці виступає надійною основою формування ставлення особистості до навколишньої дійсності та, в першу чергу, до суспільства, колектива, сім'ї, до споживання матеріальних і духовних благ.

Іншими словами, з ставлення до праці складаються ціннісні орієнтації та моральні установки особистості. Без позитивного, усвідомленого, зацікавленого ставлення до праці не можна вести мову про особистість у власному смислі цього слова, умовах її всебічного та гармонійного розвитку.

Причому, ставлення до праці як важлива умова функціонування соціального механізму трудових відносин – це не дана раз і назавжди, незмінна характеристика особистості, оскільки воно динамічне в тому плані, що особистість протягом всього свого, принаймні трудового, життя формує дане ставлення. Саме в процесі трудової діяльності, яка обмежена рамками трудового життя особистості, у неї формується оцінка ролі праці, складається конкретне позитивне чи негативне до неї ставлення.

Окрім того, поза діяльністю цієї фундаментальної філософської категорії, яка дає ключ до розуміння сутності людини як суб'єкта історії, практично неможливий аналіз сутності праці, трудових відносин, в основі соціального механізму яких лежить якраз досліджуване ставлення до праці. У цьому плані слід сказати, що в літературі нерідко спостерігається ототожнення таких категорій, як "діяльність", "труд", "практика", що не зовсім, на наш погляд, коректно.

Відомий дослідник сутності місця та ролі праці, діяльності у розвитку людського суспільства Л. Буєва не без підстав в цьому зв'язку зауважує, що поняття "діяльність" і "труд" не тотожні та їх відмінність дуже важлива як для проведення логічних операцій, так і для вирішення методологічних проблем [170].

Говорячи про відмінність у смислових навантаженнях, які несуть у собі поняття "діяльність" і "праця", слід відзначити, що діяльність виступає в якості більш ширшого визначення праці, а остання є одним із видів діяльності, що детермінує значною мірою інші її види.

Поряд із тим, слід особливо підкреслити, що сутність таких понять, як "праця", "діяльність" не може бути цілком осмислена поза аналізом значимості потреби в конкретному виді діяльності та в особливості потреби у праці, яка виступає також важливим компонентом у структурі соціального механізму функціонування трудових відносин, дослідженню якої присвячена наступна глава нашого монографічного дослідження.

Відомо, що не тільки потреби дають нам уявлення про діяльність, але й, навпаки, діяльність – про потреби, основоположною серед яких виступає потреба у праці, що виражається конкретним ставленням до неї, що проявляється в процесі виробничої та духовної діяльності, поза якою не може бути зрозуміла сутність таких інших видів людської діяльності, як соціально-політична, духовна.

Слід сказати, що більшість вчених розуміють категорію діяльності, що має предметний характер, як спосіб буття соціальної дійсності, завдяки якій людина перетворює природу [171]. Крім того, категорія діяльності стосовно до праці стає в якості родового поняття та відображає не тільки

обмін речовин між людиною і природою, але й вбирає в себе соціальні взаємодії, невід'ємні від такого матеріального субстрата, як продукт праці, передбачає матеріальні перетворення речовин, даних природою, яке здійснюється саме в процесі праці та виражається конкретним ставленням до неї.

Іншими словами, в трудовій діяльності, яка не мислиться поза ставлення до праці, відбувається соціалізація особистості, що здійснюється багато в чому під дією вимог соціального механізму функціонування трудових відносин.

Отже, змінити ставлення до праці як важливого компонента соціального механізму функціонування трудових відносин можливо тільки разом із реальною зміною системи суспільного виробництва разом із перетворенням відносин власності та обміну діяльністю, що виступає важливою соціальною проблемою.

Як бачимо, ставлення до праці, яке є цілком соціальною проблемою і не виступає як щось статичне, як і саме життя особистості, змінюється саме під дією системи суспільного виробництва, поряд зі змінам відносин власності, що, власне, сьогодні яскраво виявляє себе в умовах переходу від командно-адміністративної системи до ринкової, від радянського соціалізму, який не витримав випробування часом, до капіталізму.

Причому вирішальною умовою у формуванні та розвитку ставлення до праці виступає соціально-економічний зміст праці, що визначається виробничими відносинами, в основі яких лежить власність. Більше того, не стільки технічні і навіть не психологічні, скільки соціальні характеристики праці визначають інтерес особистості до неї, її ставлення. Слід значити, що не будь-яка праця, як зазначалось вище, а тільки позбавлена рис одноманітності, рутинності, низької кваліфікації, обтяжливого, часто отупляючого тягара, ліпить, творить людину як особистість.

У даному випадку праця виконує таку важливу функцію, як людинотворчу, на основі якої відбувається процес самоствердження, самовираження особистості. "Праця, – не без підстав пишуть у цьому зв'язку В. Андрущенко та М. Михальченко, – що позбавлена людинотворчої функції перетворюється на силу, яка незалежно від суб'єктивних прагнень людини повертається проти неї, протистоїть її власній життєдіяльності, знеособлює природну і соціальну індивідуальність особистості"[172].

Людинотворча функція праці має й такі свої показники, як позитивне, хазяйське, небайдуже, пошукове ставлення до неї, потреба в останній, трудова активність. При цьому слід зазначити, що трудової активності нема і бути не може поза ставленням до праці, яке є суб'єктивно-особистісним боком трудової активності. Причому, оскільки праця може бути як праця взагалі, так і конкретна праця, ставлення до неї відповідно складається зі ставлення до праці взагалі і ставлення до конкретної праці. Більше того, на ставлення до праці впливає матеріалізована, оречівлена праця у вигляді техніки, технологічного устаткування, які вимагають від робітника постійного підвищення своєї кваліфікації, професійно-освітнього та культурного рівня.

Дана тенденція сьогодні в умовах структурної перебудови економіки, становлення ринкових відносин, важливою рисою яких є конкуренція не лише товарів, а й робітників, які на практиці доводять значимість своїх професійно-кваліфікаційних показників, знаходить своє яскраве проявлення. Поряд із цим слід відрізнити ставлення до праці як у об'єктивному смислі цього слова, так і в суб'єктивному.

Перше знаходить свій прояв у трудовій дисципліні, у тих чи інших показниках, регуляторах праці, ініціативі. Інше проявляє себе в мотивах праці, її задовільності, в усвідомленні особистістю необхідності ефективно, чесно, з повною віддачею своїх сил працювати.

При цьому, досліджуючи сутність ставлення до праці як важливого компонента соціального механізму функціонування трудових відносин, потрібно підкреслити, що існує низка таких видів ставлення до праці, як практично-утилітарне, політичне, естетичне, пізнавальне, моральне, психофізіологічне, аналіз яких виходить за рамки нашого дослідження.

Характеристика сутності ставлення до праці як важливого структурного елемента соціального механізму функціонування трудових відносин буде неповною, якщо не зазначити, що задоволеність саме соціальним та функціональним змістом праці значною мірою визначає ставлення до неї, що сприяє більш чіткому уявленню про специфіку функціонування соціального механізму трудових

відносин.

Ось чому саме соціальна направленість ринкових реформ в умовах становлення громадянського суспільства, в якому творча, висококваліфікована праця особистості належним чином морально і матеріально стимулюється, багато в чому сприяє формуванню принципово нового соціального механізму функціонування трудових відносин, в основі яких лежить відповідальне, небайдуже, хазяйське, ринкове ставлення до праці.

Разом із тим не слід забувати, що саме ставлення безпосередньо виступає у ролі внутрішнього регулятора соціальної діяльності та поведінки особистості, що визначається значною мірою задоволенням чи навпаки, особистістю соціальним та функціональним змістом праці.

Зрозуміло, що поза аналізом ціннісних орієнтацій особистості взагалі і в сфері праці зокрема ми не можемо зрозуміти природу такого соціального, соціально-психологічного явища, як ставлення до праці – визначального компонента соціального механізму функціонування трудових відносин. Важливим показником ціннісних орієнтацій людини, її моральних, релігійних принципів, поглядів, переконань на дійсність, яка її оточує виступає ставлення до праці. Ціннісні орієнтації можна визначити як внутрішні потреби особистості та її усвідомлений інтерес до певних соціальних питань. При цьому слід також зазначити й роль соціальної установки, яку можна розглядати в вигляді суб'єктивної готовності особистості на здійснення тих чи інших функцій, що визначають зрештою прийняття як на політичному, так і на виробничому рівні рішень, нормативних документів із соціальних питань.

Отже, ставлення до праці слід розглядати як ставлення особистості до суспільного характеру своєї діяльності, так і ставлення до себе в процесі трудової діяльності. Саме завдяки професійній діяльності відбувається реалізація ставлення особистості до праці. Крім того, у ставленні робітника до продукту праці в рівні його соціальної, трудової активності, а також у характері спілкування в процесі виробництва і знаходить вираження конкретне ставлення до праці.

При цьому, якщо сам процес праці належним чином матеріально і морально стимулюється у робітника, як правило, формується позитивне ставлення до неї, бажання того, щоб продукт праці мав не тільки споживну, але й естетичну цінність. Іншими словами, в даному випадку виникає серйозна соціально-економічна проблема інвестування трудової діяльності, яка є сьогодні досить актуальною в умовах запуску ринкових механізмів та падіння авторитету чесної, професійної праці, вкрай низького її матеріального стимулювання. "При цьому не можна не згадати про існування інвестування в саму працю, – зазначає відомий французький соціолог П'єр Бурд'є, – що приводить до того, що праця стає здатною приносити специфічний прибуток, що не зводиться до грошового прибутку: цей "інтерес" до праці, який частково створює "інтерес" факту працювати, і який є почасти наслідком ілюзії ... сприяє тому, що праця, не дивлячись на експлуатацію, стає прийнятною для працівника"[173].

У даному твердженні, яке аргументує вчений зі світовим іменем, чітко поставлене питання про малоефективність праці, яка відповідним чином не стимулюється матеріально, і творчість, можливу в самому процесі праці, яка служить самовираженню особистості, оскільки творча праця передбачає, як творчий характер, так і творче ставлення до неї. Більше того, творчість, яка проявляється в праці, виступає вищою формою свідомого, особистісного ставлення до неї. Саме творча природа праці і полягає в тому, що у ній міститься в тісній єдності репродуктивний і продуктивний зміст.

Разом з тим, очевидно, не має підстав ототожнювати такі різновиди творчості, що мають місце у виробничій діяльності, як творчість, обумовлену змістом і характером праці, так і творчість, детерміновану творчим ставленням до праці. Причому, тільки на основі творчості, яка визначається змістом і характером праці можливе, як відомо, особистісне, зацікавлене, хазяйське ставлення до неї, яке виступає в якості надійної основи функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах творення ринку, різноманітних форм власності.

Відомо, що саме у комплексно-автоматизованому, комп'ютеризованому виробництві людина праці повсюдно виявляє свої творчі потенції, самостверджується в процесі трудової діяльності. Поряд із тим не будемо забувати, що навіть в індустріально розвинутих західних країнах ще 20 років тому було автоматизовано лише кілька відсотків виробничих потужностей, наприклад у США – 6-8% і обслуговувало їх не більше 10% сукупної робочої сили [174].

Більш ніж зрозуміло, що нині ці цифри не могли не збільшитися на декілька порядків, що свідчить про те, що можливості виявлення творчих потенцій людей праці навіть в індустріально-розвинутих, постіндустріальних країнах, які є взірцем для держав, які утворилися на терені колишнього СРСР, вичерпані далеко не повністю.

Таким чином, творчість, яка детермінована творчим ставленням до праці і творчість, що обумовлена змістом і характером праці не тотожні, оскільки перше можливе і без використання досягнень новітньої техніки і передової технології, а друге лише і можливе на ґрунті впровадження досягнень технологічної революції в промислову і сільськогосподарське виробництво.

Розглядаючи питання про природу творчої праці, яка детермінує відповідальне ставлення до неї, немає підстав розуміти її як якесь легке заняття, що не потребує значних фізичних та інтелектуальних зусиль. Навпаки, виконання творчої праці, яка передбачає, як правило, творче до неї ставлення неминуче вимагає від робітника внутрішньої дисципліни, самоорганізованості, максимального докладання сили волі, енергії в процесі здійснення трудових операцій, які органічно поєднують у собі як розумові, так і фізичні зусилля.

Таким чином, вирішення протиріччя між репродуктивною і продуктивною сторонами трудового процесу, в результаті якого під впливом технологічної революції в виробничій діяльності робітників все більше збільшується обсяг творчих функцій, створює об'єктивну основу для надійного, ритмічного, безперебійного втілення у практику становлення ринкових відносин соціального механізму функціонування трудових відносин, поза осмисленням якого значною мірою ускладнюється саме аналіз процесу формування громадянського суспільства в Україні.

При цьому, на наш погляд, важливо не ототожнювати такі поняття як "творчий характер праці" і "творче ставлення до праці", які відображають різні явища суспільного життя. По-перше, поняття "творчий характер праці" відбиває ті об'єктивні процеси, які відбуваються у змісті праці, які викликані до життя технологічною революцією, що розгортається, в першу чергу механізацією, автоматизацією, комп'ютеризацією промислового та сільськогосподарського виробництва. По-друге, творче ставлення до праці, як основа функціонування соціального механізму функціонування трудових відносин, багато в чому детерміноване корінними змінами саме змісту праці, разом з тим відбиває одне з виявлень суб'єктивного ставлення робітника до праці.

Отже, розуміючи творчість як діяльність, яка несе у собі елементи прогресивної новизни, яка проявляється в становленні якісно нових матеріальних і духовних цінностей і в більш досконалому виконанні трудових обов'язків і функцій, потрібно сказати, що поза нею не може бути повністю осмислена соціально-філософська природа ставлення до праці, яке виступає істотним компонентом у структурі соціального механізму функціонування трудових відносин. У свою чергу, аналіз сутності ставлення до праці значною мірою ускладнений без урахування значення процесу праці, який виступає з одного боку, витратою робочої сили в фізіологічному плані, а з другого, проявом конкретних виробничих взагалі і трудових зокрема, відносин, створюваних у процесі виробництва матеріальних і духовних благ.

Під процесом праці слід розуміти внутрішню суперечливу єдність її сторін, яка виявляється в діалектиці матеріальної і духовної, живої і уречевленої, індивідуальної і суспільної, абстрактної і конкретної праці. Детальний аналіз даних понять, що безпосередньо не входить у завдання цієї роботи, сприяє осмисленню праці як процесу, якому притаманні внутрішні джерела розвитку, як акту саморуху, що втілюється в єдності репродуктивних і продуктивних сторін.

Саме в рамках окремих соціальних, технічних, психофізіологічних, емоційних передумов у процесі праці, насиченої багатим функціональним змістом, здійснюється відтворення інтелектуальних, духовних сил особистості, її збагачення, самоствердження, самовираження. До того ж, під трудовим процесом, поза аналізом якого неможливе осмислення сутності соціального механізму функціонування трудових відносин, мається на увазі не взагалі процес праці, а її реальна, конкретна форма – окремий, частковий трудовий процес, який складається з сукупності певних операцій, трудових прийомів, дій і рухів, які здійснюються в певні моменти трудової діяльності.

Поряд із цим праця в залежності від її процесу, характеру і змісту може виступати для особистості як сфера докладання своїх сил, здібностей, умінь, нахилів, так і лише економічної

необхідності, яка усвідомлюється робітником з чисто прагматичних, утилітарних позицій.

У такому випадку в працівника, як відомо, відсутнє особистісне, творче, небайдуже ставлення до праці, на основі якого, власне, і проявляється потреба в ній. "Праця ж, як суцільна необхідність і утилітарність, – помічає М. Демін, – зустрічається, напевно, рідко, бо не часто буває так, щоб діяльність не захоплювала суб'єкта своїм процесом і своїм неутилітарним результатом, своєю красою і самоцінністю"[175].

Дійсно, процес праці, насичений творчим змістом, не може не захоплювати суб'єкта, але тяжка, фізична, малокваліфікована праця, що обмежує прояв творчих потенцій особистості, ніяк не сприяє її самоствердженню та самовираженню. Інша справа, що будь-яка підневільна, кабальна праця кріпака, фабричного майстрового, не зважаючи на свої яскраво виражені в більшості відчужені форми, завжди несе в собі хоч ледь помітну іскорку творчості, бажання хоч якось протистояти отупляючій, потворній силі самовідчуження.

Значить, виробництво взагалі і процес праці, згасаючий у її продукті зокрема, виступають факторами, які безпосередньо детермінують розвиток всієї системи суспільних відносин, у тому числі і трудових, що функціонують багато в чому під дією відповідного соціального механізму.

Причому, аналіз соціального механізму функціонування трудових відносин, що базується саме на ставленні до праці, буде неповний, якщо хоча б у загальних рисах не торкнутися питання про стимули до праці як форми залучення до неї. Не секрет, що матеріальна зацікавленість, яка виражається в значній мірі заробітною платою, виступає найважливішим стимулом до праці. Разом із тим, проблему стимулів трудової діяльності можна розглядати крізь призму вирішення притаманних будь-якому суспільству протиріч між соціальними інтересами різноманітних суб'єктів процесу праці.

Таким чином, питання матеріального стимулювання впливає з відмінностей, протиріч, економічних інтересів таких суб'єктів виробництва як суспільство, колектив, особистість. Поряд із цим, матеріальна зацікавленість виробників матеріальних і духовних благ формується всією системою економічних, трудових відносин, форм, інтересів, проте визначальна роль належить формам і методам розподільчої політики.

У цьому плані зацікавленість слід розуміти як відображення ступеню дії стимулів на конкретні інтереси особистості, які проявляються в трудовій діяльності. При цьому стимул виступає як кількісно визначальна форма, яка утворюється на базі соціально-економічних інтересів і потреб. Слід особливо відмітити, що стимулом виступає не стільки необхідність задоволення потреб, у тому числі і потреби в праці, скільки соціально-економічні умови, які визначають ймовірність і масштаби їх задоволення.

Стимули, які значно детермінують рішення, що приймаються суб'єктом історичного процесу, повинні сприяти створенню умов, коли вигідне суспільству, державі неминуче стає вигідним кожній особистості, колективу. Тому матеріальну зацікавленість необхідно розуміти як наслідок взаємодії різноманітних факторів і, в першу чергу, інтересів, потреб, стимулів. Причому кожен із них кількісно і структурно перебуває не в застиглому стані, а в постійному русі, що обумовлює значною мірою функціонування соціального механізму трудових відносин.

Матеріальні стимули слід розуміти зрештою як методи і способи економічної винагороди за працю, її кількість і якість. Значить, якщо вести мову про стимули взагалі, то інтереси і потреби, безумовно, є спонукальними силами соціально-економічної і особливо трудової діяльності людей. Поряд з цим, самі по собі вони не служать безумовному здійсненню різними суб'єктами трудової діяльності тих чи інших дій у процесі праці.

Тому в складній системі детермінант мають місце елементи, які безпосередньо зв'язують рівень добробуту людей із конкретним трудовим процесом, його результатами. Ось чому стимули трудової діяльності потрібно досліджувати під кутом зору їх функцій у процесі взаємодії суб'єктів виробництва матеріальних і духовних благ у рамках загального інтересу. Іншими словами, коли вимальовується роль всієї системи стимулів, як складової механізму регулювання суспільного виробництва, тобто як інструменту впливу на інтереси тих чи інших суб'єктів трудового процесу.

Саме в умовах переходу від командно-адміністративної системи до ринкової необхідно створити принципово нову систему матеріальних і моральних стимулів до чесної, професійної, високопродуктивної праці, яка повністю виключає брак і халтуру, оковамилювання та імітацію праці.

Причому, суспільне визнання такої праці повинно пронизувати всі сфери соціальних відносин. А поки сьогодні, як говорилось вище, в умовах широкого розповсюдження в українському суспільстві антиринкових, зрівняльних, утриманських, споживацьких настроїв, саме дефіцит особистісного стимулу до праці, що надійним чином матеріально і морально винагороджується, є негативним фактором, який блокує формування соціального механізму функціонування трудових відносин.

Отже, важливими складовими соціального механізму функціонування трудових відносин виступають, насамперед, заробітна плата, задоволеність працею, ставлення до неї, а також мотиви і стимули трудової діяльності. При цьому "мотиви і стимули праці, ставлення до праці є індикаторами рівня сформованості потреби до праці. Мотиви виражають внутрішні спонуки до праці, ставлення – модальність суб'єктивних реакцій на конкретні види трудової діяльності людини, стимули – значимість, особистісний смисл вищих спонук"[176].

Розглядаючи питання про стимули, як складову частину соціального механізму функціонування трудових відносин, слід особливо відмітити, що органічний взаємозв'язок матеріальних і моральних стимулів полягає у тому, що вони мають єдину мету: об'єктивну оцінку конкретного трудового вкладу робітника у вирішенні тих чи інших виробничих завдань. Крім того, протиставлення навіть на теоретичному рівні матеріальних і моральних стимулів допустиме лише в певних рамках із метою в'яснення специфіки того чи іншого стимулу, що виходить за межі нашого дослідження.

Таким чином, в умовах кризового стану українського суспільства, втрата стимулів до праці, яка значно деформує механізм мотивації праці, призвела до того, що внаслідок вкрай низької ефективності праці її результати та затрати отримують досить невисоку суспільну оцінку, що нерідко тяжіє до нуля. "Той факт, – справедливо пише В. Мортіков, – що рівноважна ставка оплати в окремих сегментах ринку праці, в окремих категорій спеціалістів близька до нуля, свідчить про дезорганізацію ринку взагалі та його окремих елементів зокрема"[177].

Сьогодні в Україні ми маємо вкрай унікальну за негативним змістом ситуацію, коли значна частина працездатного населення вишукує засоби до існування, ситого чи ні, це вже інше питання, за межами суспільного виробництва, не покладаючись вже на зарплату, як основне джерело існування і поступово зосереджується поза основоположної сфери життєдіяльності суспільства – трудової.

Втрата стимулів до праці, веде до серйозної деформації механізму її мотивації, вимагає найпильнішого аналізу філософів, економістів, соціологів, політологів у вивченні цього вкрай негативного феномена, без осмислення якого зависають у повітрі всі уявлення про конкретні шляхи формування громадянського суспільства та створення цивілізованих, а не гендлярських, ринкових відносин.

Можна припустити, що дещо подібне в масштабах окремих народів суспільств мало місце в далекому минулому, так би мовити на "зорі" людства. Так, вдале полювання, скажімо, на мамонта, чи набіг з багатою здобиччю, цілком ймовірно, сприяли "розслабленню" первісних людей у пошуках їжі, притупляли на деякий час інстинкт самозбереження, створюючи певну ілюзію, що так "сито" жити можна й надалі, особливо у дітей, підлітків, які ще самі безпосередньо не брали участі в трудовому процесі. Хоча полювання, як і рибальство, не говорячи про грабіж, працею в суворому розумінні слова названі бути не можуть, бо багато в чому той же мамонт – це не стільки продукт людської праці, скільки первозданної природи, яка не знала, до речі, тих екологічних криз, які об'єктивно ставлять сьогодні на порядок денний питання про принципову, суттєву зміну або виробничого базису, його технології, або зменшення антропогенного навантаження на біосферу приблизно в 10 разів, яке означає те, що при нинішній технології або кількість людей, які живуть на планеті повинна зменшитися в 10 разів, або на стільки ж повинні скоротитись потреби окремої людини [178].

Поза всяким сумнівом, другий шлях явно нереальний, хоча можна уявити, що зростання потреби саме в праці до певних меж, із урахуванням конкретно-історичних умов, може деякою мірою перекрыти, скоротити названу академіком Н. Моїсеєвим цифру. Але за умови, що сучасне людство не може ігнорувати ту об'єктивну обставину, що на нинішньому етапі історії модернізація, в першу чергу технологічна, "неминуче породжує передумови для зіткнення цивілізацій. Не країн і народів, як у минулі часи, а цивілізацій"[179].

Ось чому осмислення, пізнання і практичне застосування сучасного механізму мотивації праці,

як складової частини більш широкого за об'ємом соціального механізму функціонування трудових відносин – це той шлях, який, по-перше, в певній мірі, дозволяє чітко уявити основні напрями зменшення антропогенного навантаження на біосферу без скорочення кількості населення планети і потреб кожної окремої людини.

По-друге, чітке, безперервне функціонування соціального механізму трудових відносин, найважливішим компонентом якого є заробітна плата, в суворій відповідності з вимогами як екології, так і оптимально вибраних політичних рішень, може стати тією основою, фундаментом, якщо не остаточного усунення, то пом'якшення, зведення до мінімуму тих неминучих ударів, які характерні при зіткненні цивілізацій.

Визначивши, що саме зарплата як істотний компонент соціального механізму функціонування трудових відносин є найважливішою умовою ритмічної дії механізму мотивації праці, що виражається як високими, так і низькими показниками, які відображають або бажання, або, навпаки, небажання особистості працювати, чи ні, зазначимо, нині в українському суспільстві зростають настрої невпевненості в завтрашньому дні, апатії, замкнутості. Яскравим свідченням дії даної вкрай негативної тенденції є те, що 70% українських громадян відчувають свою соціальну "незапитаність" і лише 7% жінок і 10% чоловіків задоволені своїм становищем у суспільстві [180], що не може не деформувати соціальний механізм функціонування трудових відносин.

Ось чому сьогодні українське суспільство ніяк не готове відгукнутись на масштабні цілі, які несуть у собі величезний заряд творення, як це було, скажімо, в роки НЕПу, до сталінського термідору, здійсненого наприкінці 20-х років минулого століття. Адже у наш час "розділити, вкрати чи де-небудь щось заробити – на це штовхає людей наша дійсність [181]. Все це не може не актуалізувати проблему аналізу такого потворного явища як крадіжка, яка деформує значною мірою соціальний механізм функціонування трудових відносин, шляхом підриву стимулів до чесної, професійної, високоякісної праці.

Тому правомірний, на наш погляд, хоча б невеликий екскурс в історію такого негативного соціально-психологічного, економічного, політичного, якщо завгодно явища, як крадіжка, якому не залишається за великим рахунком місця в умовах цивілізованого, а не гендлярського, дикого ринку. По-перше, слід наголосити, що серед широких верств українського, російського, білоруського народів сам факт крадіжки завжди засуджувався і зневажався, незважаючи на поширені уявлення про дані народи, яким нібито іманентно "притаманні" традиції крадіжки. Адже ж зовсім не випадково, досліджуючи вкрай негативне ставлення трудового народу до такого потворного явища як крадіжка, видатний етнограф ХХ ст. Д. Зеленін писав, що "північноросійські і білоруси не стрижуть дитині ногти, поки їй не виповниться рік, інакше вона може стати злодієм"[182].

Дані українських етнографів також переконливо свідчать про прагнення людей праці огородити у першу чергу, підростаюче покоління від такого негативного, яке повсюдне засуджується громадською думкою, явища як крадіжка. Так, відомий український етнограф В. Милорадович, аналізуючи функції, обов'язки баби, старухи, тобто патріарха сім'ї, роду, відмічає, що вона "поглинута турботами про онуків: виготовляє для них іграшки і ляльки, навчає звертанню (звичайності), моральності ... щоб слухали, нікого не зачіпали, не крали"[183].

Як бачимо, у східнослов'янських народів крадіжка як вкрай негативне явище, яке багато в чому деформує соціальний механізм функціонування трудових відносин, завжди зневажалось, морально засуджувалось і йому протиставлялась вироблена протягом цілих століть комплексна система виховання, обрядів і традицій, які орієнтують підростаюче покоління на трудову діяльність як найважливіше джерело задоволення матеріальних і духовних потреб.

Не виключено, що та вкрай жорстока і, як правило, невідворотна кара, яка чекала злодія, певним чином також сприяла орієнтації трудового народу, особливо молоді саме на творчу, чесну працю.

Так, відомий вчений Н. Євреїнов, який глибоко проаналізував історію тілесних покарань із часів Київської Русі до початку ХХ ст., наводить безліч прикладів найжорстокіших, нелюдських покарань за крадіжку. Наприклад, у ХVІІІ ст. щодо злодіїв широко практикувались покарання, які передбачали те "якщо хто звинувачується в крадіжці і буде в цьому викритий, то його неодмінно

піддають катуванню: чи не вкрав він ще чого-небудь. Якщо він в крадіжці будь-чого іншого не признається і та крадіжка, у якій він звинувачується і викритий, була першою, то його січуть батогами ... кат відрізає в нього одне вухо; потім саджають його на два дні у в'язницю й потім випускають на волю. Якщо він буде впійманий в крадіжці вдруге, то в нього попереднім порядком відрізають друге вухо ... і відсилають у Сибір"[184].

Причому подібних прикладів покарань і не лише вихідців із трудового народу, але й представників всіх станів і класів, у тому числі, які перебували при владі, в даному виданні наводиться величезна кількість. По-друге, побутує думка, що в умовах відсутності чітко окреслених меж приватної власності на тлі панування общинних, колективістських традицій, таке досліджуване негативне явище як крадіжка, має широке розповсюдження. У якійсь мірі ця теза, яка потребує серйозного аналізу, але виходить за рамки нашої роботи, підтверджується відомим дослідником общини позаминулого століття І.Миклашевським. Так, говорячи про огороження і його соціальні наслідки в Англії, вчений відмічає, що вказівки на те, що огороження шкідливо відіб'ється на бідних класах сільського населення, Лауренс (ідеолог, захисник огорожування – С.С.) знищує аргументом, який ввійшов потім в загальне вживання: "Пустки і неогорожені місця привертають до себе бідняків і нужденних лише тому, що вони зручні місця для крадіжки" [185].

По-третє, розглядаючи питання про крадіжку як явище, що сприяє формуванню негативного, споживацького в своїй основі ставлення до праці, що значною мірою деформує, руйнує соціальний механізм функціонування трудових відносин, не можна не звернути увагу на важливе положення І. Франка про те, що якраз громадська, общинна власність була в простого, трудового народу більш недоторкана, ніж приватна.

У цьому плані заслуговує на увагу досить значне за обсягом і вкрай актуальне у контексті нашого дослідження положення І. Франка про те, що "...серед нашої шляхетської інтелігенції існує переконання, що громадська власність по селах вважається (нічийна), отже її нищать і грабують, як кому заманеться, і тому її слід якнайскоріше зовсім скасувати. Тим часом факт, що в Добровлянах громадський суд за порушення громадської власності карає пересічно у два рази суворіше, ніж за порушення приватної власності, свідчить про зовсім інші погляди народу на громадську власність, і якщо тепер така власність у різних повітах розкрадається і погано адмініструється, в цьому найбільше винні не селяни, а надмір правил, що зв'язують всякий самостійний крок громади, а також інтелігентні пани, громадські або повітові писарі, які навмисно каламутять воду, щоб у ній ловити рибку"[186].

Мало хто стане стверджувати, що наведена думка Івана Франка зовсім втратила своєї актуальності, коли багатьма засобами масової інформації, вустами політиків, учених усіх рангів, розглядається дуже важливе питання про долю колгоспно-колективного виробництва на селі, про ставлення до праці саме в цих формах господарювання, про те, що нібито колективна власність теж сприймається селянами як нічийна і тому часто-густо розкрадається.

Але в даному випадку, на наш погляд, здійснюється підміна місцями причини і наслідку, а саме: традиції общини, громади, колективізму мають дуже довгу, складну для буденного сприйняття історію, вимірювану століттями і більшовиками, до речі, вони при створенні у свій час, колгоспів були взяті на "озброєння" з усіма відомими наслідками. І сьогодні нехтувати цими традиціями, які у переважній більшості, як відомо, притаманні, про що вже говорилося вище, незахідному регіону України, було б короткозорим, що аж ніяк не сприяє формуванню соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах становлення ринку саме з урахуванням конкретно-історичних обставин України, сучасних особливостей розвитку її агропромислового виробництва.

Як бачимо, специфікою формування ринкових засад в агропромисловому комплексі є наступність, тобто не остаточна ліквідація, за що ратують відомі політичні сили, а збереження, розвиток колективних сільськогосподарських підприємств, які базуються на інших, ніж були в колгоспах принципах.

Досліджуючи питання про крадіжки як серйозне негативне соціальне явище, яке багато в чому гальмує процес становлення цивілізованих, а не гендлярських, ринкових відносин, слід звернути увагу на тезу, аргументовану О. Морозом про те, що "суспільству нав'язується система і темпи зміни відносин власності, в т. ч. приватизація, які тільки стимулюють корупцію, крадіжки, спекуляцію,

припинення виробничої діяльності. Криміналітет стрімливо набуває ваги в сфері розподілу"[187].

Як бачимо, спроби всебічного, неупередженого аналізу специфіки формування соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах становлення ринку виводять на необхідність подальшого дослідження таких поставлених нами проблем, як природа, своєрідність крадіжки, грабунку, як антиподів чесної праці, які всіляко гальмують, зводять нанівець не лише формування цивілізованого ринку, який притаманний сьогодні постіндустріальним країнам Заходу, але й, власне, небайдужого, творчого, хазяйського ставлення до праці, як важливого структурного елементу соціального механізму функціонування трудових відносин.

Останній завжди функціонує в певній системі конкретних суспільних відносин, які багато в чому й визначають його природу, характер, сутність. В цьому плані слід звернути увагу на ту обставину, що "еволюція суспільних відносин в Україні, яка здійснюється під офіційно проголошеною заявою щодо ринкової трансформації суспільних відносин призвела до виникнення нової суперечності: суперечності між формою економічного розвитку, що відповідає інтересам феодално-комерційної олігархії, та інтересами решти суспільства, насамперед – інтересами трудящих, які терплять від безробіття, злиденного становища, фактичної політичної безправності, необмеженої влади бюрократії, небаченої корупції та інших бід, породжених напівфеодалним варіантом розвитку ринкових відносин"[188]. І саме в умовах цього напівфеодалного варіанту розвитку ринкових реформ, який є антиподом цивілізованого ринку і має досить широкий прояв таке потворне явище, як крадіжки, що деформують стимули до чесної, відповідальної, творчої праці.

В даному зв'язку не позбавлені, як нам уявляється, підстав спроби проведення історичних паралелей, які певним чином сприяють як осмисленню таких вкрай негативних явищ як крадіжка, грабіж, які розмивають, підривають авторитет чесної, висококваліфікаційної праці, так і аналізу специфіки, особливостей формування і функціонування соціального механізму трудових відносин. Так, якщо ми звернемося до рукописної пам'ятки української писемності "Актової книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) ", яка відбиває не лише стан української ділової мови, а має велике значення для осмислення історії соціально-трудова відносин, що склалися в Україні на той час, то практично на кожній із 156 сторінок видання постійно зустрічаються слова: "пограблено", "грабіж". Тільки на 110 та 111 сторінках дані терміни, які відбивають конкретне негативне соціальне явище, зустрічаються 16 разів [189].

У цьому плані вкрай актуальним є положення відомого вченого XVII ст. Ю. Крижанича про те, що там "де люди живуть грабіжом і де найкращі і найздібніші уми, нехтуючи будь-яким іншим промислом, присвячують себе лише ... грабіжу і лише про це одне піклуються ... ніколи не бувають багатими"[190].

Таким чином, з одного боку, грабіж, крадіжки як серйозне негативне соціальне явище мають глибокі історичні корені і суворо каралися владою, а, з другого, серед простого трудового народу широко поширені настрої негативного ставлення до цих вкрай загрозливих явищ, намагання вироблення ще з пелюшок "імунітету" проти настроїв крадіжництва, про що яскраво свідчать матеріали вчених етнографів, про які йшла вище мова.

Ось чому заслуговують на увагу роздуми автора статті "Проща", надрукованої в березні 1995 р. в "Урядовому кур'єрі", в якій А. Іванченко здійснив плідне, на наш погляд, намагання осмислити сутність такого край негативного аналізованого нами соціального явища як крадіжки, які руйнують не лише душу народу, а й зводять нанівець усі намагання розбудови незалежної, демократичної, правової, соціальної держави, тому що не тільки деформують, а подекуди роблять неможливим, формування творчого, хазяйського, небайдужого ставлення до праці, як наріжного каменя функціонування соціального механізму трудових відносин.

В аналізованій статті справедливо вказується, що ми знаємо, хто заради національної ідеї гинув. "А хто лише сказав: я рік, а то й кілька потерплю, не вимагатиму ні від кого нічого, аби моя держава була? Ніхто. Виправдовуючи себе суто табунним: "Ага, а інші тим часом будуть багатіти, красти..."[191]. В досліджуваному положенні А. Іванченка чітко сказано, що сьогодні багатіти та красти не ізольовані явища, а однопорядкові.

При виході нашого суспільства з кризового стану, чому значною мірою сприяє створення

принципово нового, відповідно до вимог цивілізованого, а не дикого ринку, соціального механізму функціонування трудових відносин, має бути сформовано під впливом складного комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, принципово нове зацікавлене, творче, хазяйське ставлення до праці, яке б вбирало усі передові трудові традиції українського народу і виключало широкий прояв негативного ставлення до праці серед значної кількості працюючих, однією з рис якого є крадіжки.

Нині маємо нібито зачароване коло: крадіжки як показник вкрай негативного ставлення до праці мають місце по мірі поглиблення кризового стану суспільства, падіння рівня життя народу, а саме істотне погіршення матеріального рівня переважної кількості працюючих – це результат, зрозуміло далеко не єдиний, крадіжок, які поширюються синхронно з падінням виробництва та зменшення "ваги" споживчого кошика. Не випадково, що, по-перше, ще в 1993 р. на питання: "Від чого сталося стрімке падіння рівня життя народу?" найрадикальніші критики влади "відповіли на це питання зовсім стисло: від тотального розкрадання й незаконного розпродажу державної тобто народної власності мафіозною та корумпованою правлячою елітою"[192].

По-друге, дикий ринок, утверджуваний в Україні значно сприяє формуванню паразитичної економіки, яка підриває механізм мотивації чесної праці та ґрунтується за великим рахунком на крадіжках, хабарах та "прихватизації" народного багатства, створюваного не одним поколінням. Причому, якщо у "процес капіталізації, – як справедливо пише проф. М. Павлишенко, – включились не справжні капіталісти європейського зразка, а доморощені корумповані чиновники і кримінальні елементи, то утворюється кримінальний кланово-чиновницький номенклатурний капіталізм, від якого вже відхрещуються всі капіталістичні країни"[193].

Отже, якщо взяти до уваги наведені вище положення, а також остаточне знецінення грошових вкладів, облігацій, страховок ще за останні роки існування СРСР, то можна дійти до висновку, що пограбування власного народу не може бути покладено в основу нового суспільного ладу. Тим паче, соціально орієнтованого, ринкового, який, насамперед, передбачає, якщо не відсутність, то мінімальний рівень такого негативного соціального явища, як крадіжки, грабіж, які руйнують увесь механізм мотивації до чесної, високопродуктивної праці.

Ось чому однією з особливих рис становлення ринкових відносин в Україні, отже, і формування соціального механізму функціонування трудових відносин є те, що, як зазначає академік І.Лукінов, при "швидкому знеціненню особистих доходів попит покупців не задовольняється, що паралізує мотивацію до високопродуктивної праці, дію закону ринкового балансування попиту і пропозиції. Як це не парадоксально, але навіть за умов свідомого різкого обмеження платоспроможності й навіть відсутності покупців високі ціни у нас не знижуються, а, підкоряючись інфляційній інерції, продовжують зростати. Сили монополізму охопили майже всі виробничі і ринкові структури"[194].

Таким чином, іншою, вкрай унікальною рисою, яка невідома цивілізованим західним країнам, становлення громадянського суспільства в Україні є саме те, що сили монополізму охопили переважну кількість виробничих і ринкових структур, що об'єктивно веде до деформації мотиваційного механізму високопродуктивної праці, поза яким не може існувати соціальний механізм функціонування трудових відносин.

Більш ніж зрозуміло, що поєднання сил монополізму та ринку – це нонсенс, алогізм, який зрештою веде до остаточної руйнації соціального механізму функціонування трудових відносин, "успадкованого" від радянського соціалізму, командно-адміністративної системи, та робить практично неможливим формування нового, пристосованого до вимог громадянського суспільства, цивілізованого, а не дикого ринку, соціального механізму функціонування трудових відносин.

Сьогодні стоїть дуже важливе завдання – перебудувати виробництво таким чином, щоб досягнути надлишків виробництва не завдяки дефіциту грошової маси в населення, який створюється нерідко за рахунок невиплат заробітної плати, низькому її рівню, а шляхом здорової конкуренції високоякісних товарів та робочої сили. А цього можна досягти лише за такої влади, яка спроможна створити надлишок робочих місць і спонукати усіх працездатних високоякісно, ефективно у руслі вимог технологічної революції, працювати, тобто виробляти товари та надавати високоякісні послуги, а не робити гроші з повітря, стимулюючи тим самим інфляційні процеси.

Іншими словами, така влада зможе покласти край почасти вимушеному ухилянню від

результативної праці значної кількості працездатного населення і перш за все молоді. Отже, побудова громадянського суспільства, цивілізованого, а не дикого, гондлярського ринку, неможливі поза створенням принципово нового соціального механізму функціонування трудових відносин, ядром якого є саме зацікавлене, творче, хазяйське ставлення до праці. Але останнє виникає лише при максимальному прояві серед широких верств населення потреби в праці, яка займає неабияке місце в структурі соціального механізму функціонування трудових відносин.

Ось чому заслуговує особливої уваги питання про потребу в праці як базовий компонент всієї структури соціального механізму функціонування трудових відносин, аналізу якого і присвячений наступний розділ нашого монографічного дослідження.

Розділ III

ПОТРЕБА В ПРАЦІ ЯК БАЗОВИЙ ЕЛЕМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

§1 Потреба в праці – основа функціонування соціального механізму трудових відносин

Аналіз соціального механізму функціонування трудових відносин буде неповним, якщо ми не звернемо увагу на дослідження питання про місце і роль потреби в праці в складній структурі даного механізму.

Слід зауважити, що в соціально-філософській літературі питання про потребу в праці знайшло висвітлення в монографічних дослідженнях [1], наукових збірниках і журнальних статтях [2].

Всебічний аналіз питання про потребу в праці як базового елемента соціального механізму функціонування трудових відносин передбачає, в першу чергу, його осмислення крізь призму тих якісних змін, які відбуваються в соціальній структурі суспільства, що здійснює перехід від командно-адміністративної системи до ринкової. З іншого боку, дослідження поставленої проблеми повинно бути здійснено з урахуванням тих тенденцій індустріалізації, які мали місце в радянський час і тих, які розкриваються сьогодні в умовах розгортання технологічної революції, котра передбачає наявність у широких мас трудящих саме потреби в праці, тобто явища, іманентного особистості як суб'єкту соціально-трудова відносин.

Причому, дана потреба виникає завжди у конкретної особистості і задовольняється у відповідному трудовому процесі. Досліджувана потреба знаходить відбиття в параметрах, що можна визначити як потребові стани особистості. При цьому, поза межами власного соціального досвіду, конкретної участі особистості в трудовому процесі, потреба в праці у неї не може бути сформована і виявлена.

Враховуючи, що соціальний досвід переважного числа працездатних громадян України сформувався не сьогодні і не вчора, потрібно особливо відмітити, що і сама потреба у праці в своєму становленні і розвитку істотно змінюється. Адже наша держава виходить із лабет радянського соціалізму і трансформується на ринкове, соціально орієнтоване суспільство. Воно ставить на весь зріст потребу переходу до постіндустріальної стадії розвитку, яку успішно проходять країни так званого "золотого мільярда". При цьому слід зазначити, що "...головна відмінність "індустріалізму по-радянськи" в тому, що індустріальна модернізація, що явилась по суті гігантським соціальним катаклізмом "переоравшим" всю соціальну структуру суспільства, була здійснена без зламу структур і механізмів традиційного суспільства"[3].

Дане положення, що несе, на наш погляд серйозне методологічне навантаження, сприяє значною мірою осмисленню питання про сутність потреби праці як базового елемента соціального механізму функціонування трудових відносин і орієнтує на ряд висновків.

По-перше, той гігантський катаклізм, який переорав всю соціальну структуру радянського суспільства під гаслом просування шляхом комуністичного будівництва, в кінцевому підсумку не зміг знищити таку найважливішу структуру традиційного суспільства, як община, точніше, її дух, який виявляється в традиціях колективізму, що виходять якраз із артільного, мирського, кругового витоку, і взятих "на озброєння" комуністичною ідеологією та практикою. Дана обставина ще раз підтверджує правомірність нашого підходу до осмислення сутності соціального механізму функціонування трудових відносин крізь призму ставлення до праці, чому присвячений попередній розділ даної роботи.

По-друге, сьогодні, в умовах становлення ринку, який заперечує багато в чому традиції колективізму, общинного світосприйняття східнослов'янських народів, не можна не враховувати специфіку формування ринкових відносин в Україні. Саме врахування даної важливої обставини в певній мірі сприяє дослідженню тих конкретно-історичних умов, які детермінують формування

потреби в праці, що лежить в основі функціонування соціального механізму трудових відносин. Ось чому сьогодні "...необхідно враховувати, – слушно підкреслюють В. Селіванов та Е. Суїменко, – усталені традиції колективістських відносин та механізм їх функціонування (безеквівалентний характер обміну та розподілу вартостей, система соціального захисту тощо), зіткнення яких зі спробами впровадження приватизації й підприємництва здатне призводити скоріше до нових, спотворених форм колективізму, спрямованого на спільне самовиживання і взаємопідтримку знедолених людей, аніж до плідної конкуренції"[4].

І якщо, дійсно, ці спотворені форми колективізму, про які не без підстав пишуть згадані вчені, набудуть широкого розмаху та розповсюдження, то ні про будь-які намагання запустити ринкові механізми, в тому числі й соціальний механізм функціонування трудових відносин, не може бути й мови. При цьому важливим фактором функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі становлення громадянського суспільства є широкий прояв потреби в праці у молоді, зокрема старшокласників. Але в наш час готовності до праці, яка виступає основою формування та прояву потреби в ній, ми, на жаль, не спостерігаємо серед переважної кількості випускників шкіл. Це значною мірою ускладнює, деформує саме функціонування соціального механізму трудових відносин. "Багато хто із старшокласників, – відмічають у зв'язку з цим соціологи І. Мартинюк і Н. Собольова, – ще не розпочавши професійно працювати, виявили бажання не працювати взагалі, якщо б у них була можливість по-іншому забезпечити свій матеріальний стан. Таких виявилось 23,3% від загального числа опитаних. Не уявляють собі життя без праці лише 9,4%"[5]. В цьому плані представляють інтерес дані польських соціологів, згідно яких "встановлено зростання кількості поляків, які називають роботу суцільним благом (з 70% у 1996 р. до 85% у 1997 р.)"[6], що свідчить про досить широкі масштаби прояву потреби в праці у сучасному польському суспільстві.

Більш ніж зрозуміло, що такий малий відсоток випускників шкіл України, які не уявляють собі життя без праці ніяк не сприяє формуванню соціального механізму функціонування трудових відносин, в основі якого лежить досліджувана потреба у праці, що формується саме в процесі праці, який здійснюється в конкретних соціально-економічних, політико-ідеологічних умовах.

Крім того, дана вкрай негативна тенденція накладається на іншу, не менш загрозливу. Суть її полягає в масовому, майже неконтрольованому зростанні кількості населення, насамперед молоді, яка сьогодні з відомих причин не бере активної участі у суспільно корисному трудовому процесі, відтак, не має змоги виконувати суспільно-потрібні функції, не володіє чітко визначеним статусом, який передбачає цивілізована, а не гендлярська ринкова економіка, тобто не є власником. У даному випадку мова йде про те, що мільйони працездатних людей позбавлені необхідних економічних джерел забезпечення розумних потреб життєдіяльності і насамперед потреби в праці, яка є основою функціонування соціального механізму трудових відносин.

Про це свідчить хоч би те, що тільки за період 1992 - 1997 років скорочення населення, яке було зайняте у сфері матеріального виробництва країни, становило 4,4 млн. чоловік, тобто зменшилося із 20 млн. чоловік до 15,6 млн. чоловік, або на 22%, у тому числі в промисловості – на 2,8 млн. чоловік з 7,8 млн. чоловік до 5,0 млн. чоловік, або скорочення склало 35,9% [7]. Крім того, яскравим свідченням позбавлення мільйонів працездатних людей потрібних економічних джерел життєдіяльності і насамперед потреби в праці, є те, що більшість громадян України лише пасивно очікує на подальші економічні і соціальні зрушення, не виявляючи активної адаптивної стратегії. Сьогодні дуже мало тих, хто надає перевагу такій життєвій економічній стратегії, як терпіти, ризикувати, але заробляти капітал. "Причинами такого становища є те, що у суспільстві досі не створено умов належного забезпечення прав особи та правового захисту економічної діяльності, не сформовано інституційне середовище, яке забезпечує мобільність потенційних економічних суб'єктів у бік структур ринкової економіки"[8]. Зрозуміло, що все це вкрай негативно впливає на процес формування потреби в праці, поза якою особистість позбавлена по суті можливості соціалізуватися, самовиразити, самореалізувати, самоствердити себе.

Крім того, аналізована вкрай негативна тенденція аж ніяк не сприяє формуванню в мільйонів працездатних людей, насамперед молоді, не лише потреби в праці, а й підприємництва, ініціативи, які є важливими рисами цивілізованого ринкового суспільства. У цьому плані досить актуальними

виглядають слова Бісмарка про те, що "будь-яка держава має лише те, що виробляє її власний народ. І немає більшого злочину проти себе, ніж вбити ініціативу в своєму власному народі"[9].

Отже, ініціатива, підприємництво як антиподи командно-адміністративної системи й сьогодні в умовах становлення ринку та громадянського суспільства не мають широкого вияву серед переважної частини працездатного населення, що в свою чергу гальмує процес формування соціального механізму функціонування трудових відносин. Говорячи про специфіку формування потреби в праці в умовах становлення ринкових, капіталістичних відносин, не можна не сказати, як ми вже не раз відмічали про той "людський матеріал", який дістався в "спадок" від командно-адміністративної, радянської системи.

В цьому зв'язку необхідно підкреслити, що 74 роки радянська система вела безкомпромісну боротьбу з так званими пережитками, "родимими плямами" капіталізму, які виражалися в прагненні бути власником, жити сьогодні заможніше, ніж учора. Але наразі, коли в умовах переходу до ринку надані великі можливості саме для вияву потреби у власності, яка багато в чому ґрунтується на потребі у праці, мільйони людей, насамперед працездатного віку, не виявляють реального бажання працювати наполегливо, якісно, ефективно та відповідально. І в даному випадку ми маємо всі підстави для того, щоб стверджувати те, що вже у наш час ринкових реформ такі пережитки радянського соціалізму, як байдужість, інертність, споживацтво, утриманство, розхлябаність, зрівнялівка виступають у якості істотного гальма становлення громадянських структур. А ці пережитки радянського соціалізму виявляються в небажанні мільйонів людей бути ініціативними, відповідальними, працювати творчо, високопродуктивно, якісно.

У контексті нашого аналізу не можна не звернути увагу на тезу, аргументовану В. Губіним, за якою одним із тяжких спадків тоталітаризму є те, що в СРСР "була створена унікальна порода людей, "нова радянська людина", яка не вміє, не хоче і не любить працювати, ні до чого не прагне, нічого не домагається і свою посередність розглядає як щось позитивне"[10]. Дана обставина повинна бути максимально врахована при аналізі питання про специфіку формування потреби в праці як базового елемента соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах становлення ринку, що передбачає до того ж яскраво виражену готовність, орієнтацію працездатного населення до підприємницької діяльності, яка ґрунтується на конкуренції умів, вмінь, талантів, професійних знань та навичок.

Проте і цей фактор, що визначає значною мірою процес формування соціального механізму функціонування трудових відносин в умовах становлення ринку в Україні, ніяк не спрацьовує. Тому зовсім не випадково за результатами соціологічних досліджень "рейтинг психологічної (і отже інтелектуальної) готовності України до підприємницької діяльності за 10-бальною шкалою оцінок виявився на початку реформ (1991 - 1992 рр.) занадто скромним – 3 бали (для порівняння: в країнах Балтії він становив 9 -10, в Грузії – 9, Вірменії – 8). Єдиним, чим може тут пишатись Україна, це – перевершення рейтингу росіян на 1 бал. В Росії він становив 2 бали"[11]. Як що ж взяти до уваги реалії трудових відносин сучасної пострадянської України, то необхідно сказати, що соціологічні дослідження останніх років показують, що праця має самостійну цінність для відносно невеликої частки робітників, натомість інструментальну цінність – для більшості (відповідно 27,9% і 72,1 % "[12]. Треба зазначити, що у 90-х роках ХХ століття в Україні, як і Росії, в умовах гострої економічної кризи, різкого падіння рівня життя переважної більшості населення природним було переважання у масовій свідомості ставлення до праці як засобу виживання. Причому такі сутнісні аспекти праці, які детермінують ставлення до неї як до безумовної цінності, яка передбачає досягнення успіху та суспільного визнання, широку можливість реалізації творчих потенцій особистості, набуття знань та професійних вмінь, локалізувалися і посіли переферійного статусу в ієрархії цінностей абсолютної більшості населення [13]. Навіть в умовах поліпшення економічної ситуації, певного зростання заробітної плати у 2000-ті роки, у нас нема серйозних підстав говорити про помітні зрушення в суспільній свідомості у ставленні до праці як до самостійної цінності. І лише на рівні імовірних припущень можна вести мову про підвищення значущості праці як такої (безвідносно до її оплати) в умовах поліпшення економічної ситуації, зростання реальної заробітної плати, змін на ринку праці України у 2000-ті роки [14]. Разом із тим треба підкреслити, що у "чистому" вигляді розуміння праці лише як самоцінності та орієнтації на працю лише як засіб існування майже не існує. У даному

випадку мова має йти лише про ті чи інші домінанти у ставленні до праці, які врешті-решт визначають як творче, пошукове, так і байдуже, не зацікавлене ставлення до неї.

Все це не дає підстав констатувати, що існують всі передумови для формування потреби в праці серед широких мас працездатного населення саме на етапі становлення ринку, що передбачає в свою чергу безперервне, ритмічне функціонування соціального механізму трудових відносин, базовим елементом якого є потреба в праці, що аналізується.

Причому дослідження питання про потребу в праці передбачає осмислення самої природи, сутності потреби взагалі, бо "потреба суть чуттєве протиріччя, яке має місце всередині самого живого суб'єкту, і переходить в діяльність заперечення цього заперечення, яке ще є гола суб'єктивність. Задоволення відновлює мир між суб'єктом і об'єктом, так як об'єктивне, що стоїть по ту сторону, поки продовжує існувати протиріччя (тобто поки відчувається потреба), знімається в ній його однобічності дякуючи його поєднанню з суб'єктом"[15].

Методологічно важливим у визначенні великого філософа виступає вказівка на протиріччя "всередині самого живого суб'єкту", що перебуває в постійному розвитку і русі. Отже, досліджувана потреба у праці формується в особистості не раз назавжди, а на протязі всього життя людини як суб'єкта соціальних, трудових відносин, під впливом сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів. Тому К. Маркс і відмічає, що виникнення, розвиток, вдосконалення потреби в праці виступає результатом розвитку всіх потреб людини [16].

Таким чином, потребу в праці не слід розглядати як щось статичне, як незмінне явище, бо вона постійно розвивається і ніби самозростає в результаті її задоволення. Поряд з тим виникнення, формування, розвиток та задоволення потреби в праці відбувається лише в процесі трудової діяльності.

Детермінація потреби в праці буває різною, вона визначається соціальним статусом особистості, умовами її індивідуального буття, ступінню переважання сутнісних, людських потреб над біологічними тощо. Потреба в праці завжди існує в суспільстві і на загальносоціальному, і на індивідуальному рівнях. Слід зазначити, що потреба в праці жодним чином не є продуктом природи, а є в дійсності результатом суспільного розвитку, продуктом історії. Проте не можна не бачити у потребі в праці і природню передумову, що виявляється в природному прагненні здорової, працездатної особистості витратити свою енергію в процесі виробничої діяльності. Крім того, у праці людина відчуває творчі, моральні, естетичні переживання, тому потребу в праці можна визначити і як духовну.

Разом із тим, як відмічає І. Чанглі, "потреба в праці є не тільки і не стільки духовною, скільки матеріальною. Але ця матеріальна потреба має ту відмінну здатність, що має свої джерела не в природній, а в соціальній природі людини" [17]. Отже, при аналізі питання про потребу в праці в умовах становлення ринку, слід розглядати його не в руслі виникнення заново даної потреби, а в плані масштабів, ступеня її виявлення серед різних класів, соціальних груп, станів, верств суспільства в цілому, а також окремих його особистостей. В сучасних умовах потреба в праці найбільш яскраво виявлена в середовищі підприємців, фермерів, робітничого класу, особливо тих його сучасних індустріальних загонів, які зайняті в галузях, що визначають подальший розвиток науково-технічного прогресу, а також серед тих соціальних груп, представники яких зайняті висококваліфікованою, змістовною, творчою в своїй основі працею.

Досліджуючи сутність потреби в праці як основи функціонування соціального механізму трудових відносин, слід розглядати її як структурний елемент творчого ставлення до праці, в багатогранну структуру якого також включаються почуття нового, задоволення змістом праці та її результатами, здібність до подолання труднощів тощо. Дійсно, за межами потреби в праці неможливо вести мову про творче ставлення до праці і навпаки.

Слід сказати, що задоволеність змістом праці, а, отже, й її результатами не завжди є показником творчого ставлення до неї, тому що вона може виступати і наслідком пасивності, безініціативності, стимулювати робітника до небажання йти в ногу із зростаючими вимогами науково-технічного прогресу в умовах становлення ринку. І, навпаки, за певних умов незадоволеність працею може спонукати особистість до пошуку, до творення, творчості, самоудосконалення і самовираження.

Таким чином, задоволеність особистості своєю працею не завжди пов'язана із творчим ставленням до неї, а незадоволеність працею може певною мірою, виражати потяг особистості до творчості. При цьому, задоволеність потреби в праці, по-перше, не веде до її затухання, зняття, і, по-друге, не означає породження якоїсь зовсім нової потреби, а є її самозростання, піднесення; і "засобом задоволення потреби в праці виступає не всяка праця, не праця взагалі, а професійна праця"[18], виконання якої передбачає наявність у робітника певних спеціальних знань, отриманих, як правило, в процесі навчання, трудового досвіду і відповідних навичок трудової діяльності.

Слід сказати, що задоволеність працею – свого роду форма вираження тих чи інших оцінок і ставлення людини до своєї трудової діяльності. Крім того, задоволеність чи незадоволеність працею аналізується на теоретичному рівні не тільки як результат певної діяльності, але й як один з важливих механізмів регуляції даної діяльності, як істотний засіб контролю та управління, поза яким ускладнено осмислення соціального механізму функціонування трудових відносин.

Отже, в задоволенні працею знаходить відображення суб'єктивний момент ставлення робітника до трудової діяльності, як показник розвитку потреби в праці. Окрім того, розглядаючи задоволеність працею як конкретний випадок ставлення до неї, як соціально-психологічне явище, яке не можна локалізувати в будь-якій одній предметній сфері, необхідно наголосити, що задоволення потреби в праці в той же час виступає процесом її розвитку і творення.

Розглядаючи питання про задоволення працею як показника потреби у праці, яка лежить в основі соціального механізму функціонування трудових відносин, не можна забувати, що саме в умовах становлення ринку для значної частини працездатного населення саме рівнем зарплати визначається і ступінь задоволеності працею. Але про який механізм, у тому числі й соціальний, формування потреби в праці може йти мова, коли питома вага заробітної плати у собівартості продукції у 2002 році становила лише 6 - 7%, тоді як на початку 90-х років ХХ ст. цей показник складав 15 - 24% [19]. Більш того, рівень зарплати як об'єктивний фактор, детермінуючий багато в чому задоволеність працею, завжди повинен бути сумірним з темпами росту цін, що в результаті дає більш чи менш цілісну картину про стан реальної заробітної плати і служить одним із суттєвих показників задоволеності працею, яка істотно впливає на формування потреби в праці.

"Суттєве перевищення росту цін над ростом заробітної плати в 1992 – 1993 рр., – відмічає в цьому зв'язку проф. В. Панасюк, – змінилися в сторону незначного наближення динаміки цих показників в 1994 р. Однак така інфляційна рівновага цін і заробітної плати дуже нестійка, якщо врахувати зниження реальної зарплати з 51,5% в 1993 р. до 16,7% в 1994 р., то фактор соціальних потрясінь постійно зберігається"[20]. До того ж, істотною перешкодою на шляху формувань потреби в праці в умовах становлення ринку є те, що сьогодні в Україні мають місце досить поширені процеси нееквівалентного, "тіньового" перерозподілу внутрішнього національного продукту між різними соціальними верствами, причому, як правило, не на користь людини праці.

Про це яскраво свідчить те, що співвідношення грошових доходів 10% найбільше і 10% найменше забезпеченого населення України становило у 1999 році величину 68, а у 2002 році – 99, а по Києву відповідно 161 і 193 [21], тоді як у західних, постіндустріальних країнах це співвідношення складає величину 10 - 12.

Отже, темпи зростання тіньової економіки, тіньового бізнесу сьогодні є загрозливими для формування в суспільстві потреби в праці, як основи функціонування соціального механізму трудових відносин. "Держава, де існує сприятливий ґрунт для того, щоб у тіньовому бізнесі було зайнято понад 60% населення, – зазначає А. Лобанова, – є не тільки політичним імпотентом і фінансовим банкрутом, а й моральним лицеміром, що прирікає мільйони людей на злиденне, напівголодне існування"[22]. Все це не може не створювати соціальної напруги в суспільстві, яке потенційно несе загрозу соціальних потрясінь в умовах становлення громадянських структур.

Таким чином, саме у сфері праці і трудових відносин сьогодні закладений об'єктивний фактор потенційних соціальних потрясінь, а не в підступах, інсинуаціях тих чи інших політичних сил, як комусь хотілось би це представити. Дана обставина ще раз наочно свідчить про крайню потрібність всебічного, комплексного аналізу проблем праці і трудових відносин, зокрема осмислення соціального механізму функціонування останніх, в основі якого лежить потреба в праці.

Виходячи з того, що під працею, яка є сферою виявлення сутнісних сил людини, розуміється не тільки праця в матеріальному виробництві, але і педагогічна, адміністративна, управлінська, виховна і ряд інших конкретних форм суспільно корисної праці, важливо зазначити, – формування потреби в праці здійснюється як в процесі предметної діяльності, так і в інших сферах: суспільно-політичній, виховній, навчальній тощо.

Разом з тим, виходячи з визначення потреби як притаманної біологічному або соціальному організму необхідності в певних умовах життєдіяльності [23], важливо чітко усвідомлювати сутність самої потреби в праці, бо "притаманна праці атрибутивна властивість бути потребою людини як соціальної істоти зовсім ще не означає, що людина в будь-якому суспільстві ставиться до своєї праці як потреби, тобто працює заради задоволення своєї потреби в праці"[24].

Більш того, в цьому плані досить актуальною є думка А. Маслоу, за якою майже всі люди мають потребу у внутрішньому вдосконаленні та прагнуть його. Водночас, лише незначна частина населення (менше 1%) взмозі досягнути цієї внутрішньої досконалості, тобто стану, коли особистість настільки зливається з притаманною їй діяльністю, що для неї вже не існує межі "праця – радість"[25].

Отже, потреба в праці, рівно як й інша потреба особистості, являє собою її безпосереднє ставлення до дійсності. І цілком права в цьому плані І. Чанглі коли відмічає, що потреба в праці – суспільне визначення і що потреба в праці – суспільне відношення, яке складає об'єктивну основу людської суті [26].

Крім того, під потребою в праці слід розуміти таке до неї ставлення, коли вона виступає не як засіб задоволення інших потреб, скільки як мета власної активності смислу буття особистості, її самовираження, самоствердження. До того ж, з функціональної сторони становлення, розвиток потреби в праці виражає перетворення праці у всій її конкретній визначеності в панівний стимул і мотив діяльності.

В даному випадку актуальним є й питання про відповідність здібності до праці і потреби в ній, що свідчить про формування в особистості ставлення до праці як першої життєвої потреби. Саме праці належить визначальне значення у системі факторів, формуючих потреби і здібності особистості. І вирішальне значення праці в даному процесі полягає в тому, що, по-перше, трудова діяльність, як відомо, спонукає людину аналізувати мотиви своїх вчинків, дій і піклуватися про відповідність цих мотивів змісту загальноприйнятих загальнолюдських норм, цінностей, ідеалів. По-друге, людина не байдужа до конкретного виконуємого виду трудової діяльності, прагне до того, щоб вона отримала суспільне визнання, була належним чином оціненою колегами по роботі.

Потреба в праці досить часто предстає як соціальна проблема робітника, внаслідок необхідності відтворення умов його життєдіяльності і є засобом його самоствердження і самовираження. В даному випадку під категорією "соціальне" ми розуміємо стосунки між людьми як носіями різноманітних видів праці, які в умовах ринку виступають ніби більш соціально неоднорідними.

У свою ж чергу, соціальна неоднорідність праці, соціально-економічні відмінності її типів і видів призводить до того, що праця виступає в якості засобу до життя, передбачає професійне закріплення і ефективне матеріальне стимулювання. Кажучи, що потреба в праці завжди перебуває в постійному розвитку, русі, слід особливо відмітити, що вона має свої рівні, ступені прояву, які в свою чергу впливають на досліджуваний соціальний механізм функціонування трудових відносин.

Ясно, що нерозвинута потреба в праці на рівні особистості і суспільства багато в чому утруднює функціонування соціального механізму трудових відносин, що в принципі, як відомо, притаманне директивній, командно-адміністративній системі. У залежності від конкретних умов праці, відмічає В. Тарасенко, і ставлення до неї самої особистості потреба в праці "може мати різноманітну ступінь сформованості, а значить проявлення і задоволення. Через це їй далеко не завжди належить домінуюча роль в системі особистих потреб людей, вона не завжди являється в ній суб'єктивно актуальною"[27].

Отже, розуміючи потребу в праці як синтез різноманітних матеріальних і духовних потреб, ми можемо в ній виділити ряд рис, іманентних суттєвих характеристик.

По-перше, в потребі у праці виражено творче, створювальне начало, що дозволяє розуміти дану потребу в якості суспільної цінності, яка детермінує всю систему функціонування трудових відносин.

По-друге, будучи найбільш глибоким вираженням людської суті, потреба в праці служить засобом задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб особистості. По-третє, потребу в праці слід розуміти як фактор, що визначає цілісний гармонійний розвиток інших як матеріальних, так і духовних потреб особистості.

І, нарешті, по-четверте, потреба в праці задовольняється, знімається лише самим процесом праці, який у своїй безпосередній конкретній формі виступає в вигляді даної кваліфікації, професії, бо праця не стає конкретністю, скажімо, художника, якщо він не оволодіває художньою майстерністю.

Крім того, потреба в праці виступає разом з тим і потребою в набуванні якостей, властивостей соціальної істоти, а також потребою в витраті накопичених фізичних і духовних сил. Отже, поза потребою в праці, яка існує в тісному єднанні зі здібностями до конкретного виду трудової діяльності, не може бути й мови про формування, розвиток істотних рис особистості і виявлення та осмислення досліджуваного соціального механізму функціонування трудових відносин.

Визначаючим фактором, детермінуючим характер взаємозв'язку особистості і соціальних умов виступають її потреби в їх діалектичній єдності зі здібностями. До того ж, якщо від ієрархії перших залежить суб'єктивне ставлення людини до умов, то від других – ефективність взаємодій з ними. В діалектиці здібностей і потреб міститься важливий механізм удосконалення способу життя і розвитку особистості. Реалізація потреб у процесі діяльності, з одного боку, змінює умови, а з другого – розкриває внутрішні потенційні особливості особистості, формує її здібності. Змінені умови породжують нові потреби і сформовані здібності піднімають на нову якісну ступінь зміст діяльності.

Крім того, якісно нові умови переходу до ринкових відносин теоретично передбачали майже не автоматичні зміни ставлення широких мас до своєї праці. Повсюдне виявлення в них бажання трудитися на основі впровадження в життя так званої "шокової терапії", яка ніби має стимулювати, за задумами її ідеологів, потребу в праці, яка усуває зрештою диспропорцію між попитом і пропозицією. Причому, сама по собі зміна форм власності, державної на приватну, приватно-колективну, не веде до автоматичної зміни до рівня творчого, небайдужого, відповідального ставлення до праці, потреби в ній мільйонів людей.

Ось чому сьогодні ми майже не спостерігаємо в силу поглиблення економічної кризи, якісних змін згідно вимог цивілізованого ринку, в роботі підприємств, які вже не є державними. Станом на 1 січня 1999 р. форму власності змінили 61,8 тис. підприємств та установ у тому числі за період з 1994 по 1999 р. 50,3 тис. Нині понад 70% загального обсягу промислової продукції виробляється на недержавних підприємствах [28]. І те, що ВВП України на початку 1999 р. становив 36% його обсягу в 1990 р. [29], багато в чому визначається тим, що серед широких, перш за все працездатних народних мас потреба в праці не знаходить свого широкого, повсякденного прояву, згідно тих вимог, які передбачають комп'ютерно-інформаційні, цивілізовані, а не гендлярські ринкові відносини, в яких людина праці має досить високу мотивацію до неї.

Практика становлення ринкових реформ в Україні довела неспроможність теоретичних концепцій, які применшують, в першу чергу, значення цілеспрямованої державної кампанії, котра виробляє стратегію і тактику активізації мотиваційного механізму трудової діяльності, поза яким не може функціонувати досліджуваний соціальний механізм трудових відносин. "Без ціленаправленої державної політики антиінфляційно створювального напрямку, – не без підстав підкреслює академік І. Лукінов, – розвитку цивілізованих ринкових відносин з активною мотивацією підприємців і праці інвестиційної та мотиваційної діяльності подолали затяжну і гостру кризу, увійти у фазу економічного зростання неможливо"[30].

Зрозуміло, що поза потребою в праці серед широких мас працездатного населення, в першу чергу молоді, не можуть бути цілком подолані гострі кризові явища, які всебічно сприяють широкому розповсюдженню в українському суспільстві настроїв песимізму, розчарування, байдужості. Особливо небезпечно, що подібні негативні явища, які підривають процес формування потреби в праці, охопили, в першу чергу молодь, свідченням чого є відповідні конкретно-соціологічні дослідження, проведені майже десять років тому і на які ми звертали увагу у попередніх розділах даної монографії.

Питома вага молоді, котра всеціло схвалює кардинальні зміни в українському суспільстві, зменшилась вдвічі. У такій же пропорції зросла частка молоді, яка вважає, що реформи не привели ні

до чого доброго. Значно зменшилася кількість молодих людей, котрі частково схвалювали зміни, які відбуваються в суспільстві [31]. Крім того, якщо взяти динаміку даного негативного процесу, то необхідно сказати про досить низький рівень суспільного оптимізму саме в економічній сфері сучасного українського суспільства. За даними опитування громадян, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України в серпні 2006 року, частка громадян, які оцінюють результати соціально-економічного розвитку позитивно склала лише 11,2%, а негативно – 57,7%. У 2004 році відповідні показники становили 18,4% та 37,7% відповідно [32]. У цьому плані не можна не звернути уваги і на те, що лише 55% населення вважають за потрібне продовжувати реформи у політичному і економічному житті [33]. Подібні негативні тенденції в масовій і, насамперед, молодіжній свідомості свідчать про те, що кануло в вічність не тільки ейфоричне сприйняття реформ, які відбуваються, але і час помірковано-виважених оцінок.

Сьогодні настав час незадоволеності і озлобленості значних молодіжних груп. Більш того, посилення песимістичних тенденцій у молодіжній свідомості торкається не тільки реформ в цілому, а й процесів в інших сферах суспільного життя, у тому числі і в сфері трудових відносин.

Не може не турбувати і те, що навіть серед молодих учителів України значна кількість не розуміє змін, які відбуваються в житті країни, а абсолютна більшість із них не вважає себе обізнаною в соціально-економічних, політичних процесах, сучасного українського суспільства, що не може не ускладнювати пізнання та осмислення сутності соціального механізму функціонування трудових відносин. Проведене Інститутом соціальної та політичної психології АПН України масове опитування молодих учителів свідчить, що близько 36% із них стурбовані нерозумінням змін, які відбуваються в житті країни, відчуттям особистої та професійної невпевненості. З тих, хто рік тому закінчив педагогічний навчальний заклад, 66% не вважають себе обізнаними в політичному житті, 76% – основних положень Конституції України, 77% – про права людини, 85% – з основ ринкової економіки [34].

Аналіз даних, отриманих конкретно-соціологічними дослідженнями говорить, що суттєво знизилася питома вага молоді, яка відмічає наявність позитивних змін не лише в економічній, але і соціальній сфері, де за роки реформ лише посилились кризові процеси, які багато в чому призвели до втрати соціальних орієнтирів, що серйозно деформує досліджуваний соціальний механізм функціонування трудових відносин, базовим елементом якого є потреба в праці, котра цементує, об'єднує, інтегрує не стільки сферу трудових відносин, скільки соціальних.

В зв'язку з цим виникає закономірне питання, а що ж служить основою об'єднання, консолідації, інтеграції українського суспільства, якщо в ньому, як ми відмічали вище, відсутня загальнонаціональна ідея, власна економічна політика і потреба в праці серед широких працездатних мас, особливо молоді, м'яко кажучи не яскраво виражена.

Відсутність в Україні інтегративної ідеології, яка обґрунтовувала б об'єднання, згуртування, консолідацію всього соціуму, не може не позначитися негативно на розвитку системи трудових відносин, які в значній мірі і визначають основні тенденції розвитку суспільства в цілому. "...В Україні на даному етапі, – підкреслює професор М. Михальченко, – не визріли умови для створення інтегративної ідеології на ґрунті суто національної ідеї"[35], що значною мірою ускладнює, на наш погляд, осмислення сутності соціального механізму функціонування трудових відносин.

У цьому плані дослідник В. Ребкало справедливо пише про те, що "...анітрохи не зменшуючи небезпеки того, що відбувається, все ж необхідно визначити що, по-перше, внутрішній злам і втрата соціальних орієнтирів, емоційне перевантаження свідомості поки ще не до кінця зруйнували цінності здорового глузду й елементарного самозбереження, які досі зв'язують українське суспільство в деяку цілісність"[36].

Тобто нині не праця, не потреба в ній, а цінності здорового глузду і почуття самозбереження зв'язують наше суспільство в деяку цілісність. Тоді виникає закономірне питання про масштаби тих кризових явищ, які охопили все сучасне життя країни, про шляхи та засоби, які всіляко сприяють її виходу із системного, затяжного кризового стану.

В разі того, що подібні ефективні шляхи і засоби не будуть визначені теоретично і практично не втіляться в суспільно-політичну практику і, в першу чергу, в сферу праці і трудових відносин у самий

найближчий час, то самі песимістичні прогнози майбутнього розвитку нашого суспільства, на превеликий жаль, можуть справдитись.

Більш ніж зрозуміло, що сфера праці, трудових відносин, які функціонують за законами соціального, економічного, морального та правового механізмів, є свого роду полігоном, де переважно відпрацьовуються, впроваджуються ринкові структури та механізми, витісняючи при цьому структури та механізми, які склалися під впливом командно-адміністративної системи радянського соціалізму.

Вище вже була мова про соціалістичну та ринкову моделі споживання, їх відмінні риси. І саме витіснення таких, властивих радянському соціалізму рис, як паразитична впевненість у завтрашньому дні, агресивна заздрість до кожної чесною працею заробленої копійки, панування зрівняльних тенденцій, відсутність змагальності, здорової конкуренції, багато в чому сприятиме становленню цивілізованих ринкових відносин, які передбачають хазяйське, творче, зацікавлене ставлення до праці на основі повсюдного виявлення потреби в ній у широких мас працездатного населення і, в першу чергу, молоді.

При цьому не будемо забувати, що даний процес не можна розтягнути в часі не те, що на довгі роки, а й на найближчі три-чотири роки. Якщо найближчим часом не відбудуться якісні, революційні по суті зміни як у суспільній свідомості, так і в соціальних, трудових відносинах, то виявиться конче потрібним примусове залучення до праці тих, хто не бажає працювати, а хоче лише з повітря робити нерідко шалені гроші. У даному плані існує лише одне "але": які політичні сили, поставлені перебігом історії перед такою потребою, будуть, не приведи Господи, "залучати" так до праці?

Будемо пам'ятати, що саме примусовий шлях залучення до праці – це тільки уявний на поверхні самий "простий" і "ефективний" метод виходу з тупикової ситуації, яка, на жаль, створюється у багатьох сферах життєдіяльності суспільства і, в першу чергу, – в трудовій. У даному зв'язку не можна не звернути уваги на міркування німецького філософа К. Шлегеля, що організувати життя заново в змінених умовах важко, це потребує зусиль, передусім праці. Працювати важко, тримати зброю в руках набагато легше. Трудівник ледве може жити на свою зарплату. Для праці потрібні знання і здібності, для поводження зі зброєю достатньо лише однієї жорстокості. У кого в руках зброя, той зможе примусити інших працювати на себе. Шлях насилля найпростіший шлях виходу з труднощів, а створення нового потребує тривалого напруження [37].

Загальновідомо те, що Україна, на щастя, одна з небагатьох колишніх радянських республік, якій вдалося і вдається зберегти мир і злагоду в суспільстві. Разом із тим треба сказати, що відмічені вище негативні тенденції в молодіжному середовищі, на жаль, не вичерпують всіх негативних в ньому процесів, які об'єктивно слугують деформуючим, руйнівним фактором всього соціального механізму функціонування трудових відносин, оскільки нерідко виключають саму психологічну готовність, установку підростаючого покоління на творчу, продуктивну працю як в матеріальному, так і в духовному виробництві.

При цьому особливо небезпечним, вкрай негативним, руйнуючим усі підвалини матеріального та духовного життя українського суспільства є масове перетікання енергійної молоді в криміногенне середовище. Зрозуміло, що лише спільними зусиллями юристів, філософів, соціологів, економістів, істориків можна широко, ґрунтовно дослідити причини, масштаби, а головне: на теоретичному рівні визначити шляхи запобігання цього негативного явища, аналіз якого виходить за рамки нашого монографічного дослідження.

У нашому випадку треба підкреслити, що найенергійніша молодь перетікає в криміногенне середовище, де в пошані не праця, а груба фізична сила, гроші, попрання усіх норм загальнолюдської моралі. Більш ніж очевидно, саме системна, в першу чергу, соціально-економічна криза обумовила дію даної негативної тенденції, яка зрештою може зруйнувати громадянський мир у суспільстві та обумовити прихід до влади відвертих кримінальних, злочинних сил, що було б загальнонаціональною катастрофою, трагедією.

Ось чому питання про те, в якій мірі потреба в праці як базового елементу соціального механізму функціонування трудових відносин знаходить чи не знаходить свого широкого вияву в молодіжному середовищі, цілком пов'язані з проблемою як наступності поколінь взагалі, так і майбутності ринкових реформ зокрема.

У цьому плані не можна виключати і те, що переважній більшості української молоді відводиться роль підґрунтя для можливого щасливого життя та процвітання майбутніх поколінь. Тим більше, що ця теза збігається з даними соціологів про те, що сьогодні в Україні існує реальна загроза "втратити нинішнє покоління"[38], що несе в собі вкрай негативні соціально-економічні, політичні, духовні наслідки.

Якщо даний, вкрай небезпечний, негативний процес дійсно набуває характеру незворотності, то це потребує негайних, зважених дій, які ґрунтуються на глибокій, всебічній науковій базі. Цілком очевидно, що владні рішення з цього приводу не повинні містити негайних вимог полярних політичних сил країни. Очевидно, вони не можуть бути також простим копіюванням настанов сучасних центристських сил, які нерідко прагнуть "підігнати" реальну дійсність сучасної України під традиції, в першу чергу трудові, західних країн.

У даному випадку постає питання про те, в силу яких обставин виходили з тяжкої економічної кризи в 1929 - 1932 рр. країни Західної Європи, США, післявоєнні Німеччина, Японія, які продемонстрували можливість за життя одного покоління різко збільшити життєвий рівень населення за всебічного врахування вимог соціального механізму функціонування трудових відносин. Іншими словами, в цих країнах була вироблена ефективна політика формування механізмів оплати праці і розподілу прибутків, яка дозволила, образно кажучи, не "пересварити" суб'єктів соціально-трудова відносин, а їх консолідувати, об'єднати.

І такою політикою, що цементувала, інтегрувала суспільство, була якраз орієнтація на створення середнього класу, уникнення різкого майнового розшарування, протидія концентрації власності в руках небагатьох олігархів. У цьому плані представляє значний інтерес промова Ф. Рузвельта з нагоди національного свята 4 липня 1929 р., в якій він зазначив, що якщо американці не піднімуться проти "нового економічного феодалізму", то зрештою власність зосередиться в руках небагатьох, а "переважна більшість народу стане рабами"[39]. На щастя, зазначив Ф. Рузвельт, американський народ має можливість відстоювати свої права "скоріше виборчими бюлетенями, ніж мушкетами"[40].

В такому випадку подібна політика стала загальноприйнятною без застосування примусових методів, які властиві командно-адміністративній системі, а в результаті всебічного врахування інтересів і потреб виробників матеріальних і духовних благ, представників масових професій, конституюваних у середній клас.

Більш того, в даній ситуації був значною мірою врахований принцип соціальної справедливості, який всебічно забезпечує баланс праці і споживання, який зводить нанівець необґрунтовані привілеї, прибутки, надбані нечесним, нетрудовим шляхом.

Слід підкреслити, що соціальна справедливість є істотним фактором динамізму розвитку суспільства, його політичної стабільності, конче потрібною саме в умовах проведення широкомасштабних ринкових реформ із серйозними соціальними наслідками. Не можна не відмітити, що соціальна справедливість, яка пронизує соціально-економічні, політичні, духовні відносини, всі сторони життя суспільства, разом із тим чинить важливий вплив у формуванні і розвитку потреби в праці, котра лежить в основі досліджуваного соціального механізму функціонування трудових відносин. "...Соціальна справедливість, – зауважує О. Мороз, – проявляється не в гарантії рівної власності, а в гарантії рівного права власності для забезпечення життєвої потреби в трудовій діяльності"[41].

Ось чому в умовах становлення цивілізованого, а не гендлярського, дикого ринку, неминуче зростає роль трудового критерія в оцінці суспільної значимості особистості, конкретних результатів її праці. І свідома відмова сьогодні владних структур від основи основ соціальної політики – права на працю та її винагороди в суворій відповідності з трудовим внеском, переведенням на оплату освіти, медичного обслуговування, вкрай звужують соціальну базу ринкових реформ українського суспільства, де існує крайня поляризація майнового розшарування населення.

Масове вилучення працездатних людей з суспільної практики значною мірою обмежує широкий прояв потреби в праці як основи функціонування соціального механізму трудових відносин також звужують соціальну базу цивілізованих, а не гендлярських ринкових реформ.

Сьогодні в Україні має досить широкий прояв масштабне скорочення сукупного робочого часу (загалом близько 5 мільйонів працівників вимушені обмежувати свої трудові зусилля там, де знаходиться їхня трудова книжка), що свідчить про масове вилучення працездатних людей із суспільної праці, що вкрай негативно впливає на бюджет, валовий національний продукт, відрахування до Пенсійного фонду тощо [42].

В наш час досить актуальним завданням виступає вироблення такої політики формування механізмів оплати праці і розподілу прибутків, яка цілковито базується на втіленні в життя принципу соціальної справедливості, яка дозволяє створити, зміцнити, зробити незворотними взаєморозуміння, громадянський мир, злагоду між усіма суб'єктами соціально-трудова відносин на етапі становлення ринку.

Подібна політика потенційно має шанс стати фундаментом для об'єднання, консолідації всього українського суспільства на переломному моменті його розвитку. Якщо проігнорувати дану обставину, значить, "законсервувати" наявну і ніяк не відповідаючу вимогам класичних ринкових реформ соціально-класову структуру, яка виступає багато в чому фундаментом демонтованої командно-адміністративної системи і ще більш зміцнившої свій "рудиментаризм", як не дивно саме недосконалістю самих ж ринкових перетворень, які привели до украй різкого соціального розшарування мас, об'єктивно викликаючи ремство, здатне при відомих обставинах набути по силі звучання всі ознаки соціального обурення, непокори, соціального вибуху.

Непотрібно зваблюватися "дефіцитом" бікфордового шнура в суспільстві і політичних сил, готових його підпалити. Сьогодні набагато доцільніше, утримуючи ситуацію соціально-політичними, соціально-економічними методами, не допустити здійснення подібного.

Окрім того, важливою умовою, яка дозволила в свій час цивілізованим країнам вийти з тяжкої системної кризи, було формування і впровадження в життя гнучкого соціального механізму функціонування трудових відносин, який всіляко враховував потреби, інтереси, які знаходяться в динаміці, а не в статиці, які визначають соціальний вигляд суспільства в цілому та станів, верств, шарів зокрема.

Причому, при суворому врахуванні не стільки соціальних, скільки національних та ідеологічних факторів у розподілі прибутків, які створені високопродуктивною працею максимально заснованою на використанні досягнень технологічної революції тими ж соціальними групами, станами, верствами, але в сфері трудового процесу ідентифікуючих себе не стільки за національними та ідеологічними стандартами, скільки – за професійно-кваліфікаційним, який базується на нормах трудової моралі, совісті, честі, які міцно укорінилися і не підлягають будь-якому порушенню.

Поряд із тим, на перших етапах цивілізованих ринкових реформ у країнах так званого "золотого мільярду" інстинкт самозбереження взагалі і свого соціального статусу зокрема, визначили, що заможні класи, прошарки, верстви, образно кажучи, не дозволяли своєму апетиту, в прямому і переносному значенні, зростати до тих меж, які б викликали соціальний протест широких народних мас.

У цьому плані слід звернути особливу увагу на думку О. Блока про те, що "є в людині проклята, рабська властивість: коли вона стає занадто ситою, задоволеною, занадто забезпеченою матеріально, тоді вона втрачає своє внутрішнє хвилювання, свій духовний вогонь. Тоді вона стає ситою й душевно, тупою, самозадоволеною. Немає в ній гідності, гріш їй ціна"[43].

На наш погляд, є всі підстави твердити, що в нашому суспільстві, де більшість, в силу відмічених вище обставин, усвідомлює, ідентифікує себе не з позицій носіїв певних соціальних статусів або конкретних суб'єктів соціальних відносин у сфері розподілу, почасти і процесі праці, а ідеологізованих, національних статусів, таких що нібито автоматично передбачають "пріоритетний" розподіл матеріальних і духовних благ, "адекватний" статус у сфері праці і зарплати.

І все це має місце в умовах химерного поєднання феодално-общинних, спотворених соціалістичних, паразитичних у своїй сутності увірувань в соціальній захищеності, але вже з боку своєї національної держави, яка, немов минула, соціалістична, на брак і халтуру, відсутність або в крайньому випадку на дефіцит трудової честі і совісті, нібито "зобов'язана" заплющувати очі.

Не можна не сказати, що подібні настрої розхлябаності, хибно зрозумілої демократії як

вседозволеності всього і вся, але тільки як не обов'язковості високопродуктивно працювати, в якійсь то мірі, при відсутності належного досвіду, професіоналізму праці в якісно нових умовах, накладаються на старі по змісту соціалістичні, скоріше псевдосоціалістичні схеми, що ніяк не сприяє успішному та незворотному запуску ринкових механізмів, особливе місце серед яких належить соціальному механізму функціонування трудових відносин.

Більше того у сфері розподільчих відносин сучасного українського суспільства, коли на весь зріст постало широкомасштабне завдання роздержавлення власності, приватизації, слід звернути увагу на одну характерну обставину. Нею виступає, на наш погляд, те, що при розподілі власності не через підприємства і організації, а шляхом наділення правами на неї конкретних соціальних груп, жодним чином неможна форсувати, знову таки на угоду абстрактних ідеологізованих часто-густо кланових інтересів даний процес, а максимально, враховуючи всі внутрішні і зовнішні умови, ніби розтягнути його в часі з тією метою, щоб певна частина власності була виражена у відповідних державних зобов'язаннях, стимулюючих економічно добровільну згоду громадянина отримати її частини в зрілі роки його життя, а можливо і палко коханим дітям і внукам.

Громадянин, одержуючи прибутки з прогресивними відсотками, добровільно віддає частину приналежної власності в розпорядження тієї ж держави, одержує гарантії і компенсації її реальної фізичної відсутності прогресивними відсотками, які отримуються за рахунок роботи суб'єктів економічної діяльності в параметрах власності, в якій даний співвласник бере безпосередню трудову участь.

Питання постає у виборі таких підприємств, які забезпечують безперервну високопродуктивну роботу і швидкий економічний ефект. Можливо, це будуть підприємства харчової, переробної промисловості чи наукомісткі, але суть одна: за таких умов у робітника з'явиться ефективний додатковий стимул продуктивно працювати. В такому випадку він знатиме, що обране підприємство, вбирає частку його власності, добровільно, на взаємовигідних умовах. А держава одержує додаткові можливості для економічного маневру, а головне, впевненість в тому, що такого працівника непотрібно буде закликати добре працювати і він буде сам в певній мірі гарантом соціальної стабільності, бо визначив, нехай не всю, але деякою мірою долю своїх дітей і онуків. Тому при отриманні реальних прибутків від такого "компромісу" начебто буде формувати у них позитивні емоції у ставленні до свого робочого місця і поваги до нього з майбутньою перспективою їх роботи на тому ж підприємстві.

Тим самим має місце реальна наступність у функціонуванні трудових відносин, які до речі, не перебувають у статичі, а знаходяться в динаміці і елементом її виступає оновлення робочої сили, але вже більш кваліфікованої, освіченою, з більшою мотивацією праці і, природно, з більшими домаганнями у сфері оплати праці. При цьому будемо пам'ятати, що за підрахунками американських економістів "близько 50% зростання національного доходу досягається завдяки підвищенню саме рівня освіченості робочої сили"[44]

Разом із тим, можливо, слід ретельно, лише не за ідеологічним критерієм, здійснювати стратегічну і тактичну орієнтацію на ті соціальні групи, які за змістом праці визначають прискорений розвиток тих пріоритетних напрямів науково-технічного прогресу, які вже сьогодні відповідають світовим стандартам і можуть вже завтра багато в чому визначити функціонування базових галузей як промисловості, так і сільського господарства. Чому, скажімо Арабські Емірати, які здійснили за якихось два-три десятиліття стрибок від феодалізму до сучасного цивілізованого способу життя, змогли за рахунок продажу нафти з моменту народження свого громадянина гарантувати йому певну частину вартості, яка йде від її продажу? А Україна, яка володіє тучними чорноземами, значним інтелектуальним потенціалом, сьогодні потребує нових імпульсів подальшого розвитку, який за рахунок бюджету, певно, неможливо повністю фінансувати при відповідній науково-технічній політиці, в змозі зробити його тим самим плацдармом, з допомогою якого не на словах, а на ділі можливо здійснити як запуск, так і широке розповсюдження не гендлярських, а цивілізованих ринкових механізмів всього суспільства.

Адже в умовах "втечі умів" з України, на що ми звертали увагу вище, саме еміграція з країни лише одного вченого "складає потенційні збитки на 300 тис. доларів США, а реалізація за кордоном

винаходів технологічних рішень, відкриттів, означає для останньої втрату вже багатьох мільярдів доларів США"[45].

У контексті наших роздумів будемо пам'ятати стародавню мудрість: "хороший початок – це вже половина справи". А справа не чекає, особливо враховуючи, що ліміт слів вже давно вичерпаний, із ним неминуче наступає ліміт справ, який паралізує все і вся, і в першу чергу, забезпечення соціальних гарантій, поза якими втрачається мотивація трудової діяльності, без якої не може бути і мови про формування потреби в праці як основи функціонування соціального механізму трудових відносин.

§2 Особливості формування потреби в праці в умовах становлення й розвитку ринкових відносин

Розглядаючи питання про потребу в праці як вихідний елемент у складній структурі соціального механізму функціонування трудових відносин, слід окремо відмітити, що потреба в праці відбиває стремління особистості до оптимального використання своїх фізичних та інтелектуальних сил з метою перетворення предмета праці в споживну цінність, яка все більше усвідомлюється в міру задоволення даної потреби.

І праця, її процес, будучи єдністю матеріального і духовного, детермінує і те, що сама потреба в праці виступає в якості синтезу матеріального і духовного початків. Вище ми зазначили, що поза потребою в праці не має місця зацікавленому, хазяйському, особистісному ставленню до неї як потреби, що складається за умов, коли процес праці приваблює людину своїм змістом, коли праця набуває якості самодіяльності, рис виявлення, прояву потенційних, творчих, сутнісних сил людини.

При цьому доцільно, на наш погляд, виділити два рівні факторів, що детермінують ставлення до праці взагалі. До першого рівня потрібно віднести такі об'єктивні фактори, як результат праці, що виражаються відповідними кількісними і якісними характеристиками, рівень трудової активності, ефективність виконання виробничих норм і завдань, зміст і характер праці, її умови, організація, які самим безпосереднім шляхом визначають ставлення особистості до праці.

Серед другого рівня слід назвати такі суб'єктивні фактори, що детермінують ставлення особистості до праці, як професійно-кваліфікаційний рівень, мотиви вибору професії, конкретного місця роботи, морально-психологічний клімат у колективі, ступінь задоволення працею, її дисципліна. Дана обставина дає змогу розглядати трудові відносини як такі, які відтворюються завдяки трудовій поведінці робітників, їх діям, які здійснюються під впливом ціннісних операцій, інтересів, потреб, особливе місце серед яких займає досліджувана потреба в праці. Причому, сьогодні чітко вимальовується теоретична та практична необхідність дальшого дослідження проблеми місця та ролі потреби у праці у структурі соціального механізму функціонування трудових відносин.

Насамперед це обумовлюється тим, що "... держава, яка вже втратила понад 60% свого промислового виробництва, не може далі дозволити розбазарювання і безконтрольне вибуття промислового потенціалу з виробничого обороту" [46]. Тим більше, що вона не може байдуже ставитись й до того, що у значній кількості населення, і перш за все в більшості молоді, нема яскраво вираженої орієнтації на трудову, цивілізовану, а не гендлярську, підприємницьку діяльність, котра здебільшого обумовлена браком у великій кількості громадян потреби в праці.

Коли надалі подальша втрата державою свого промислового та інтелектуального виробництва, небажання, неможливості через відомі причини значної кількості працездатних трудитися, як у матеріальній так і духовній сферах, набуватимуть розповсюдження, то в недалекому майбутньому ймовірна неможливість не те що розширеного, а простого відтворення зі всіма негативними наслідками, відомими з історії України ХХ ст.

Адже для задоволення потреб, у тому числі і в праці, потрібне відтворення умов, що її детермінують. А задоволення потреби в праці, як відомо, відбувається лише в процесі праці, виробництва матеріальних і духовних благ. І в міру втрати державою свого промислового та інтелектуального виробництва синхронно ніби "згасає" потреба в праці, різко зменшуються масштаби її вияву серед широких працездатних мас найперше серед молоді. В цьому зв'язку на тлі цих негативних тенденцій, які зводять нанівець процес формування соціального механізму функціонування трудових відносин саме в умовах ринку, не можна не бачити і таку, змістом якої є те, що в наш час "...альянс тіньового інтелекту і бюрократично-владної дурості, що зуміла зберегти свої позиції у трансформованих владних структурах, став соціальною передумовою того організаційно-політичного механізму, завдяки якому в Україні зберігаються й підтримується стан економічного грабіжництва й перерозподілу державної власності і суспільної влади і, як наслідок цього, – зatoryжна й глибока системна криза суспільства" [47].

Сьогодні украй небезпечним виступає те, що в нашому житті поряд із тіньовим капіталом функціонує тіньовий інтелект, який при тих мізерних асигнуваннях бюджету на науку, освіту,

культуру має всі шанси "підім'яти" під себе так званий легальний, офіційний інтелект, що у будь-якому цивілізованому суспільстві надійним чином матеріально і морально стимулюється.

Тим більше, що така ймовірність значно збільшується в контексті повсюдного поширення такого украй негативного явища, як "втеча умів", про що мовилося вище. Крім того, у тезі В. Селіванова і Е. Суїменко, привертає увагу наявність у нашому суспільстві організаційно-політичного механізму, завдяки якому має стан економічного грабіжництва і перерозподілу державної власності і влади, соціальною передумовою якого і став союз тіньового інтелекту і бюрократично-владної дурості.

Пізнання причин, умов, створення і функціонування організаційно-політичного механізму, детермінуючого стан економічного грабіжництва, з одного боку, актуалізує проблему "ворократії", підняту й проаналізовану нами в попередньому розділі. З другого – сприяє, певною мірою, осмисленню природи, сутності соціального механізму функціонування трудових відносин саме в умовах перехідного періоду від командно-адміністративної системи до ринкової, радянського соціалізму до капіталізму.

І саме альянс тіньового інтелекту і бюрократично-владної дурості, некомпетентності, буйно розквітлої на багатьох рівнях управління за останні роки, який став соціальною передумовою такого організаційно-політичного механізму, який передбачає стан економічного грабіжництва, виступає, звичайно, не породженням цивілізованого ринку, а, скоріше, навпаки є результатом його відсутності і несе в собі зміст, багато в чому, "заданий", закладений ще за радянського соціалізму, коли поряд із формуванням тіньової економіки прискореними темпами йшов процес становлення тіньового інтелекту.

Якщо задатися питанням, коли і за яких умов у СРСР відбулося активне зрощування інтересів тіньової економіки і владних структур, то відповідь на нього в немалій мірі розширить наші уявлення як про причини краху радянського соціалізму, так і не створившого надійний мотиваційний механізм трудової діяльності, який лежить в основі більш складного-соціального механізму функціонування трудових відносин, так і про ті протиріччя, що виникли у сфері праці в умовах становлення ринку, громадянського суспільства в Україні.

Зрозуміло, що аналіз всебічної відповіді на дане питання зайняв би сторінки не одної монографії, докторської дисертації. В контексті нашого дослідження, слід сказати, що у соціально-філософській літературі 80-х рр. була навіть визначена соціальна "ціна переможного" наступу держави на так звану тіньову економіку. Так, дослідник В. Ярошенко писав, що на випадок успішного економічного наступу на тіньову економіку, більш справедливого розподілу національного прибутку можна було б істотно підвищити рівень життя майже 100 млн. радянських людей, саме тих, які найбільше потребували допомоги [48].

Проте в житті, багато в чому, через альянс тіньового капіталу, тіньового інтелекту і владних структур, які певною мірою обумовили розвал соціалізму, відбулося не очікуване істотне підвищення життєвого рівня мільйонів людей, а, навпаки, різке, катастрофічне його зниження, яке особливо проявляється в наші дні, в період трансформації від соціалізму, командно-адміністративної системи до ринкової. Саме цей альянс, багато в чому обумовив і обумовлює формування у значній частини працездатного населення, найперше молоді, споживацького ставлення до праці, а то і яскраво виражене презирство до неї, яке підриває об'єктивні умови становлення і розвитку потреби в праці.

Адже споживання матеріальних і духовних благ у будь-якому цивілізованому суспільстві завжди продуктивне, тому що оновлює і розвиває здібність до праці, поза якою не може бути і потреби в праці. Якщо ж людина орієнтується лише на результати праці, а не на її процес, і не бере, і не бажає брати в ньому безпосередньої участі, то у такому випадку є всі підстави вести мову про деградацію працездатної особистості, зорієнтованої не стільки на творення, самоствердження, скільки на споживання.

Відомо, що потреба, у тому числі і потреба в праці, виступає як здібність до споживання чогось, відтак будь-яка соціальна потреба неминуче містить здібність до праці, самовираження за допомогою спілкування, освіти, наукової діяльності і т.д. Іншими словами, соціальна потреба виступає як відбиток процесу соціалізації особистості, тобто і соціального прогресу суспільства. Значить, потреба в праці,

як і будь-яка соціальна потреба, містить людинотворчу функцію, тому що орієнтує особистість при її задоволенні на творчість, творення, розкриття всіх її здібностей, обдарувань. І тисячу разів правий психолог Б. Додонов, пропонуючи усвідомлювати потребу не тільки як "запит" організму чи особистості до об'єктивного світу, але й як вимогу від себе самих певної діяльності [49].

Виникнувши раз, праця володіє самовідтворюючою силою, тому що саме потреба у праці, відбиваючи її технічну і соціальну характеристики, передбачає від робітника вимогу дальшої діяльності на основі розкриття суттєвих сил людини, яке не може відбутися лише у процесі споживання, поза основоположною сферою життєдіяльності суспільства – трудовою.

В соціально зорієнтованому громадянському суспільстві, де високо цінується і відповідним чином стимулюється професійна майстерність, робоча честь і совість, потреба в праці постає ніби на двох рівнях: праця як засіб для життя і праця як сфера самоствердження першої потреби життя.

Перший рівень знаходить відбиток у матеріальній зацікавленості особистості, детермінує необхідність стимулювання праці. Більше того, головною метою регулювання трудових відносин є забезпечення відшкодування витраченої у виробництві праці належним грошовим еквівалентом.

Говорячи про другий рівень потреби в праці, слід відмітити, що він повністю зв'язаний із самим процесом праці, його характером, умовами, змістом. При цьому у реальній дійсності перелічені два рівні не існують ізольовано, тому що немає і не може бути в чистому вигляді праці як засобу до життя, як необхідності, і праці як джерела самоствердження, як першої життєвої потреби, бо "праця як необхідність" і "праця як перша життєва потреба" – це не взаємозаперечні, а взаємообумовлюючі поняття, як і процеси, які вони відбивають, тому що, праця, яка є об'єктом першої життєвої потреби, не втрачає риси необхідності, а продовжує залишатися нею.

У цьому плані можна провести аналогію, яка полягає в тому, що у чистій іпостасі праці, як і користолюбства чи працелюбства, бути не може, оскільки потреба у праці, що матеріалізується в конкретних матеріальних і духовних цінностях, завжди передбачає виявлення, розкриття у робітника у трудовій діяльності названих двох якостей, одна з яких сама по собі не зможе, як відомо, творити матеріальні та духовні блага.

Таким чином, потреба у праці виявляється за відповідних соціальних і матеріально-технічних факторів, детермінуючих багато в чому реалізацію праці як необхідності і праці як першої життєвої потреби, праці як користолюбства і працелюбства. Навіть незважаючи на крайню тяжкість і надто низьку продуктивність праці, примітивізм її знарядь, жоден з членів первісної общини, як правило, не ставив собі за мету уникнути праці, перекласти її тягар на своїх соплеменників.

І працювали первісні люди, охоплені саме природною необхідністю у засобах існування, одержуваних, як відомо, в процесі колективної праці. У первісному суспільстві мали місце в ембріональній формі соціальні умови, але були відсутні матеріально-технічні фактори становлення потреби в праці.

Досліджуючи питання про природу потреби у праці, яка виступає свого роду каркасом всієї будови потреб, слід відмітити, що вона має дуже складну структуру, поза осмисленням якої багато в чому утруднено аналіз соціального механізму функціонування трудових відносин.

Отже, в праці можна, з відомою частиною умовності, виділити такі потреби:

а) природно-фізіологічну (потреба в русі, витраченні фізіологічної і розумової енергії, що, втім, не відрізняє людину від будь-якої живої істоти);

б) творчу (прагнення перетворити речовини і сили природи, створити нові матеріальні і духовні блага);

в) моральну (бажання бути корисним близьким і "далеким" членам соціуму);

г) соціальну (потреба особистості в спілкуванні з іншими людьми, самоствердитись за допомогою результатів праці, виражених відповідними матеріальними і духовними цінностями);

д) естетичну (прагнення задовольнити потребу в прекрасному, творячи красиві речі, розробляючи більш досконалі техніко-технологічні процеси і т.д.) [50].

У даній градації нас, звичайно ж, в першу чергу цікавить соціальна потреба в праці, яка виражається потребою особистості в спілкуванні з іншими людьми, самоствердженні і самовираженні. Тобто мова йде про потребу в асоційованій праці, осмислення якої сприяє розширенню наших уявлень

про соціальний механізм функціонування трудових відносин.

Причому, потребу в асоційованій праці можна розуміти як ключове і однопорядкове поняття щодо таких соціально-економічних категорій, як "ставлення до праці", "задоволеність працею", "трудова активність", "соціально-економічна активність", "потреба в управлінні". Вони відбивають роль робітника в умовах становлення ринку як активну рушійну силу виробництва, його суб'єкта. Це по-перше.

По-друге, відмічені вище такі соціально-економічні категорії як "задоволеність працею", "ставлення до праці", "трудова активність", "соціально-економічна активність", "потреба в управлінні", відображають специфіку робітника, яка полягає в тому, що саме особистісне, зацікавлене, господарське ставлення до праці і виробництва, іншими словами, його суб'єктивність, все більше стають об'єктивно необхідним принципом розвитку виробництва.

І, нарешті, по-третє, самопотреба в асоційованій праці є першоосною відмічених вище соціально-економічних категорій, бо ступінь розвитку даної потреби детермінує своєрідність, специфіку суб'єктивних, особистісних станів робітника стосовно ставлення до праці, які виражаються такими поняттями, як "задоволеність", "ставлення", "активність" тощо.

Причому, ставлення до праці, поза яким не може бути і мови про потребу в праці, є суттєвою складовою трудового потенціалу особистості. На його основі і функціонує досліджуваний соціальний механізм трудових відносин. Крім того, якщо виробничо-кваліфікаційний потенціал виступає як здатність, вміння ефективно працювати, то ставлення до праці є проявом особистісного потенціалу людини, показником, у першу чергу, готовності, її бажання працювати з певною віддачею своїх сил і потенцій.

Ось чому ставлення до праці як досить складний суспільний феномен вбирає в себе як широку гаму інтересів і потреб в трудовій сфері, так і конкретні дії учасників трудового процесу як вираження, виявлення даних потреб, інтересів і рівнів їх задоволення.

Отже, розглядаючи питання про особливості формування потреби у праці в умовах функціонування ринкових трудових відносин, слід сказати, що сьогодні якісно змінилася роль трудового колективу. Відомо, що в умовах радянського соціалізму, статус трудового колективу визначався тим, що він являв собою не лише місце докладання особистістю своїх трудових зусиль, де вона отримувала лише заробітну плату, а й тим, що у сфері трудових відносин працівник у просторі трудового колективу самостверджував, самореалізовував себе, відчуваючи нерідко при цьому підтримку, турботу колег, друзів, товаришів по роботі.

У наш час, як відомо, робоче місце вже не має для особи свого колишнього змісту, набувши часткового статусу. "Трудовий колектив, – підкреслює проф. М.Шульга, – як соціально-психологічна група змінився якісно, тепер він має зовсім інший соціальний сенс, функції та мету. Ясна річ, ідентифікація особистості з колективом, тобто саме цей, конкретний її ідентитет, теж набуває іншого сенсу в структурі суспільства"[51]. Ідентифікація працівника з трудовим колективом як структурним елементом політичної системи набуває принципово іншого смислу в структурі особистості тому, що, по-перше, в умовах кризового стану українського суспільства, відбувається розпад, розпорошення трудових колективів, які ще в недалекому соціалістичному минулому в певній мірі виконували функції як психологічної самоідентифікації, так і професійно-кваліфікаційного самоствердження, самореалізації працюючих.

По-друге, у такому випадку йде процес руйнування традиційних механізмів взаємодії особистості, колектива та суспільства, що послабляє соціальну захищеність індивіда, його впевненість у завтрашньому дні, відповідальність перед колективом за кінцеві результати праці, оскільки соціальний бойкот як важливий елемент соціального механізму функціонування трудових відносин втрачає своє первісне призначення та начало.

В умовах сталого, безкризового, еволюційного функціонування громадянського суспільства, яке передбачає, програмує, відтворює небайдуже, зацікавлене, пошукове ставлення до праці, неабияка роль належить соціальному бойкоту як регулятору трудових відносин, що відкидають брак, халтуру, непрофесіоналізм, свідоме порушення фахової етики, яка вимагає від робітника, насамперед, відповідального ставлення до виконання своїх функціональних обов'язків. Більш того, за порушення

фахової етики, наголошує Макс Вебер "соціальний бойкот з боку людей однієї професії часто буває куди сильнішим і дієвішим покаранням, ніж покарання, призначене судовим вироком"[52].

У такому розумінні ефективність, дієвість соціального бойкоту має місце, коли в суспільстві панує культ чесної висококваліфікованої праці, яка передбачає свої конкретні матеріальні та духовні результати у виробництві відповідних конкурентоспроможних товарів та послуг. Разом із тим, високий соціальний статус, а зрештою і спасіння, в такому випадку гарантовано лише тим, хто високоякісно, результативно працює, удосконалюючи при цьому постійно свій професійно-кваліфікаційний рівень, що й є суттєвою ознакою громадянського, а не традиційного суспільства, яке за великим рахунком і являло собою так зване радянське суспільство, що породжувало в широких масштабах у сфері праці та трудових відносин настрої байдужості, споживацтва, утриманства, розхлябаності, недисципліновості та окомилування. "Почергова зміна праці та відпочинку, – зауважує у цьому зв'язку Л. Бевзенко, – буднів та свят, що є нормою для традиційної культури, у зміненому в такий спосіб культурному просторі вважається вже неприпустимою. Заперечення відпочинку – основа професійної аскези, фундамент нової моральної установки"[53].

Остання формується, як відомо, протестанською етикою праці, яка за словами М. Вебера, створила західну цивілізацію, в основі котрих лежать саме інститути громадянського суспільства, основне місце серед яких належить інституту приватної власності, її святенності та недоторканості. Все це значною мірою обумовлює еволюційний розвиток суспільства, ритмічне, безперебійне функціонування соціального механізму трудових відносин, відповідну стабільність трудових колективів. І той розпад трудових колективів, що забезпечували на відомому рівні психологічну самоідентифікацію та професійне самоствердження, самореалізацію особистості за радянського соціалізму, аж ніяк не сприяє підвищенню авторитету чесної, високопродуктивної праці, відтворенню її мотивації. Дана обставина неминуче призводить до маргіналізації трудової активності, насамперед працездатного населення сучасної України, оскільки воно "виявилось витісненим із сфери гарантованого суспільного виробництва й перемістилося до сфери так званої самозайнятості ("підсобне хатнє господарство, самоорганізовані ринки і т.д.")"[54].

Яскравим прикладом витіснення зі сфери гарантованого суспільного виробництва працездатного населення до сфери так званої самозайнятості, де особистість не стільки самореалізує, самостверджує себе, скільки виживає, пристосовується до умов, що змінюються, є нестримне зростання безробіття, вимушених відпусток за свій рахунок. Так, загальна кількість лише офіційно зареєстрованих безробітних за останні роки збільшилася з 350 тис. до 1,2 млн. чол., а реальне безробіття становить 7 - 8 млн. чол [55].

Постійне зростання кількості працездатного населення, яке знаходиться за межами гарантованого суспільного виробництва породжує значні соціально-економічні, соціально-психологічні проблеми, які в певній мірі ускладнюють ритмічне, безперебійне функціонування соціального механізму трудових відносин. Серед таких негативних проблем слід назвати, по-перше, те, що переміщення мільйонів працездатних людей до сфери так званої самозайнятості сприяє дискваліфікації вчорашніх робітників, спеціалістів, службовців, які вже сьогодні, навіть і при їх бажанні в силу об'єктивних причин вже не можуть на належному рівні виконувати свої фахові, професійні функції.

По-друге, концентрація значної кількості працездатного населення в підсобному, хатньому господарстві, на так званих самоорганізованих ринках об'єктивно виводить мільйони людей із цивілізованого, трудового, виробничого ритму, породжуючи серед широких верств настрої недисциплінованості, розхлябаності, необов'язковості, сприяє розповсюдженню пияцтва, крадіжок, наркоманії, що аж ніяк не сприяє утвердженню громадянських структур, цивілізованих, ринкових трудових відносин.

У сучасному українському соціумі, робітник, будучи нерідко витісненим за межі гарантованого суспільного виробництва, предоставлений сам собі, зайнятий проблемами виживання, адаптації до якісно нової соціально-трудової ситуації, а не професійного зростання, підвищення свого освітньо-кваліфікаційного рівня. Більш того, у такого робітника, вчорашнього фахівця, спеціаліста змінюються традиційні уявлення про робочу честь, відповідальність, дисципліну, культуру та потребу в праці.

Треба сказати, що аналізований негативний процес, що відбувається у трудових відносинах найбільшого розвитку набув у сучасному українському селі, де загрозливих масштабів набуває масова натуралізація виробництва, яка гальмує утвердження громадянського суспільства в цілому. Сьогодні набирає обертів негативний процес істотного збільшення зайнятості працездатного населення в сільському господарстві за рахунок працюючих на своїх присадибних ділянках, у домашніх господарствах.

В той же час необхідно зважити на поглиблення вкрай негативних демографічних процесів, які відбуваються в українському суспільстві взагалі і на селі зокрема. Адже в 1990 році на одного працюючого в селі припадало приблизно три жителі, а тепер більше шести [56]. Цей негативний демографічний процес об'єктивно усуває підвищення продуктивності праці на основі широкого застосування сучасної техніки та технології, збільшення енергонасиченості виробництва, насамперед сільськогосподарського. Розглядаючи питання про потребу в праці як умову функціонування ринкових трудових відносин не важко дійти висновку, що вона повсюдно виявляється при позитивній демографічній ситуації в суспільстві.

Про обнадійливі позитивні тенденції у демографічних процесах сучасного українського суспільства говорити не доводиться, оскільки серед народжених дітей лише від 9 до 11% є цілком здоровими, інші ж народжуються з певними патологіями і частина з них поповнює кількість інвалідів, яких і так у країні майже 2,8 млн. осіб. Якщо ж сюди додати хворих на СНІД, а їх за неофіційними даними вже понад 400 тис. [57], навіть не беручи до уваги кількість алкоголіків, наркоманів, злочинців, повій, бомжів, то отримуємо досить невтішну картину занепаду нації.

Хіба може набути свого повсюдного розповсюдження і широкомасштабного втілення у практику становлення й розвитку цивілізованих, а не геддлярських ринкових реформ потреба в праці, якщо сьогодні умовно здоровими визнають себе лише 28% населення України, в той час як цей показник у 1990 році складав 62% [58]. Більше того, аналізуючи питання про вплив здоров'я нації на формування та повсюдний прояв потреби в праці як умови функціонування ринкових трудових відносин не можна не звернути уваги на вкрай песимістичні прогнози вчених про наше майбутнє, за якими через 10 - 15 років в Україні з того населення, що є, залишиться 20 млн. осіб, із них – 50% пенсіонерів та інвалідів, а з 10 млн. працездатних – 3 млн. мусульман, які будуть іммігрувати в нашу країну і 7 млн. українців та росіян разом із дітьми. Після цього за одне два десятиліття українці будуть повністю асимільовані [59].

Не може не викликати особливого занепокоєння те, що подібні, вкрай невтішні прогнози, щодо майбутнього нашої Батьківщини можна нерідко зустріти на сторінках соціально-політичних видань, у яких робиться наголос на те, що, якщо в Україні у найближчі роки не будуть подолані проблеми бідності, вкрай складні демографічні тенденції, не будуть створені сприятливі соціальні, політичні, економічні, правові умови для розвитку малого і середнього бізнесу як фундаменту утворення середнього класу, виведення половини економічного потенціалу країни з тіні, то та "серйозна небезпека виродження корінної нації та заміни її вихідцями з країн Південно-Східної Азії"[60], може, не приведи Господи, набути помітних рис реальності. І сьогодні, в період гострого політичного протистояння відомих політичних еліт, після позачергових виборів у Верховну Раду, електорату пропонувалося зробити свій вибір багато в чому у контексті сприйняття чи несприйняття європейського вектору розвитку України, альтернативи якому вже не існує. Разом із тим, не можна не враховувати тих ризиків, особливо в сфері соціальних, трудових відносин, які можуть, за прогнозами аналітиків, мати місце, оскільки "здійснюючи процес європейської інтеграції, Україна може перетворитися на країну-фільтр, на території якої буде затримуватись просування нелегальних мігрантів, контрабандної продукції, наркотиків, представників терористичних організацій"[61]. Це аж ніяк не сприятиме утвердженню в українському суспільстві авторитету чесної, професійної праці, формуванню потреби в ній серед широких мас працездатного населення, насамперед молоді.

Таким чином, різке погіршення демографічної ситуації, зростаюча залежність мільйонів людей від природних, а не соціально-економічних, науково-технічних факторів, вкрай повільне впровадження досягнень сучасної технологічної революції у промислове і сільськогосподарське виробництво може викликати вже у найближчому майбутньому відновлення механізмів

взаємодопомоги, взаємовиручки, общинних, колективістських традицій у сфері трудових відносин. Все це робить досить реальним те, що у сфері трудових відносин нас чекає реанімація зрівняльних тенденцій, "кругова порука, розподіл общинного типу, придушення нового, прагнення підпорядкувати соціальне життя певним регламентаціям і традиціям"[62], що жодним чином не відповідає вимогам побудови громадянського суспільства, соціальної, правової, демократичної держави, з соціальним, політичним життям не підпорядкованим жорстким регламентаціям і традиціям, притаманним традиційним, доіндустріальним, індустріальним суспільствам.

Отже, зруйнувавши командно-адміністративну систему, яка слугувала кістяком радянської моделі соціалізму, який саме ґрунтувався на жорсткій регламентації всіх сфер суспільного життя, перш за все трудової, ми сьогодні, як це не парадоксально, через наявність вищезгаданих факторів, маємо всі об'єктивні умови для реанімації кругової поруки, розподілу общинного типу за відсутності широкого прошарку працюючих власників, тобто середнього класу, міцних, непохитних позицій національного капіталу.

Відомо, що кріпацький лад, радянська система трудових відносин і передбачали зрештою розподіл общинного, колгоспного типу, кругову поруку, колективну відповідальність, а фактично колективну безвідповідальність через домінацію інтересів суспільного, общинного, колективного над особистим, що призвело до втрати виробником інтересу до праці та її кінцевих результатів. Таке могло статися лише за відсутності громадянських структур суспільства і насамперед, в умовах коли особа існувала для держави, а не навпаки.

Тому й не випадково, що ахіллесова п'ята сучасної України, як і Росії – це пасивність, безініціативність, стертість особистості. Громадянське ж суспільство, творення якого почалося у серпні 1991 р. з розпадом СРСР та утворенням Української незалежної держави, передбачає насамперед наявність особи з розвинутим почуттям власної гідності в усіх сферах життєдіяльності, і перш за все трудовій, в якій громадянин якраз і виявляє особисту самодіяльність та волю, небайдуже, відповідальне, творче ставлення до праці.

Саме громадянське суспільство, яке тримається на широкому прошарку працюючих власників, передбачає оптимізм та упевненість у завтрашньому дні, бажання мільйонів працювати ефективно, результативно, високоякісно. Все це не може не створювати відповідного соціального самопочуття як окремого індивіда, так і суспільства в цілому, якому притаманні віра у майбутнє, оптимізм, бажання не зупинятися на досягнутому.

В умовах сучасного українського суспільства, що здійснює перехід від тоталітарної, командно-адміністративної системи до ринку, коли загострюється системна криза, та мільйони працездатних людей витіснені з економічної сфери, гарантованого суспільного виробництва і не в змозі самореалізуватися, самоствердитися у праці, яка належно матеріально та морально стимулюється, широко розповсюджуються настрої апатії та зневіри, невпевненості та соціальної незапитаності, що не може не ускладнювати процес трансформації українського соціуму від радянського соціалізму, який не витримав випробування часом, до громадянських, ринкових структур.

Тому цілком закономірно, що "...основна маса населення, – як слушно зауважує І. Попова, – зміну широкого спектра життєвих обставин сприймає як погіршення, що має особливе значення для соціального самопочуття і є, в цьому разі, вирішальним чинником, що зумовлює оцінку населенням існуючих політичних інститутів влади"[63], від яких у першу чергу, і залежить те, в якому режимі функціонують трудові відносини, який статус (високий, або навпаки низький) займає у суспільстві людина праці.

Таким чином, більшість українського соціуму зміну широкого спектра життєвих обставин сприймає як погіршення через зубожіння населення, неможливістю мільйонів людей заробляти чесною працею на гідне людське існування, оскільки в Україні кожен п'ятий найманий працівник є бідним, а частка населення із доходами нижчими від прожиткового мінімуму перевищує 70% [64]

У цьому плані слід сказати, що в Україні існує таке вкрай негативне явище, як бідність працюючих, яке багато в чому унеможливорює реалізацію на практиці євроатлантичних устремлень сучасного українського суспільства. Адже не секрет, що на сьогоднішній день, у країнах ЄС працівник навіть низької кваліфікації, отримуючи зарплату у декілька тисяч євро, здатен задовольнити на

належному рівні свої першочергові потреби. А в Україні мінімальна зарплата не виконує ні стимулюючої, ні відтворювальної, ні регулюючої функції та не забезпечує не лише відтворення робочої сили, але і простого біологічного відтворення, що об'єктивно унеможлиблює повсюдне формування та утвердження потреби в праці серед широких верств працюючих, насамперед молоді. Все це стало реальністю завдяки, по-перше, тотальній як ми зазначали вище "тінізації" української економіки, в основі якої лежить така податкова система, яка обмежує, гальмує цивілізоване підприємництво та не сприяє широкому прояву особистісного, ініціативного, творчого ставлення до праці, особистої самодіяльності та волі в сфері трудових відносин через повсюдне адміністративне свавілля і трансформацію тіньової економіки у необхідно-первинний компонент функціонування суб'єктів підприємницької діяльності.

По-друге, масштабна соціально-економічна криза призвела до перетворення більшості населення на безпартійних соціальних аутсайдерів, що служить об'єктивною умовою того, що мільйони працездатних людей зміну широкого спектра життєвих обставин сприймають як погіршення, що не може не гальмувати функціонування соціального механізму трудових відносин за ринкових реформ.

По-третє, перетворення переважної більшості працездатних людей, не кажучи вже про пенсіонерів, інвалідів, на соціальних аутсайдерів породжує вкрай загрозливу для майбутнього, цивілізованого розвитку українського суспільства ситуацію соціальної аномії, що руйнує за великим рахунком соціальний механізм функціонування трудових відносин. За умов соціальної аномії, коли людина залишається на самоті з своїми проблемами та втрачає віру в ефективність, дієвість державних структур, які часто-густо не здатні надати дієвої соціальної підтримки, широко розповсюджуються настрої апатії та агресії, виживання навіть за рахунок іншого добробуту і щастя. "Для сучасної України, – справедливо пише О. Кисельова, – є характерною ситуація соціальної аномії, коли в людей зникає відчуття колективної солідарності та зв'язків із суспільством"[65].

Повністю погоджуючись із таким висновком, хотілось би в цьому плані зробити ряд коментарів щодо сутності колективної солідарності як в умовах радянського соціалізму, так і цивілізованого, громадянського суспільства. По-перше, вище ми вже зазначали, що у сфері трудових відносин у силу зростання безробіття, витіснення мільйонів працездатних людей за межі гарантованого виробництва, невпинного збільшення кількості людей, які живуть в умовах бідності, досить ймовірно є реанімація зрівняльних, псевдоколективістських у радянському розумінні цього слова тенденцій. Вони відроджують кругову поруку, розподіл обцинного типу та прагнення підпорядкувати суспільне життя жорсткими регламентаціями і традиціями, не притаманними громадянському суспільству.

Реальністю сьогоднішнього дня є те, що мільйони людей сповідують соціалістичну, у радянському розумінні, колективну солідарність, яка передбачає державну гарантовану підтримку та відповідні механізми соціального включення. Відомо, що ця гарантована підтримка з боку соціалістичної держави виявилася у наявності порога мінімальної зарплати та відповідних виплат із так званих фондів суспільного споживання, що не могло не формувати у широких верств паразитичну упевненість у соціальній захищеності та агресивну заздрість до кожної заробленої чесною працею копійки.

Саме упевненість, що робітник завжди отримає хай мінімальну, але зарплату, почасти не залежну від кінцевих, якісних показників працюючого і спричинила одну з об'єктивних причин краху радянської моделі соціалізму. Про це красномовно свідчить той факт, що в останні десятиріччя у радянському суспільстві істотно зменшувалася доля зарплати в загальному обсязі розподілених благ. Так на один "карбованець оплати праці припадало суспільних фондів споживання та дотацій до цін у 1965 р. – 46 коп., 1970 р. – 51, 1975 р. – 56, 1980 р. – 58, 1984 р. – 69 коп."[66].

Іншими словами, у структурі доходів населення значно зросла питома вага коштів для споживання, які надходили поза прямого зв'язку з трудовим внеском, що і становило підґрунтя утвердження принципу, відчуття "колективної" солідарності в радянсько-соціалістичному розумінні цього слова.

По-друге, в умовах постсоціалістичного українського суспільства, коли йде розпад трудових

колективів та процес набуття широкими працездатними верствами статусу соціальних аутсайдерів, якраз відчуття колективної солідарності саме у радянсько-соціалістичному розумінні цього слова мало-помалу, повільно відходить на другий план суспільного буття. На зміну цього почуття приходять нерідко розпач і апатія, зневіра та невпевненість у майбутньому, що і є одним із показників кризового стану сучасного українського суспільства, насамперед його соціально-трудової, економічної сфери.

Свідченням цього вкрай негативного процесу є тенденція суттєвого обмеження ролі зарплати як регулятора ринку, як одного з важливих напрямків розвитку трудових відносин. Власне, мова йде про те, що в умовах посткомуністичного українського суспільства у грошових доходах населення постійно скорочується питома вага офіційної зарплати.

Істотне обмеження регулюючої функції зарплати, насамперед у легальному секторі економіки, обумовлено наявністю та функціонуванням значної частини тіньової економіки, яка об'єктивно є джерелом бідності, корупції, рейдерства сучасного українського суспільства.

Вище ми аналізували сутність такої негативної тенденції як зростання в структурі доходів населення питомої ваги коштів для споживання, які надходили поза прямого зв'язку з трудовим внеском, що мала місце в умовах радянського соціалізму і послужила однією з об'єктивних причин його краху. В умовах сучасного українського суспільства, на жаль, констатуємо існування такої вкрай небезпечної тенденції, як скорочення питомої ваги тієї ж офіційної зарплати в грошових доходах населення, що є свідченням дезорганізації ринку взагалі та істотної деформації соціального механізму функціонування трудових відносин зокрема, де зарплаті як перетвореній формі вартості робочої сили належить неабияке місце.

Більш того, якщо аналізована тенденція за радянського соціалізму виявлялася на тлі постійного збільшення у грошових доходах населення виплат із суспільних фондів споживання, що було однією з об'єктивних причин формування серед значних верств настроїв утриманства, споживацтва, зрівнялівки, то в наш час трансформації українського суспільства до ринку, громадянських структур зазначена тенденція об'єктивно спрацьовує на поглиблення бідності, пошуки населенням джерел для існування, вже не пов'язаних із працею, сферою трудових відносин, що об'єктивно не може не зменшувати саму ефективність праці та потреби в ній.

Внаслідок вкрай низької ефективності праці її затрати і результати нерідко отримують досить низьку суспільну оцінку, що почасти тяжіє до нуля. "Той факт, що рівноважна ставка оплати в окремих сегментах ринку праці, в окремих категорій спеціалістів близька до нуля, – справедливо пише В. Мортіков, – свідчить про дезорганізацію ринку взагалі та його окремих елементів зокрема. За всієї мізерності зарплат працівники неспроможних у комерційно-фінансовому відношенні підприємств отримують незароблені гроші, але не в тому розумінні, що вони не затратили праці взагалі, а в тому, що ця праця виявилася непотрібною споживачам, ринку, державі"[67], що аж ніяк не притаманне цивілізованому, постіндустріальному, ринковому, громадянському суспільству.

Отже, проблема незароблених грошей, яка певною мірою дісталася нам у "спадок" від радянського соціалізму, який не витримав випробування часом, буде переслідувати українське суспільство доти, доки існує досить значний сегмент тіньової економіки і архаїчне, доіндустріальне та індустріальне виробництво, яке не відповідає вимогам розвитку постіндустріального інформаційного суспільства і зумовлює вкрай низьку ефективність праці неспроможних у комерційно-фінансовому плані підприємств, які тримаються на відсталій техніці і технології з широким використанням ручної, важкої, малокваліфікованої праці.

Стратегічним напрямом, який має обмежити, локалізувати аналізовану негативну тенденцію є структурна перебудова економіки, масова перекваліфікація мільйонів працездатних у місті і у селі за вимог сучасної технологічної революції на шляхах постійного нарощування високотехнологічного виробництва та широкої, повсюдної підготовки та використання висококваліфікованої робочої сили, яка виступає вже в якості наслідку функціонування соціального механізму трудових відносин. Але, на превеликий жаль, реальність сучасного українського посткомуністичного суспільства, свідчить про зворотнє, оскільки простір застосування елементів високотехнологічного розвитку постійно звужується.

Таким чином, проаналізовані негативні тенденції в сфері трудових відносин, не сприяють

підвищенню авторитету чесної, професійної праці, утвердженню культу працелюбства. Все це свідчить про те, що процес відчуження мільйонів людей, особливо молоді, від праці набирає загрозливих форм для подальшого демократичного розвитку українського суспільства в режимі соціального партнерства, порозуміння та злагоди, оскільки почуття "колективної" солідарності, яке ґрунтується на споживацтві, утриманстві, зрівнялівці, отримане в "спадок" від радянської моделі соціалізму, вже сьогодні ніби заміщується почуттям відчуження від праці, яке в принципі виключає єдність власності і праці, яка притаманна для сучасних постіндустріальних, інформаційних суспільств. Таке відчуження від праці є ознакою не громадянського, соціально-орієнтованого, ринкового суспільства, а патріархального, традиційного, доіндустріального, у кращому випадку індустріального, періоду первісного накопичення капіталу.

По-третє, відчуття колективної солідарності потенційно може ґрунтуватися на комуністичному колективізмі диктатури, що є антиподом свободи, та капіталістичному колективізмі відчуження, що долається переходом цивілізованих західних суспільств у процесі розгортання технологічної революції до постіндустріальної, інформаційної стадії розвитку. Особливості функціонування соціального механізму трудових відносин сучасного українського суспільства полягають багато в тому, що ми ще остаточно не позбавилися рис, ознак, проявів у всіх сферах суспільного життя відчуття комуністичного колективізму диктатури та не уникнули капіталістичного колективізму відчуження за поглиблення соціальної аномії та перетворення абсолютної більшості населення на соціальних аутсайдерів.

Таке перетворення відбувається в результаті загострення глибокої системної, багатовекторної соціально-економічної кризи, яка і може бути подолана при налагодженні сталих, міцних зв'язків між особою, насамперед конкретним працівником, та державою на основі поновлення в людей відчуття колективної солідарності, яке позбавлене рис як капіталістичного колективізму відчуження та комуністичного колективізму диктатури. Це завдання не одного дня, оскільки передбачає насамперед перехід усього народного господарства України на рейки постіндустріального суспільства на основі повсюдного розвитку технологічної революції, підвищення авторитету чесної, високопродуктивної, інтелектуальної праці, визначеної не соціальною регламентацією, відповідальністю та наявністю міцних, сталих зв'язків особи та суспільства, а широким проявом відчуття колективної солідарності.

У цьому плані слід підкреслити, що саме соціал-демократична теорія суспільного розвитку, на відміну від марксизму та лібералізму як апологетів комунізму та капіталізму, неоднозначно поставила питання про докорінну протилежність та необхідність повсюдного подолання комуністичного колективізму диктатури та капіталістичного колективізму відчуження. Так, В. Брант у своїй промові після обрання президентом Соціалістичного Інтернаціоналу не без підстав наголосив, що "...ми протиставляємо наш принцип самовизначення громадян капіталістичному колективізму відчуження та комуністичному колективізму диктатури, що "ворожа свободі"[68].

Ми вже говорили про те, що ще до Другої світової війни професор Колумбійського університету А. Берклі не без підстав писав про важливість створення економіки на основі "колективізму без комунізму, тобто тоталітарізму". Іншими словами, А. Берклі бачив майбутнє не за індивідуалізмом, а за колективізмом, позбавленим таких негативних характеристик, як безвідповідальність, необов'язковість, розхлябаність, які знаходять своє втілення у відповідному общинному, радянсько-соціалістичному ставленні до праці та у колективній солідарності, притаманній радянській моделі соціалізму. Ось чому колективізму, що поширюється в умовах акціонерного, народного капіталу й ґрунтується на власнику, виробнику матеріальних і духовних благ, очевидно, належить майбутнє розвитку сучасної цивілізації.

В контексті нашого аналізу не можна не звернути уваги на думку відомого російського академіка Н. Моїсеєва про те, що "розвиток індивідуалізму... – це болячка сучасного західного суспільства, яку я сприймаю як один з проявів загальної кризи християнської культури"[69]. Одним із шляхів уникнення негативних проявів цієї кризи перш за все у соціально-трудої сфері суспільства є повсюдне підвищення авторитету чесної, професійної праці, яка належним чином матеріально і морально стимулюється, що виступає важливим фактором утвердження потреби в праці як умови функціонування ринкових трудових відносин. Адже не випадково, що Михайло Грушевський

особливо підкреслював те, що "українська держава має стати "трудовою", соціально орієнтованою. Українська демократія повинна проїнятися почуттям державності – патріотизму і пієтизму для своєї – трудової держави, зробити її центром, все будувати на державному фундаменті, а від держави, в свою чергу, вимагати задоволення своїх потреб і виконання своїх бажань соціалізувати державу та водночас одержавлювати соціальне життя в широкому значенні"[70].

У свою чергу одержавлення соціального життя має відбуватися в режимі утвердження таких нових форм власності як акціонерна, державна, що багато в чому базуються на принципах колективізму, позбавлених рис як тоталітаризму, так і капіталістичного відчуження. Повсюдне утвердження таких нових форм власності як акціонерна, державна викликає до життя широкий прояв потреби в праці серед значних верств, станів, шарів суспільства і насамперед молоді, що є важливою умовою функціонування правової, соціальної держави.

Розглядаючи питання про потребу в праці як умову функціонування ринкових трудових відносин, треба сказати, що дана потреба по-різному виявляє себе за нових форм власності в сфері капіталу. В цьому плані заслуговує на увагу думка Р. Михайленка про те, що приватна власність на сьогоднішній день має архаїчний характер, оскільки на зміну їй прийшли асоційована державна і навіть міждержавна та інші новітні форми власності, працівники яких, як правило, позбавлені рис капіталістичного колективізму відчуження та комуністичного колективізму диктатури. Разом із тим даний процес не слід сприймати спрощено та поверхово, тому що "усунення приватної власності, – зауважує Р. Михайленко, – як провідної форми з арени виробництва не дає можливості твердити, що разом з нею зникають відчуження й експлуатація. Навпаки, вони набувають більш доскональної та тотально-масової форми. Власність скоріше визначається не володінням засобами виробництва, а наявністю накопиченої праці у вигляді капіталу й розвитку техніки"[71].

Все це не може не актуалізувати проблему колективного інтелекту, про яку докладно пише вищезгаданий академік Н. Моїсеєв, оскільки саме колективний інтелект і знаходить свій широкий прояв у рамках нових форм власності в сфері капіталу. "...Можливості колективного інтелекту, – підкреслює Н. Моїсеєв, – починають швидко зростати по мірі удосконалення засобів накопичення, зберігання, передачі та обміну інфомацією"[72]. Удосконалення цих процесів – одна з причин швидкого розвитку науки, техніки та переходу до "вищих технологій", що не може не впливати на формування серед значних верств населення, насамперед молоді, потреби у праці як умови функціонування ринкових трудових відносин.

Отже, проаналізовані вище тенденції у сфері розвитку трудових відносин знов виводять нас на проблему про те, як у ринкових трудових відносинах сучасної України маємо аналізувати масштаби, простір прояву потреби в праці серед різних верств, станів, шарів сучасного українського суспільства. Вище ми не раз вже наголошували на тому, що ринок, утворюваний в Україні – це дикий ринок, який, власне, аж ніяк не сприяє широкому, масовому утвердженню в суспільстві потреби в праці як базового елементу соціального механізму функціонування трудових відносин. "Ринок у навіязаних країні МВФ і Заходом реформах, – слушно зазначає проф. О. Гош, – мав на меті максимально знищити наше виробництво, перегнати оборотні засоби і кошти з виробництва в комерційні і банківські структури, витворити (з нікого, але не з нічого) великих приватних власників, створити масу дрібних власників і комерсантів, пустити за вітром немало корисного від минулого досвіду і минулого ладу й насадити (з допомогою влади і корумпованого чиновництва) дикий, вульгарний капіталізм"[73], що багато в чому унеможлиблює повсюдний, широкий прояв потреби в праці як умови функціонування цивілізованих, а не гендлярських ринкових трудових відносин та громадянських структур суспільства.

Більше того, прогнози щодо майбутнього розвитку українського суспільства взагалі та економіки зокрема, яка за великим рахунком зрештою дає імпульс розвитку трудових відносин, такі, що "українська модель економіки, більш схожа на латиноамериканську, ніж на європейську. Ми залізаємо по саму шию в борги, а надалі спостерігається ситуація подібна аргентинській кризі"[74]. Для запобігання подібного, вкрай небажаного розвитку ситуації за таким невтішним сценарієм, українській моделі економіки та її основи – трудових відносин, у сучасному українському суспільстві якомога швидше потрібно впровадити високоефективну, дійову, результативну державну програму боротьби з бідністю та повсюдного зміцнення позицій широкого прошарку працюючих власників, що в свою

чергу дасть змогу істотно поліпшити позиції національного капіталу, суттєво збільшити коло платоспроможних громадян як реальних, базових інвесторів народного господарства.

Отже, лише на шляхах істотного підвищення авторитету чесної, високопродуктивної, професійної праці, максимального всебічного її стимулювання, можливо сформуванню у широких верств працездатного населення, насамперед молоді, потребу в праці як важливу умову функціонування цивілізованих, постіндустріальних, а не диких, гендлярських ринкових трудових відносин.

Все це є важливою передумовою формування соціального механізму функціонування трудових відносин у процесі становлення цивілізованого ринку, громадянських структур, особливе місце серед яких посідає інститут приватної власності, на основі якого має утвердитись в українському суспільстві потужний прошарок працюючих власників.

ВИСНОВКИ

Завдання сучасного українського суспільства якісно відмінні від тих, які стояли перед ним ще десять-п'ятнадцять років тому. Це зумовлено, насамперед, потребами розбудови незалежної, правової, демократичної, соціальної держави, яка орієнтує весь український соціум на становлення й подальший розвиток громадянських структур, в основі яких лежить саме інститут приватної власності, її священність та недоторканість.

Історичний розвиток українського суспільства, який відбувався до 24 серпня 1991 р., засвідчує, що право приватної власності на державному рівні сприймалося як неприйнятне, вороже, "буржуазне", "експлуаторське". За 74 роки існування радянської влади у абсолютної маси населення сформовано стійкий імунітет неприйняття як на теоретичному, так і на буденному рівні політичної свідомості приватної власності, яка вже за розбудови української держави повинна не тільки позитивно сприйматися мільйонами людей, а бути наріжним каменем усього нашого економічного, політичного, соціального й духовного буття.

Реальність сьогодення свідчить, що третина наших співвітчизників сповідують антиринкові, зрівняльні, утриманські, споживацькі настрої, які об'єктивно гальмують увесь процес розбудови незалежної держави на основі домінації загальнолюдських цінностей над класовими.

Особлива складність аналізу соціального механізму функціонування трудових відносин зумовлена тим, що корені, джерела цього механізму криються нерідко не в сьогоденні, а в минулому, як радянському, так і дожовтневому. І ті ідеї зрівняльної справедливості, які досить поширені в сучасному українському суспільстві, особливо серед людей середнього й похилого віку, багато в чому ускладнюють, уповільнюють ринкові реформи.

Розвиток трудових відносин значною мірою здійснюється під впливом економічної політики, яка за становлення громадянського суспільства в Україні якісно відрізняється від тієї, що мала місце в умовах існування радянського соціалізму, який не витримав випробування часом. "Суть економічної політики в демократичних державах, – зазначає В. Бабкін, – полягає в підтриманні адекватного її можливостям економічного розвитку, орієнтованого на забезпечення зайнятості населення; в застосуванні гнучкої системи оподаткування; у використанні ефективних важелів стимулювання виробництва (кредитування та інвестиції)"[1].

Отже, проблеми зайнятості населення як стратегічний напрям економічної політики набувають сьогодні особливої актуальності, оскільки в умовах становлення ринку принципово змінюється роль трудового колективу як одного з істотних елементів соціального механізму функціонування трудових відносин. Така зміна детермінована, насамперед тим, що робоче місце вже не має для особи, як відомо, свого колишнього змісту, набувши часткового статусу.

Ідентифікація працівника з трудовим колективом набуває принципово іншого смислу в структурі особистості тому, що, по-перше, в умовах кризового стану українського суспільства, і насамперед економіки, відбувається розпад, розпорошення, розмивання трудових колективів, які ще років десять-п'ятнадцять тому виконували функції як психологічної самоідентифікації, так і професійно-кваліфікаційного самоствердження, самореалізації працюючих.

По-друге, в такому випадку руйнуються традиційні механізми взаємодії особистості, колективу та суспільства, що послаблює соціальну захищеність індивіда, його впевненість у завтрашньому дні, відповідальність за кінцеві результати роботи. Така тенденція у свою чергу, негативно позначається на ставленні особистості до політики, оскільки остання починає сприйматися як "чужа", нерідко ворожа, незрозуміла.

Саме нездатність владних структур організувати дієвий перехід стимулювання праці від зарплати до стимулювання її підприємництвом, що є показником цивілізованого ринку, хронічні несплачені зарплат мільйонам людей об'єктивно сприяють зростанню настроїв апатії, бездіяльності, безперспективності, сподівань, що "добрий" керівник вирішить всі нагальні проблеми сьогодення. Все це утруднює практичну реалізацію таких завдань сучасності, як побудова громадянського суспільства, формування середнього класу, поза яким неможливо вести мову про ефективне функціонування соціального механізму трудових відносин.

Крім того, однією з важливих рис глобалізації є те, що всі уявлення про сутність праці та трудового суспільства, які мали місце ще в останній третині минулого століття зазнали істотних змін відповідно тим трансформаційним зрушенням, які відбуваються сьогодні у світі, насамперед в постсоціалістичних країнах. У наш час нема нестачі публікацій, у яких йдеться про "трудове суспільство, в якому закінчилась робота"[2], що не може не актуалізувати теми праці, осмислення ціннісно-мотиваційних чинників ставлення до неї як істотного компонента соціального механізму функціонування трудових відносин.

Отже, серед значних висновків, до яких дійшов автор монографічного дослідження є, по-перше, те, що як точку відліку вузлових пунктів розвитку людства слід вважати за доцільне розглядати не стільки зміну суспільно-економічних формацій, скільки трансформацію, рух цивілізацій, нерідко розтягнутий на століття. Ось чому комплексний аналіз проблеми функціонування соціального механізму трудових відносин в умовах становлення ринку можливий саме у контексті осмислення історичної долі, шляхів східнослов'янського селянства загалом й українського зокрема, тобто методом індукції та дедукції. Імовірно, що саме всебічний розгляд як першого методу, так і другого (що, певно, не під силу одному досліднику) може сприяти збільшенню соціальних знань про механізми запуску та ефективного функціонування ринкових трудових відносин.

По-друге, автор проблему сутності соціального механізму функціонування трудових відносин розглядає як складову якраз механізмів відтворення українського соціуму в умовах запровадження власної моделі трансформаційних перетворень. І без запуску найоптимальніших і найефективніших механізмів саморегуляції соціальних процесів, особливе місце серед яких належить ринковим трудовим відносинам, які ґрунтуються, насамперед на потужному прошарку працюючих власників, яким притаманна досить висока мотивація трудової поведінки, в принципі неможливо впровадити в практику становлення й розвитку громадянського суспільства власної, суто української, моделі трансформаційних перетворень.

По-третє, безперервне функціонування соціального механізму трудових відносин, формування потреби в праці як базового елементу цього механізму, передбачає повсюдне витіснення державою тіньової економіки, подолання тінізації відносин власності. І рішуче подолати подальшу тінізацію відносин власності можна лише шляхом підвищення авторитету чесної, високопродуктивної праці, відтворення механізмів її мотивації, безкомпромісної боротьби проти всіх форм економічної злочинності. При цьому не можна забувати, що реформування відносин власності, як всієї системи соціальних відносин в Україні, призвело до крайнього майнового розшарування, яке потенційно несе загрозу соціальних вибухів, катаклізмів, не створивши при цьому таких потрібних для встановлення цивілізованого, а не гендлярського ринку, хоч яких-небудь потужних виробничих прошарків, груп, класів, що детермінують значною мірою безперервне, ритмічне функціонування соціального механізму трудових відносин.

Література

Вступ.

1. Франко. З кінцем року // Молода Україна – Львів: Укр.-рус. вид. спілка, 1910- С.101.
2. Див.: Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1997 – С.4.
3. Соколова Г. Социология труда: Учебник.– Минск, 2002.– С.120.
4. Див.: Куроленко Н. Киевские социологи предупреждают: Это поколение может оказаться потерянным // Киевские ведомости. – 1994. 10 марта – С.8.

Розділ І.

Методологічні аспекти дослідження проблеми функціонування соціального механізму трудових відносин

1. Барматова С. Национальная идея в Украине: средство интеграции или основа политического раскола общества//Україна в пошуках себе: національна ідея: проблеми розвитку: Зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. мережі/Упорядник О.Судакова. – К.,2007. – С. 131.
2. Див.: Петрова Т. Вечные странники или мятниковые мигранты на рынке труда Украины // Бизнес. – 1994. – 27 дек. – С. 1.
3. Лащик Є. Винниченкова філософія щастя. // Філософ. думка. – 1998. – №1. – С. 147.
4. Кримський С. Філософ, якого не спіймав світ: Г.Сковорода//Україна Incognita//За ред. Л.Івшиної. – К., – 2002. – С. 145.
5. Див.: Саух П. Соціально-економічний поступ: прорахунки та уроки// Соціально-економічні проблеми реформування українського суспільства: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції ЖДУ імені Івана Франка/За заг. ред. доц. Уразова А.У., Саух І.В., Обіход С.В. – Житомир. – 2005. – С. 7.
6. Дзюба В., Степанов А. Восхождение к гуманизму. – К., 1997. – С. 359.
7. Grundsatzprogramm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. – Bonn, 1990. – S. 10.
8. Див.: Архангельський Ю. Как экономическими методами остановить обнищание народа? // Комунист. – 1994. - №41. – С. 3.
9. Там само.
10. Маркс К. Критика Готської програми // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 19. – С. 21.
11. Лисюткина Л. Постиндустриализм и посттоталитаризм: Проблемы переходного периода на Западе и Востоке // Полис. – 1991. - №5. – С. 93.
12. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – К.,1996.– С. 150.
13. Демьяненко В. Построить можно только тогда, когда есть пригодный строительный материал // Голос Украины. – 1994. – 10 ноября. – С. 7.

14. Людина у сфері гуманітарного пізнання. – К., 1998. – С. 236.
15. Фалько И. Правда ли, что солнца до капитализма не было? //Комуніст. – 1994. - №41. С. 6.
16. Див.: Дорошенко А. Соціальне середовище як фактор формування особистості. Автореф. дис. канд. філос. наук. – К., – 1994. – С. 15-16.
17. Крижанич Ю. Політика. – М., 1965. – С. 380-381.
18. Буніч И. Золото партії: Ист.-публицист. исслед. – К., СПб. – 1997. – С. 175.
19. Симкович В. Страна чемоданных настроений // Киевские ведомости. – 1994, 23 дек. – С. 1.
20. Там само.
21. Конституція Укаїни: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К., 1997. – С. 6.
22. Мандибура В. Посилення політичної дестабілізації в Україні. Соціально-економічні причини // Віче. – 1999. - №1. – С. 89.
23. Табачковський В. Феномен відчуження крізь призму перетворених форм людського світовідношення // Відчуження: минувшість і сьогодення. – К., 1995. – С. 21.
24. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/4040>
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Субота. – 2004. – 25 березня. – С. 1.
29. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема// <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/4040>
30. Бзежинський З. Україна у геостратегічному контексті. – [Перекл. з англ.]. – К., 2006. – С. 66.
31. Гросов О. Віч-на-віч з інформаційним агресором // Віче. – 1998. - №1 – С. 29.
32. Путем радикальных экономических реформ. Доклад Президента Украины об основных принципах экономической и социальной политики // Голос Украины. – 1994. 13окт. – С. 7.
33. Ручка А., Піддубний В. Академічна наука крізь призму соціології // Віче. – 1999. - №1. – С. 115.
34. Там само. – С. 114.

35. Огнев`юк В. Інноваційна освіта як фактор інноваційного поступу суспільства// Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Х., - 2003. - №598. Серія “теорія культури і філософія науки”. – С. 5.
36. Див.: Мочерний С. Економічна теорія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів освіти. – К. – 1998. – С. 279.
37. Матвієнко П. Національному розвитку – власні сили. Коментар до Маніфесту партії національно-економічного розвитку України// Обрій. – 2004. – 5-11 серпня. – С. 17.
38. “Оскар” для українських закладів освіти// Персонал. – 2005. - №8. – С. 11.
39. Присняков В. Высокие технологии... кручения волам хвостов// Зеркало недели, - 2005. – 19 марта. – С. 15.
40. За границу // Моя газета. – 1988. – 29 окт. – С. 8.
41. Новий вік // Політичний та громадсько-культурний двотижневик для українського населення Соціалістичної республіки Румунії. – 1989, - 16 лютого. – С. 8.
42. Симкович В. Страна чемоданных настроений // Киевские ведомости, - 1994, 23 дек. – С. I.
43. Там само.
44. Зеленин Д. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 361-362.
45. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чиники становлення (Відп. ред. М. М. Мокляк). – К., - 1997. – С. 16.
46. Аблицов В. «О, якби хвилю вдать, що слова слуха...» // Голос України, 1995. – С. 6
47. Білорус О. Кому загрожують зарубіжні стратегії трансформації? // Віче. – 1999. – С. 8.
48. Давиденко В. Не стануть агнцями вовки // Рад. Україна. 1988. – 8 грудня. – С. 3.
49. Див.: Pluralizm socialistyczny. Dyskusja redakcyjna // Nowe Drogi/ 1986. - №6. – S. 58.
50. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 27.
51. Белл Л. Культурні суперечності капіталізму. // Сучасна заубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд Віталій Лях. – К., - 1996. – С. 264.
52. Гоголь Н. Все продаётся, но не все покупается // Правда, 1990. 15 мая. – С. 3.
53. Див.: Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? – К.–1996.–С. 97-98; Крамаров М. Рабочий класс на капиталистическом рынке. // Рабочий класс и современ. мир. – 1990. - №5. – С. 126.
54. Дзюба В., Степанов А. Восхождение к гуманизму. – К., - 1997. – С. 216.
55. Старокадомский Д. Меньше да лучше. Особенности существования малого и среднего бизнеса в Украине// Киевский телеграфъ. – 2004. – 16-22 апреля. - С. 8.

56. Ленін В. Економіка и політика в епоху диктатури пролетаріату // Ленін В. І. Повн. збір. тв. Т. 39. – С. 255.
57. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення / Відп. Ред. М. М. Мокляк. – С. 22
58. Що означає для вас політична криза в Україні? // День. – 2007. – 26 квітня. – С. 1.
59. Геєць В. Соціогуманітарні складові переходу до соціально-орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. – 2000. - №2. – С. 8.
60. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 3. – С. 32.
61. Український соціум: соціально-політичні виміри: Матеріали засід. “круглого столу” від 28 груд. 2004 р. / За заг. ред. Крисаченка В.С. – К., - 2005. – С. 61.
62. Грант з Японії: Світовий банк підтримує структурні реформи в Україні // День. – 2006. – 26 жовтня. – С. 5.
63. Філіпенко. А. НЕП: Як не випасти із глобального цивілізаційного простору // Урядовий кур`єр. – 2005. – 20 січня. – С. 6.
64. Чим живуть Україна і українці. Громадська думка на межі 2006-2007 років: оцінка року, що минає та погляд у майбутнє // Людина і влада. – 2007. - №1. – С. 137.
65. Туган – Барановський М. Социализм как положительное учение. – Пг., - 1918. – С. 126.
66. Кедров Б. Ленин и диалектика естествознания XX века. –М., 1971. – С. 360.
67. Див.: Моисеев Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // Вопр. филос. – 1995. - №1. – С. 3-4.
68. Монтескье Ш. Философские соч., - М. – 1955. – С. 163.
69. Бевзенко Л. Самоорганізаційна природа феномена гри // Філосо. думка. – 1999, - №3. – С.5
70. Драгоманов М. Вибране - К., 1991. – С. 408.
71. Руткевич М. Социалистическая справедливость // Социол. исслед. – 1986. - №3.– С. 16.
72. Ленін В. І. До селянської бідноти // Повн. збір. тв. Т. 7. – С. 128.
73. Заславская Т. Человеческий фактор развития экономики и социалистическая справедливость // Коммунист. – 1986. №13. – С. 13.
74. Див.: Роговін В. Проблеми соціально гарантованого мініму життєвих благ // Філосо. думка. – 1987. - №2. – 26.
75. Див.: Муляр В. Загальна політологія. Курс лекцій. Житомир. – 1994. – С. 10.

76. Див.: Научный коммунизм. Учебное пособие для вузов. – М., - 1988. – С. 168.
77. Плимак Е. Об одной «академической» легенде. Звал ли Чернышевский к топору? // Свободная мысль. – 1993. №6. – С. 90.
78. Горький М. Несвоевременные мысли. Рассказы. – М., 1991. – С. 16.
79. Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки // Повн. збір. тв. Т. І. – С. 95.
80. Ленін В. І. Промова на III Всеукраїнському з'їзді робітників водного транспорту 15 березня 1920 р. // Повн. збір. тв. Т. 40. – С. 208-209.
81. Моисеев Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // Вопр. филос. – 1995. - №1. – С. 26.
82. Осипов Г. Социология и социализм. – М., - 1990. – С. 189.
83. Ленін В. І. Ставлення до буржуазних партій // Повн. збір. тв. Т. 15. – С. 350.
84. Красников Б. Новый взгляд на эволюцию общества: Закономерности развития человечества, принципы демократии, самоуправления и рационального устройства общества. – К., 1995. – С. 9.
85. Див.: Шматко Н. Введение в соцанализ Пьера Бурдьё // Бурдьё П. Социология политики. – М., - 1993. – С. 9.
86. Словник іншомовних слів. – К., 1974. – С. 408.
87. Копнин П. Анализ языка как логико-эпистемологическая проблема // Научные доклады высшей школы. – Философские науки. – 1967. - №5. – С. 27.
88. Парахонський Б. Виворіт раціональності, або витоки європейського безумства // Філософ. думка. – 1998. - №1. – С. 12
89. Див.: Шматко Н. Введение в социоанализ Пьера Бурдьё // Бурдьё П. Социология политики. – М., - 1993. – С. 9, 14.
90. Шпет Г. Свідомість і її власник. (нотатки) // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – №2–С. 92.
91. Обществ много, а Платон один. Интервью с Ю. Давыдовым // Диалог. – 1991.– № 15. – С. 31
92. Бурдьё П. Социология политики. – С. 76.
93. Ахманова О. Словарь омонимов русского языка. – М., 1986. – С. 5.
94. Баранов М., Костяева Т., Прудникова А. Русский язык. – М., 1984. – С. 112; Русанівський В., Пилинський М., Єрмоленко С. Українська мова: Посібник для учнів 10-11 кл. – К., 1992 – С. 171.
95. Потєбня А. Из записок по русской грамматике. – Т. 1–2. – М., 1959. – С. 171.
96. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст.- К., 1993. – С. 45.

97. Кассирер Э. Опыт о человеке // Человек. – 1990. - №3. – С. 102.
98. Крижанич Ю. Политика. – С. 466.
99. Wittgensten L. Philosophical Inwestigations – New York: Macmillan, 1953. § 337 P.108.
100. Матвіяс Г. Українська мова і її говори. – К., 1990. – С. 12
101. Купчинський О. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981. – С. 48.
102. Шинкарук В. До питання про принципи діалектики як методології суспільствознавства // Філософ. і соціол. думка. – 1993. - №9-10. – С. 29.
103. Stefan Nowak. Metodologia badań społecznych. – Warszawa.– 2007.– S.89.
104. Ярошовець В. Виміри філософії П.Рікера: феноменологічна герменевтика (мотив і «проект» дії) // Філософські проблеми гуманітарних наук. – К: КНУ імені Тараса Шевченка. – 2004. - №3. – С. 26.
105. Там само.
106. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 4 Р-У. – М., 1980. – С. 438.
107. Ожегов С. Словарь русского языка. – М., 1987. – С. 706.
108. Цит. за: Фрейд З. Здобування й упокорення вогню // Філософ. і соціол. думка. – 1993. - №7-8. – С. 199-200.
109. Див.: Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – К., Т. 1. – 1990. – С. 202.
110. Див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 4. – М., 1987.– С. 108-111.
111. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 4. – С. 435.
112. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета /Канонические/. Новый Завет. От Марка святое благоветствование. – М., 1987. – С. 42.
113. Там само.
114. Афоризы: По иностранным источникам. – М., 1985. –С. 343.
115. Цит. за: Кузнецов В. Про стан та перспективи розвитку методологічних досліджень науки // Філософ. думка. – 2005. - №6. – С. 3.

Розділ II.

Ставлення до праці як визначальний компонент соціального механізму функціонування трудових відносин

1. Гошовський М., Кучерявий І. Ідея прогресу в соціальній філософії. – К., 1993. – С. 8 – 9.

2. Тойнби А. Дж. Постыжение истории. М., 1991. – С. 92.
3. Кара-Мурза С. Что происходит с Россией // Сов. Россия, 1993. 18 дек. – С. 3.
4. Там само.
5. Кутуев П. Рациональный капитализм в Украине: між міфом і реальністю // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №2. – С. 15.
6. Andrew Heywood. Politologia Przekład: Barbara Maliszewska, Marta Masojć, Natalia Orłowska, Dorota Stasiak – Warszawa 2006.– S.232-233.
7. Достоевский Ф. Искания и размышления – М., 1993. – С. 301.
8. Маркс К. Британское владычество в Индии // Маркс К.,Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. – Т.9.– С.135.
9. Шангіна Л. Країні – 16: про результати і перспективи // “Дзеркало тижня” – 2007. – 27 серпня. – С. 3.
10. Гранин Ю., Иванов Д. Другой Маркс // Свободная мысль. – 1993. №6. – С. 11
11. Bell D. The coming of post-industrial society: Aventure in social forecasting – N.Y., – 1973 –P. 164.
12. Млынарж З. Понятие социализма и исторический опыт //Коммунист. – 1990. - №5. –С. 112.
13. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політичної свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. – К., 2006.– с. 46-47
14. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи / філософсько-методологічний аналіз. – К., 1998. – С. 97-98.
15. Моисеев Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // Вопросы философии. – 1995. - №1. – С. 28.
16. Див.: Н.Ф.Даниельсон – Энгельсу. В. Лондон.12/24 марта 1892 г. // Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – М., 1947. – С. 129.
17. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. – К. 1994. – С. 192.
18. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філософ. і соціол. думка. – 1993. - №1. – С. 74.
19. Франко І. “Громада” і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині // Іван Франко Т. 44. Кн. І. Економічні праці / 1878-1887./ - К., 1984. – С. 489.
20. Громадське суспільство в Україні: соціальні тенденції та чинники становлення / Відп. Ред.. М. Мокляк/ - К., 1997. – С. 28.
21. Н.Ф.Даниельсон – Энгельсу. В. Лондон. 12/24 марта 1892 г.// Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – С. 129.

22. Плеханов Г. Соч., Т.2. – М. – Петроград. – 1923. – С.81.
23. Ценностные ориентации чехословацкой молодежи. Научно-аналитический обзор – М., 1987. – С. 16.
24. Франко І. Що таке поступ? // Збір. Творів: У 50 т. – К., 1984, Т. 5. – С. 341.
25. Гегель Ф. Конституция Германии // Гегель. Политические произведения. – М., 1978. С. 79.
26. Маркс К. Начерки відповіді на лист В. І. Засулич // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори – Т. 19. – С. 387.
27. Див.:Евграфов В. Чернышевский и Гегель // Гегель и философия России. 30-е годы XIX в.– 20-е XX в. – М., 1974. – С. 153.
28. Энгельс – Н. Ф. Даниельсону. В Петербург. 24 февраля 1893г. // Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – С. 145.
29. Політологія: Підручник / І.С.Дзюбка, К.М.Левківський, В.П.Андрущенко та ін.; За заг. ред. І.С.Дзюбка, К.М.Левківського. – 2-ге вид., – випр. і допов. – К., 2001. – С. 62.
30. Буряк П., Карпінський Б., Григор`єва М. Економіка праці й соціально економічні відносини: Навчальний посібник. – К., 2004. – С. 224.
31. Моисеев Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // Вопросы философии. – 1995. - №1 – С. 18-19.
32. Там само. – С. 28.
33. Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру // Філософ. і соціол. думка. – 1993. - №1. – С. 74.
34. Марко Черемшина. – Вибране. Ужгород. – 1982. – С. 165.
35. Природа і етнос. – К. 1994. – С. 44.
36. Мочерний С. Моделі трансформаційних процесів економіки (теоретико-методологічні аспекти) // Економіка України. – 2000. - №2. – С. 19.
37. Лангштейн М. Социалистический капитализм. – К., 1993. – С. 7.
38. Сасенко Ю. Серединна українська людина // Україна: аспекти праці. – 2002 - № 8. – С. 45-48.
39. Грішнова О. Економіка праці та соціально-трудова відносини: Підручник. – К., 2006. – С. 325.
40. http://www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article.art_id=55411&cat_id=34942
41. Оніщук М. Економічний радник Посольства РП в Україні. Польська економіка тримається добре // Gazeta Polska. – 2007. - №14. – С. 2.
42. Див.:Базилевич В., ВолосовичС. Заощадження та їх страховий захист у структурі інвестування

- економіки // Банківська справа.– 1997.– № 6.– С. 56
43. Гакал Н., Ярошенко А., Гребенченко Н. Сучасні доходи і рівень життя населення // Праця і зарплата.– 1999.– № 10.– С. 12
44. Там само.
45. Шевчук П. Соціальна політика: 2-е вид. – Львів. – 2005. – С. 48.
46. Яковлев Н. Франклин Рузвельт: Человек и политик. Новое прочтение . – М., 1981. – С. 108.
47. Там само.
48. Див.: Смольков В. Проблемы формирования гражданского общества // Социально-политические науки. – 1991. - №4. – С. 10.
49. Ленін В. І. Наказ від РПО місцевим Радянським установам // Повн. збір. тв., - Т. 43. – С. 263.
50. Андрущенко В., Сапарін В. Час поглиблення реформ // Людина і політика. – 1999. - №1. С. 8.
51. СС в действии. Документы. – М. 1968. – С. 281.
52. Андриенко В., Данюк В. Экономическое стимулирование трудовой активности. – К., 1991. – С. 17.
53. Социальные отношения: проблемы и перспективы развития. – К., 1993 – С. 20.
54. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. 1990. - №9. – С. 73.
55. Бевз В., Павленко Ю. Теория рыночной экономики и практика перехода Украины к рынку // Экономика Украины. – 1993. №2. – С. 64.
56. Шинкарук В. Проблемы смысла человеческого бытия // Жизнь как творчество. – К., 1995. – С. 12.
57. Мороз О. Куди йдемо? – К., 1993. – С. 305.
58. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малоросиян. – У кн.: Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 581.
59. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. I. – К., 1992. – С. 76-77.
60. Новіков Б. Творчість у філософському вимірі // Філософські проблеми гуманітарних наук. – К., 2005. - № 6-7. – С. 28.
61. Див.: Укр.. жизнь. – 1912. - №12. –С. 21-22.
62. Бліхар В. Проблема матеріального буття народу в духовній спадщині Андрея Шептицького // Тези звітної наукової конференції філософського факультету / Відп. за пипуск В.Мельник. – Львів. – 2005. – С. 41.

63. Липа Ю. Призначення України // Крисаченко В. Історія української філософії. Хрестоматія-довідник. – К., 2006. – С. 392.
64. Яворницький Д. История запорожских казаков. – Т. I. – К., 1990. – С. 14, 15, 150, 167-169, 244, 381.
65. Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. / Соціопсихологія і технологія політ. боротьби/. – К., 1993. – С. 15.
66. Миклашевський І. Община в європейських країнах / Поземельная община // Энциклопедический словарь. – Т. XXIV. Санкт-Петербург. – 1898. – С. 213.
67. Рыльский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения. – У кн. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 35-36.
68. Милорадович В. Життє-бытє лубенського крестьянина. – У кн. : Українці: народні вірування, повір'я, демонологія . – К., 1992. – С. 253.
69. Іваненко О. Село, селяни та аграрна реформа: Український варіант // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. - № 2. – С. 145.
70. Там само. – С. 147.
71. Миклашевський І. Община в європейських країнах / Поземельная община //Энциклопедический словарь. Т. XXIV. – С. 219.
72. Столыпин П. Нам нужна великая Россия... / Полн. Собр. Речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 – 1911. – М., 1991. – С. 93-94.
73. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятори психополітичного повсякдення). – К. – 2001. – С. 323.
74. Жулинский Н. Украинская национальная идея в идеологической системе государственного строительства // Голос Украины. – 1995. – 23ноября. – С. 6.
75. Литовченко В. Отсутствие реформ оплачивается из социального кармана // Финансовая Украина. – 1993. – 15 дек. – С. I.
76. Якуба О. Соціологія. Навч. Посібник для студентів. – Харків.- 1996. – С. 117.
77. Куценко О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2007. - № 1. – С. 30.
78. Варзар. І. Підсумки виборів – 2006. Чому ми опинилися у «популістському» полоні? // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. - № 2. – С. 97-98.
79. Бевзенко Л., Очеретяний В. Еліта та соціальна зміна : Матеріали “круглого стола” // Філософ. і соціол. думка. – 1996 - №5-6. – С. 225.
80. Березінець В., Мойсеїв І. Національна ідея в духовній культурі України XIX-XX століть //

- Філософ. і соціол. думка. 1993. №11-12.- С. 246.
81. Франко І. «Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині // Іван Франко. Т. 44. кн. І. Економічні праці / 1878-1887 – К., 1984. – С. 488.
82. Покровский Н. Ранняя американская философия. Пуританизм. – М., 1989. – С. 31.
83. Панасюк Б. Основи ідеології суспільного життя. // Економіка України. – 1999. - №12. – С. 14.
84. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Політологія. Кінець XIX - перша половина XX ст.: Хрестоматія /За ред.. О. І. Семківа.- Львів. – 1996. – С. 350.
85. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії.– К., 1991. – С. 13.
86. Див.: Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Релігія в житті українського народу. Мюнхен – Рим – Париж. – 1966. – С. 181.
87. Милорадович В. Життє-бытє лубенського крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – С. 314.
88. Миклашевский И.Община в европейских странах / Поземельная община //Энциклопедический словарь.Т. XXIV. – С. 218.
89. Див.: Феденко П. Вплив історії на український народний характер // Наук. Зб. Укр.. Вільн. ун-ту. – 1942. Т. 3. – С. 382-384.
90. Мандельштам О. Розговор о Данте. – М., 1983. – С. 63, 64.
91. Панасюк Б. Основи ідеології суспільного життя // Економіка України. – 1999. - №12. – С. 14.
92. Тульчинский Г. Российский потенциал свободы // Вопросы философии. – 1997. - №3. – С. 24.
93. Соціологія: Підручник / За загальною редакцією В. П. Андрущенко, проф.. М. І. Горлача. – Харків – Київ – 1998. – С. 394.
94. Філософія: Підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський І. І. Кальний та ін.; За ред.; Г. А. Заїченка та ін. – К., 1995. – С. 248.
95. Муляр В. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир. – 2005. – С. 128.
96. Тульчинский Г. Российский потенциал свободы // Вопросы философии. – 1997. - №3. – С. 24.
97. Там само.
98. Ковадло Г. Прояви відчуження у сфері моральної свідомості // Відчуження: минувшисть і сьогодення. – К., 1995. С. 82.
99. Дзюба В., Степанов А. П. Восхождение к гуманизму. К., 1997. – С. 335.
100. Корх. О. Комунітаризм та індивідуалізм // Вісник Київського національного університету

- імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2004. - № 64-67. – С. 48.
101. Цит. за: Яковлев Н. Франклин Рузвельт: Человек и политик. Новое прочтение. – М., 1981. – С.122.
102. Дзюба В., Степанов А. Восхождение к гуманизму. – С. 7.
103. Див.: Гегель Г. Феноменология духа. Соч. Т. 4. М., 1959. - С. 58.
104. Кавелин К. Собр. Соч. В 4 т. СПб, 1897-1907. Т. 3. Стлб. 884-885.
105. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України 2000. - №2. – С. 5.
106. Дзюба В., Степанов А. Восхождение к гуманизму. – С. 358.
107. Див.: Кропоткин П. Записки революционера. – М., 1966. – С. 368.
108. Плеханов Г. Избранные философские произведения. Т. 2. – М., 1956. – С. 659-660.
109. Иванов В., Маринич Л. Звичаєво-правові засади трудового найму в українському селі // Персонал. – 2007. - № 2. – С. 66.
110. Жак Сапір. Україна: «невидима рука» економічного занепаду. (тези про недієвість сучасних стратегій перехідного періоду) // Політична думка 2000. - № 1. – С. 68.
111. Туган-Барановський М. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Філософ. і соціол. думка. – 1993. - №9-10. – С. 115-116.
112. Мороз О. Куди йдемо?. – С. 304.
113. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К., 1998. – С. 176.
114. Соціолгія: Підручник / За загальною ред. проф. Андрущенко, проф. М. І. Горлача. – Харків-Київ. – 1998. – С. 395.
115. Барчук Л. Програма зайнятості населення Житомирської області на 2004 рік // Офіційний веб-сайт Житомирського державного регіонального центру зайнятості.
116. G. Santayana. Charakter and opinion in the United States N.Y.– 1921. – P. 196.
117. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів. – 2002. – С. 696.
118. Анисимков В. Тюремная община: «вехи» истории. Историко-публицистическое повествование. Харьков. – 1993. – С. 7.
119. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – №3-4. – С. 66.

120. Муляр В. Проблема стновлення особистості в системі "індивід – суспільство" (філософсько-культурологічний аналіз). Житомир. – 2005. – С. 129.
121. Ельмеев В. Отношения к труду и некоторые вопросы его конкретно-социологического исследования. – У кн.: Человек и общество. – Л., 1967. Вып. 2 – С. 93.
122. Анисимков В. Тюремная община: "вехи" истории. Историко-публицистическое повествование. – С. 71.
123. Труд и трудовые отношения. – Ярославль. – 1976. – С. 81.
124. Коропецький І. Економічні праці. Збірник вибраних статей. – К. 1998. – С. 292.
125. Геєць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. – 2005. - № 5. – С. 8.
126. Див.: Леонова. Б., Медведев В. Функциональное состояние человека в трудовой деятельности. – М., 1981. – С. 29.
127. Лясковець Е. Жорна наукових течій // Урядовий кур'єр, 1995. 18 травня. – С. 5.
128. Буряк П., Карпінський Б. Григор`єва М. Економіка праці й соціально-трудова відносина. – К., 2004. – С. 227.
129. Социальные отношения: проблемы и перспективы развития. – К., 1993 – С. 7.
130. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – С. 216.
131. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. – 2000. - №2. – С. 5.
132. Андрос Е. Онтологія українського світосприймання: проблема соціокультурних пріоритетів // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Збірка наукових праць. – К., 1996. – С. 122.
133. Федосеев П. Актуальные задачи социологической науки // Социол. исследования, 1986. - №7. – С. 7.
134. Шевчук П. Соціальна політика: 2-е вид. – Львів. - 2005. – С. 52.
135. Грицанов А., Овчаренко В. Человек и отчуждение. Минск, 1991. – С. 110.
136. Цветов В. Пятнадцатый камень сада Реандзы. – М., 1986. –С23-24.
137. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. – 2000. №2. – С. 8.
138. Жак Сапір. Україна: “невидима рука” економічного занепаду (тези про недієвість сучасних стратегій перехідного періоду) // Політична думка. – 2000 - №1. С.69.

139. Литвин В. “Парламент працює в штатному режимі”, інтерв'ю кореспондента газети “Сільські вісті” Роксолани Гедеон // Сільські вісті. – 2004. – 8 жовтня. – С. 2.
140. Заборовський В. Еволюція соціальної структури: перспективи генерації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. - №1. – С. 19.
141. Експертна доповідь “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”. – К., 2006. – С. 143.
142. Черноволенко В., Іващенко О., Симончук О. Проблеми статусної легітимації політичних і господарських еліт сучасного українського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – 4. – С. 14-15.
143. Мальвин Ю., Садовенко А. Социальное партнерство обеспечивает эволюционное развитие // Голос Украины. 1995, 20 июля. –С.3.
144. Експертна доповідь. "Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку". – К., 2006. – С.133.
145. Богацкая Э. На кого будет работать черноморский шельф, или так ли богата Украина, чтобы своими природными ресурсами поддерживать западный научно-технический потенциал // Голос Украины. 1995, 21 июля. – С. 3.
146. Грیشнова О. Економіка праці та соціально-трудова відносина: Підручник. – К., 2006. – С. 269.
147. Андресюк Б. Не панацея, а жорстока необхідність // Віче. – 1995. - №2. – С. 25.
148. Смолій В., Степанков В., Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993. С.15.
149. Бойко Ю. Шлях нації. Париж-Київ-Львів, 1992. – С. 49.
150. Клейнер Б. Социальная причинность, ее природа и специфика. – М., 1991 – С. 43.
151. Маркс К.Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.– Т. 42. – С. 90.
152. Иванова Р. Перерастание социалистического труда в коммунистический. – М., 1983. – С. 105.
153. Бобров В. Основи ринкової економіки. – К., 1995. – С. 129.
154. Лукашевич М. Соціологія праці.: Підручник. – К., 2004. – С. 94.
155. Андриенко В., Данюк В. Экономическое стимулирование трудовой активности. – С. 86.
156. Косянчук І. Кваліфікований працівник нині в дефіциті. // Урядовий кур'єр. – 2005. – 29 квітня. – С.2
157. Див.: Социальные факторы повышения эффективности труда. – Л., 1981. – С. 56.

158. Катаев С. Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 200 - №1. – С. 79.
159. Ручка А., Піддубний В. Академічна наука крізь призму соціології // Віче. – 1999. - №1. – С. 115.
160. Шохин А. Социальные проблемы перестройки. – М., 1989. – С. 136.
161. Пилипенко В. Трудова поведінка за умов ринкової економіки: проблеми соціологічного дослідження // Філософ. і соціол. думка. – 1993. - №6 – С. 76.
162. Бевзенко Л. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. - №1. – С. 45.
163. Експертна доповідь."Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку". – С. 137.
164. Куценко О. Про деякі соціокультурні наслідки інституційних змін в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. - №2. – С. 29.
165. Українське суспільство: моніторинг суспільних змін / 1994/1999р./ : Ін форм. Аналітичні матеріали. – К., 1999. – С. 188.
166. Куценко О. Про деякі соціокультурні наслідки інституційних змін в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. – №2. – С. 29.
167. Буслая О. Порівняльний аналіз результатів дослідження ставлення населення України, Чехії та Польщі до ринкових засад економіки // // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. №1. – С. 163-164.
168. Рибалкін В. Ринок як економічний інститут власності // Економіка України. – 2001. №2. – С. 48.
169. Там само. – С. 49.
170. Див.: Буева Л. Человек: деятельность и общение. М., 1978. – С. 63.
171. Див.: Батищев Г. Общественно-историческая деятельная сущность человека // Вопросы философии. – 1967. - №3. – С. 22; Маргулис А. Категория деятельности человека // Философские науки. – 1975. - №2. – С.42; Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Т. 2. – К., 1993. – С. 48-49.
172. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія Т. 2. – К., 1993. – С. 223.
173. Бурдые П. Социология политики. – М., 1993. – С. 289.
174. Див.: Методологические основы исследования труда рабочих и определение эффективности их подготовки. – М., 1982. – С. 57.
175. Демин М. Труд и игра как виды и аспекты человеческой деятельности // Вестник МГУ. Философия. Сер. 7 . – 1983. - №1. – С. 21.

176. Классовый подход к формированию и удовлетворению социальных потребностей. – Минск, 1981. – С. 77.
177. Мортіков В. Роль заробітної плати в регулюванні зайнятості // Економіка України. – 2001. - №1. – С. 35.
178. Див.: Моисеев Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // Вопросы философии. – 1995. - №1. С. 23.
179. Там само. – С. 17.
180. Кисельова О. Бідність в Україні / інформаційно-аналітичний розгляд // Політична думка. – 2000. - №3. – С. 7.
181. Моисеев Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политологический анализ // Вопросы философии. – 1995. - №1. – С. 29.
182. Зеленин Д. Восточнославянская этнография. – С. 331.
183. Милорадович В. Життє-бытє лубенського крестьянина. – У кн.: Українці народні вірування, повір'я демонологія. – С. 310.
184. Евреинов Н. История телесных наказаний а России. – Харьков. – 1994. – С. 31-32.
185. Миклашевский И. Поземельная община // Энциклопедический словарь. – Т. XXIV. – С. 190.
186. Франко І. Громада Добровляни. – У кн.: Івана Франко Т. 44. кн.1. Економічні праці / 1876-1887/ - С. 501.
187. Мороз О. Куди йдемо? – С. 334.
188. Покритан А. Про характер виробничих відносин у сучасній Україні // Економіка України. – 1999. - №10. – С. 69.
189. Див.: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI стю / 1582-1588pp./ - К., 1965. – С. 110-111.
190. Крижанич Ю. Політика. – М. 1965. – С. 382.
191. Іванченко А. Проща // Урядовий кур'єр. – 1995, 14 березня. – С.8.
192. Яневський Д., Малев К. Ситуація в липні-серпні // Філосо. і соціол. думка. – 1993. №9-10. – С. 15.
193. Павлишенко М. Борони нас, Боже, від такого перехідного періоду // Віче. – 2001. - №12. – С. 59.
194. Лукінов І. Витоки руйнації і альтернатива // Віче. 1995. -№2. – С. 61.

Розділ III.

Потреба в праці як базовий елемент соціального механізму функціонування трудових відносин

1. див.: Чангли И. И. Труд: Социологические аспекты теории и методологии исследования. М., 1973; Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества. К., 1981; Превращение труда в первую жизненную потребность. К., 1985; Миженская Э. Ф. Пусенкова И. В. Воспитание потребности в труде у учащихся профессионально –технических училищ. М., 1986; Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения. К., 1993; Афонин А. С. Основы мотивации труда. К., 1994; Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи / філософсько- методологічний аналіз/. К., 1998; Соціологія. Підручник / За загальною редакцією проф.. В. П. Андрущенко, проф.. М. І. Горлача. Харків – Київ. – 1998; Привалов Ю. О. Сучасні проблеми соціально-трудова відносин в Україні: Соціологічний аналіз. К., 1999; Коцюбинський В.Й. Привласнення: соціальні аспекти. К, 1999 та ін.
2. Див.: Шинкарук В. И. Труд, творчество и проблемы развития личности – В кн.: Проблемы философии. – К., 1978, вып. 44 – С.3-12; Труд как потребность. – В кн.: Экономические и духовные основы развития личности. – Изд-во. Воронеж. Ун-та, 1979- С. 68-75; Сохань Л. В. Перетворення праці на першу життєву потребу // Філософська думка. 1979. №3. – 22-29; Мелентьев А. Ю. Потребность в труде в условиях зрелого социализма. Из-во АН СССР. Сер екон. 1982. №4. – С.69-78; Демченко І. Л. Механізм мотивації праці за умов переходу до ринку // Філософ. і соціол. Думка 1991. №4. – С. 11-17; Суименко Е.И. Труд как социологическая категория. К поискам новой парадигмы // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі".– К., 1994. – С. 28-37; Глинчикова А.Г.Может ли быть товаром интелектуал и продукт его труда? // Вопросы философии.1997. №3. – С. 3-15; Бевзенко Л. Зміст життєвого у успіху: соціально-культурологічний контекст // Соціологія: теорія, методи, маркетинг 2000. №1 – С. 34-51; Михайленко Р. В. Філософські аспекти науково-матеріалістичного аналізу усупільнення власності // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. / В. В. Лях. – Вип 19. – К.: Український центр духовної культури. 2000. – С. 189-187; Сухачов С. Я. Специфіка ставлення до праці в умовах функціонування соціального механізму трудових відносин на етапі ринкових реформ // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – Вип 21. – Запоріжськ. держ. ун-т., 2001. – С. 170-178., Супоницкая И. Успех и удача: отношение к труду в американском и российском обществе// Вопросы философии. – 2003. - №3. – С. 44-56., Дрожанова О. Ціннісно-мотиваційні чинники ставлення до праці робітників промислових підприємств// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №4. – С.83-98.
3. Голутвіна О. Традиція, новація, цивілізація // Віче. – 1995. - №4. – С. 40.
4. Селіванов В., Суименко Е. Як нам вибратись із “країни дурнів”// Віче. – 1995. - №6. – С. 51.
5. Мартинюк И., Соболева Н. Тенденции изменений в социально-политических ориентациях школьной молодежи. – В кн.: Молодежь Украины: ожидания, ориентации, поведение. – К., 1993. – С. 38.
6. Maria Strykowska, Teresa Chirkowska-Smolak. Work as limited good // Work Values and Behaviour in an Era of Transformation. The 8th Bi-annual Conference of the International Society for the Study of Work and Organizational Values 24-27th June 2002 Warsaw. Edited by prof. Abraham Sagie and prof. Makary Stasiak. Co-organized by Academy of Humanities and Economics in Łódź, Poland. – Łódź.

2002. – С.423

7. Мандибура В. Посилення політичної дестабілізації в Україні. Соціально-економічні причини // Віче. – 1999. - №1. – С.101-102.
8. Експертна доповідь “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку” – К., 2006. – С. 142.
9. Нострадамус украинской экономики // Секретные материалы 20 века. 2000. - №24. – С.27.
10. Губин В. Русская культура и феномен насилия // Вопросы философии. –1995. - №5. – С.4.
11. Селіванов В., Суїменко Е. Як нам вибратись із "країни дурнів" // Віче. – 1995. - №6. – С. 51.
12. Дрожанова О. Ціннісно-мотиваційні чинники ставлення до праці робітників промислових підприємств // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007.- № 4.- с. 94.
13. Лاپин Н. Как чувствуют себя, к чему стремятся граждане России // Мир России. – 2003. – № 4. – С. 146.
14. Дрожанова О. Ціннісно-мотиваційні чинники ставлення до праці робітників промислових підприємств // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007.- № 4.- с. 94.
15. Гегель Г. Наука логики. Соч., т.1 Изд. 2-е. – М., 1929. – С.314-315.
16. Див.:Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов (Первоначальный вариант “Капитала”) // Маркс К., Энгельс. Соч., 2-е изд.– Т.46. ч. I. – С.280.
17. Чангли И. Труд: Социологические аспекты теории и методологии исследования. М.. 1973. – С.89.
18. Черноволенко В., Оссовский В., Матусевич В. Общественный престиж профессий как фактор профориентации. – В кн.: Проблемы профориентации и профотбора. – К., 1974. – С.163
19. Полозенко Д. Соціальна сфера та її фінансове наповнення // Економіка України. – 2005. - №5. – С.83.
20. Панасюк Б. Макроекономіка: диспропорції і їх причини // Економіка України. – 1995. - №6. – С.24.
21. Архангельський Ю., Радзиевський О., Алексеев А. Бідність, податки та економічне зростання // Економіка України. – 2006. - №5. – С.65.
22. Лобанова А. Соціальна мімікрія як адаптивний спосіб життєдіяльності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. - №2. – С. 45.
23. Куценко В. Социальная задача как категория исторического материализма. – К., 1972. – С.24.
24. Ельмеев В. Отношение к труду и некоторые вопросы его конкретно-социологического исследования. – В кн.: Человек и общество. – Л., 1967, вып. 2. – С.93.
25. Гуманистическое направление в теории личности: Абрахам Маслоу / Л. Хьелл, Д. Зиглер. Теории личности. – СПб., - 2001. – С.495.

26. Див.: Чангли И. Труд: Социологические аспекты теории и методологии исследования. – М., 1973. – С. 89.
27. Тарасенко В. Развитие потребности в труде в зависимости от уровня квалификации работников. – У кн.: Квалификация и трудовые ориентации работников. – К., 1982. – С.100.
28. Гальчинський А. Складним шляхом реформ: деякі підсумки і перспективи // Економіка України. – 1999. №6. – С.5.
29. Див.: Покритан А. Про характер виробничих відносин у сучасній Україні // Економіка України. 1999. №10. – С.68.
30. Лукінов І. Ринкові реформи у подоланні кризи // Економіка України. – 1996. - №1. – С.4.
31. Вишняк А. Динамика общественно-политических ориентаций и поведения молодежи. – У кн.: Молодежь Украины: ожидания, ориентации, поведение. – К., 1993. – С. 20.
32. Експертна доповідь. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. – К., 2006. – С.139.
33. Там. Само.
34. Слюсаревський М. Ідеологія. Взаємовідносини з освітою і психологічною наукою // Віче. – 1999 . - №2. – С. 64.
35. Михальченко М. Чи можлива інтегральна ідеологія в Україні? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. - №6. – С. 197.
36. Ребкало В. Національна держава. Втеча від самоприниження // Віче.- 1995. - №6. – С. 22.
37. Шлегель К. Новый порядок и насилие // Вопросы философии. – 1995. - № 5. – С. 15.
38. Куроленко Н. Киевские социологи предупреждают: Это поколение может оказаться потерянным // Киевские ведомости, 1994, 10 марта. – С. 8.
39. Див.: Яковлев Н. Франклин Рузвельт: человек и политик. Новое прочтение. М., 1981. – С. 108.
40. Там само.
41. Мороз О. Куди йдемо? К., 1993. – С. 75.
42. Див.: Президентські вибори в Україні: політичні ресурси та імідж претендентів. Аналітична доповідь // Політична думка. – 1999.- № 1-2. – С. 379.
43. Блок А. Рваный плащ // Собрание сочинений в 6-ти т. – М., 1982. – Т.4. – С.379.
44. Див.: Сиденко С. Гуманітарний капітал в стратегії посткомуністичних перетворень // Політична думка. – 1999. – № 1-2. – С. 63.
45. Див.: Халдин М., Андрианов В. Бегство капитала из России // Общество и экономика. – 1996. –

№6. – С. 35-36.

46. Лукінов І. Ринкові реформи у подоланні кризи // Економіка України. – 1996. - №1.- С. 7.
47. Селіванов В., Суїменко Е. Як нам вибратися із "країни дурнів" // Віче. 1995. – №6. – С. 43.
48. Див.: Ярошенко В. "Принци" и "нищие" в свете теневой экономики // Правда, 1988. 12 окт. – С. 2.
49. Див.: Додонов Б. Потребность, отношения и направленности личности // Вопросы психологии. 1973. - №5. – С.21.
50. Ким М. Экономические проблемы становления коммунистического труда. – Харьков. – 1981. – С. 181.
51. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг // 2000. - № 3. – С. 168.
52. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения.– М. 1990.– С. 640.
53. Бевзенко Л. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст // Соціологія: теорія, методи, маркетинг // 2000. - №1. – С. 41.
54. Кисельова О. Бідність в Україні /інформаційно-аналітичний розгляд // Політична думка. – 2000. – № 3. – С. 6.
55. Там само. – С. 6.
56. Мороз О. Слово про землю. Довкола аграрних реформ. – К., 2000. – С. 12.
57. Матвєєв В. Актуалізація проблеми самореалізації особистості в сучасній Україні та можливість залучення релігійного потенціалу // Персонал. – 2006. – №2. – С. 65.
58. Данилишин Б., Куценко В. Соціальна складова економічного розвитку: ризики та можливості в умовах ринкових відносин // Соціально-економічні проблеми реформування українського суспільства: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції ЖДУ імені Івана Франка / За заг. ред. Данилишина Б.М. – Житомир. – 2006. – С. 9.
59. Див.: Матвєєв В. Актуалізація проблеми самореалізації особистості в сучасній Україні та можливість залучення релігійного потенціалу // Персонал. – 2006. - №2. – С. 65.
60. Сьомін С., Остроухов В. Небезпечна прірва між багатими і бідними. Щодо проблем бідності та формування середнього класу в Україні // Політика і час. – 2002. - №12. – С. 28.
61. Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України. Аналітичне дослідження. – К., 2007. – С. 56.
62. Кузьминов Я., Сухомлинова О. Гражданское общество: экономические и политические факторы становления // Общественные науки. – 1990. - №5. – С. 60.

63. Попова І. Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. - № 3.- С. 40.
64. Інформація “Кур’єра”. Зарплата – основний показник соціальної захищеності // Пенсійний кур’єр. – 2005. – 29 квітня. – С. 2.
65. Див.: Кисельова Бідність в Україні /інформаційно-аналітичний розгляд/ // Політична думка.- 2000. - №3.- С.7.
66. Рутгайзер В., Шевяков Ю. Распределение по труду // ЭКО. – 1987. - №3. – С.5.
67. Мортіков В. Роль заробітної плати в регулюванні зайнятості // Економіка України. – 2001. - №1. – С.35.
68. Цит. за.: Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. – К., 2000, - С. 50.
69. Моисеев Н. Мир XXI века и христианская традиция // Вопросы философии. 1993.- № 8. – С. 9.
70. Політологія. Підручник // За загальною редакцією проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. – Харків, 2001. – С. 331.
71. Михайленко Р. Філософські аспекти науково-матеріалістичного аналізу усупільнення власності // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наукових праць / Гол. Ред. В.В. Лях. – Вип. 19. – К., 2001. – С. 195.
72. Моисеев Н. Мир XXI века и христианская традиция // Вопросы философии. 1993.- № 8. – С. 9.
73. Гош О. Чи пізнаємо, нарешті, себе? // Віче. – 2001. – № 12. – С. 66-67.
74. Демократичний союз 2002, березень. // №4. – С. 2.

Висновки

1. Бабкін В. Політологія як наука і навчальна дисципліна // Політологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К., 2001. – С. 29.
2. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики своди у ХХІ ст./ Пер. з нім. А. Орган.– К., 2006.–с.44-45

Сухачов Станіслав Якимович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, член Польського наукового товариства в Житомирі, автор 60 наукових праць і 45 методичних та пропагандистських публікацій. Співавтор трьох колективних монографій: Соціальні відносини: пізнання і удосконалення. – К.: Наук. думка., 1990; Громадянське суспільство: ідеологія і реальність / За ред. д.ф.н. М.М. Мокляка. – К.: НАНУ, 1997; Політична наука в Україні: становлення і перспективи / За ред. д.ф.н. О.А. Габрієляна, д.ф.н. О.Д. Шоркіна. – Сімферополь. – ТНУ імені В. І. Вернадського. – 2002. Учасник 9-ти Міжнародних в тому числі 2-х Всепольських та 15-ти Всеукраїнських наукових конференцій.

В монографії заслуговує на увагу матеріал, присвячений осмисленню впливу тіньової економіки на розвиток трудових відносин сучасного українського суспільства. Така постановка питання несе в собі заряд наукової новизни та заслуговує на увагу. В цьому плані С.Я. Сухачов не без підстав вводить в науковий обіг термін “ринкові трудові відносини”, переконливо показує їх відмінність від гендлярських трудових відносин, які, на жаль, мають досить широкий прояв в умовах сучасного українського суспільства...

З рецензії доктора філософських наук, професора В.А. Буслинського.

...С.Я. Сухачовим вибудовується цілісна концепція соціального механізму функціонування трудових відносин, до якого автор відносить, перш за все, ставлення до праці, потребу в ній, поза якими неможливий аналіз самої природи як трудових, так і соціальних відносин будь-якого суспільства...

З рецензії доктора філософських наук, професора В.І. Муляра.

... В монографічному дослідженні справедливо акцентується увагу на тому, що перехід до ринкової системи передбачає, в першу чергу, якісну зміну насамперед трудових відносин, які охоплюють формування відповідних механізмів оплати праці та розподіл прибутків, забезпечення соціальних гарантій, умов праці та засобів залучення до неї...

З рецензії доктора філософських наук, професора М.Ф. Рибачука.